

Магдалена Мончиньська

МОНЕТОНОС

ВЕТУКЕ
ПЕРЕСЕЛЕННЯ
НАРОДІВ

Історія неспокоїної епохи IV та V століть

Карта 1. Римська Імперія наприкінці IV ст.

- I. DIOECESIS HISPANIAE: 1 - Tingitana; 2 - Baetica; 3 - Lusitania; 4 - Gallaecia; 5 - Tarraconensis; 6 - Carthaginiensis; 7 - Baleares.
II. DIOECESIS GALLIAE: 1 - Novempopulana; 2-3 - Narbonnensis I, II; 4 - Alpes Maritimae; 5 - Viennensis; 6-7 - Aquitanica I, II; 8 - Alpes Graiae et Poeninae; 9 - Maxima Sequanorum; 10-11 - Germania I, II; 12-13 - Belgica I, II; 14-16 - Lugdunensis I, II, III; 17 - Lugdunensis Senonia.
III. DIOECESIS BRITANNIAE: 1 - Maxima Caesariensis; 2 - Valentia; 3-4 - Britannia I, II; 5 - Flavia Caesariensis.
IV. DIOECESIS ITALIAE ANNONARIAE: 1-2 - Raetia I, II; 3 - Liguria; 4 - Venetia et Histria; 5 - Alpes Cottiae; 6 - Aemilia; 7 - Flaminia et Picenum annonarium.
V. DIOECESIS ITALIAE SUBURBICARIAE: 1 - Tuscia et Umbria, 2 - Valeria, 3 - Picenum suburbicarium, 4 - Campania, 5 - Samnium, 6 - Lucania et Bruttia, 7 - Apulia et Calabria, 8 - Corsica, 9 - Sardinia, 10 - Sicilia.
VI. DIOECESIS PANNONIARUM: 1 - Noricum ripensis; 2 - Noricum mediterranea; 3-4 - Pannonia I, II; 5 - Valeria ripensis; 6 - Savia; 7 - Dalmatia.
VII. DIOECESIS AFRICAE: 1 - Byzacena; 2 - Numidia; 3 - Tripolis; 4 - Mauretania Sitifensis; 5 - Mauretania Caesariensis; 6 - Africae proconsularis.
VIII. DIOECESIS DACIAE: 1 - Moesia I; 2 - Praevalitana; 3 - Dardania; 4 - Dacia mediterranea; 5 - Dacia ripensis.
IX. DIOECESIS THRACIARUM: 1 - Moesia II; 2 - Scythia; 3 - Thracia; 4 - Haemimontium; 5 - Rhodope; 6 - Europa.
X. DIOECESIS MACEDONIAE: 1 - Epirus nova; 2 - Macedonia Salutaris; 3 - Macedonia Prima; 4 - Epirus vetus; 5 - Thessalia; 6 - Achaea; 7 - Creta.

- XI. DIOECESIS PONTICA: 1 - Bithynia; 2 - Honorias; 3 - Paphlagonia; 4 - Pontus Polemoniaca; 5 - Galatia; 6 - Galatia Salutaris; 7-8 - Cappadocia I, II; 9-10 - Armenia I, II.
XII. DIOECESIS ASIANA: 1 - Hellespontu; 2 - Asia; 3 - Lydia; 4 - Phrygia Pacatiana; 5 - Phrygia Salutaris; 6 - Caria; 7 - Lycia; 8 - Pamphylia; 9 - Pisidia; 10 - Lycaonia.
XIII. DIOECESIS ORIENTIS: 1 - Isauria; 2-3 - Cilicia I, II; 4 - Cyprus; 5 - Eufkratensis; 6 - Mesopotamia; 7 - Osroene; 8 - Syria I; 9 - Syria Salutaris; 10 - Phoenicia; 11 - Phoenicia Libani; 12-13 - Palestina I, II; 14 - Arabia; 15 - Palestina Salutaris.
XIV. DIOECESIS AEGYPTI: 1 - Libya Superior; 2 - Libya Inferior; 3 - Thebais; 4 - Aegyptus; 5 - Arcadia; 6 - Augustamnica.

Карта 2. Походи та держави варварів у IV, V та першій половині VI ст.

ПОДЯКИ:

- Д. В. Адаменко (Київ)*
В. А. Алієв (Київ)
Я. Анжейовський (Варшава)
І. Р. Ахмедов (Москва)
К. Валента (Лодзь)
В. О. Бабенко (Київ)
О. Т. Терцен (Сімферополь)
П. С. Грущенко (Київ)
Г. Ю. Івакін (Київ)
М. М. Казанський (Париж)
В. А. Колеснікова (Київ)
В. Кульчар (Будапешт)
К. О. Лобанова (Київ)
М. Петшаєв (Тданськ)
М. В. Потупчик (Вінниця)
І. М. Храпунов (Сімферополь)
О. Є. Шереметєєв (Київ)

Вінницький обласний краєзнавчий музей
Музей історичних коштовностей України
Сумський обласний краєзнавчий музей

МУЗЕЙ ІСТОРИЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ РЕЛІКВІЙ РОДИНИ ШЕРЕМЕТЬЄВИХ

МІЖНАРОДНИЙ БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД «УКРАЇНА 3000»
УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР РОЗВИТКУ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ

Магдалена Мончиньська

Ветике переселення народів

Історія неспокоїної епохи IV та V століть

КИЇВ 2009

УДК 94 (100) "04/05"

ББК 63.3 (0)

М 77

МОНЧИНЬСЬКА Магдалена

М 77

Велике переселення народів. Історія неспокоїної епохи IV та V століть: Курс лекцій. / Пер. з польської І. Тризни, М. Левади. — К.: Софія-А, 2009. — 400 с. ISBN 978-966-8684-60-9

Дані оригіналу:

Die Völkerwanderung. Geschichte einer ruhelosen Epoche im 4. und 5. Jahrhundert.

Опубліковано вперше 1993 року Artemis & Winkler

© 1995 Patmos Verlag GmbH & Co. KG

Artemis & Winkler Verlag, Düsseldorf

All rights reserved

Перекладено за виданням: Wędrowki ludów. Historia niespokojnej epoki IV i V wieku. Wydawnictwo naukowe PWN. Warszawa — Kraków 1996

Переклад: І. Г. Тризна, М. Є. Левада

Редактор: М. Є. Левада

Коректор: О. Д. Чередниченко

Макет: М. Є. Левада

Обкладинка — руків'я меча гунського часу, Музей історичних коштовностей України, фото Д. В. Клочка, проект М. Є. Левади

Український центр
розвитку музейної справи

Ukrainian Center
for Museum Development

Видано в рамках програми

«Музейна бібліотека»

Українського центру розвитку музейної справи

та

Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000»

Міжнародний благодійний фонд
«УКРАЇНА 3000»

International Fund
«UKRAINE 3000»

ВИДАННЯ ПІДТРИМАЛИ
ПОЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ У КИЄВІ ТА
МІЖНАРОДНИЙ ФОНД «ВІДРОДЖЕННЯ»

© 2009 Видавництво «Софія-А» (українське видання)

© 2009 Український центр розвитку музейної справи (українське видання)

Усі права застережено. Книгу або будь-яку її частину, окремі частини текстів чи зображень не може бути перекладено або видано чи перевидано в електронній або механічній формі, у вигляді фотокопії, мікрокопії, запису або в будь-який інший спосіб, а також використано в будь-якій інформаційній системі без отримання письмового дозволу Українського центру розвитку музейної справи.

ISBN 978-966-8684-60-9

Зміст

КАТЕРИНА ЮЩЕНКО: ПОДОРОЖ УКРАЇНСЬКИМИ ШЛЯХАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ	5
ДО УКРАЇНСЬКОГО ЧИТАЧА	7
ВСТУП	9
РИМ ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ	12
ГЕРМАНЦІ ДО ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НА КОРДОНІ ДВОХ СВІТІВ. Limes romanus та римські прикордонні провінції	21
ЦЕРКВА ТА ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ ВАРВАРІВ	39
ДАТУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗНАХІДОК ЕПОХИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ	43
НАРОД НА ТРЬОХ КОРАБЛЯХ. Готи і гепіди	47
НАЙСТРАШНІШІ З УСІХ ЗАВОЙОВНИКІВ. Гуни	69
ЯК ПОПІЛ З ЕТНИ. Наваля гунів та битва при Адріанополі	81
НА РИМСЬКІЙ ЗЕМЛІ. Готи у Паннонії та Фракії	84
РОМА САРТА. Готи в Італії	90
УСЯ ГАЛЛІЯ В ДИМУ ПОЖЕЖ... Вандали, алани та свеби в Галлії	95
ПУРПУР ТА ЗОЛОТО. Поліхромний стиль на Чорному морі	103
КРАЇНА ДОРІ. Кримські готи	108
БАТІГ БОЖИЙ. Аттіла та його держава	114
СКАРБИ НА ДУНАЇ	127
СУЧАСНІ ПІДРОБКИ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЕПОХИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ	145
ГУНИ, ДО ЗБРОЇ! Битва на Каталаунських полях	150
СМЕРТЬ АТТИЛИ ТА ЗАНЕПАД ДЕРЖАВИ ГУНІВ	154
СЛІДИ ГУНІВ І ЇХНІХ СОЮЗНИКІВ НА РЕЙНІ ТА В ГАЛЛІЇ	157
ТОЛОЗАНСЬКА ДЕРЖАВА ВІЗИГОТІВ	163
ПОВЕЛИТЕЛІ АФРИКИ. Вандали та алани	171

ГЕРОЇ ЕПОСУ. Бургунди	184
ДИКІ ПІСНІ З-ЗА РЕЙНУ. Аламани	192
«МУДРІ». Франки	208
ЗНАЮ, ЩО ТИ ДУЖЕ ХОРОБРИЙ. Хільдерік, король франків	212
ХЛОДВІГ ТА ЙОГО СИНИ. Царство Меровінгів	221
МОГИЛЬНИКИ ФРАНКІВ	225
ЖИТТЯ В ДЕРЖАВІ МЕРОВІНГІВ	241
РАДІСТЬ ВІД БАЖАНОЇ ВОЛІ. Після битви на Недао	245
ПЕРЕМОЖЦІ ГУНІВ. Гепіди	250
КІНЕЦЬ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	255
ВІДПРАВ МЕНЕ РАЗОМ З МОЇМ НАРОДОМ... Теодорік Великий	258
«ГОТСЬКІ ВІЙНИ» ПРОКОПІЯ КЕСАРІЙСЬКОГО	266
ПОХОВАННЯ ТА СКАРБИ ОСТРОГОТІВ У ІТАЛІЇ	271
НАРОД ВІНЛІВ, ТОБТО ЛАНГОВАРДИ	280
СЛАВНІ СВОЇМИ КІНЬМИ. Туринги	292
ОСТАННІ СУСІДИ. Баювари	301
ТОЛЕДСЬКА ДЕРЖАВА ВІЗИГОТІВ	306
ПЕРЕСЕЛЕННЯ НА ПІВНОЧІ. Сакси та анґли	316
ПОРОЖНІ КРАЇНИ?	320
ТІ, ХТО ПРИЙШЛИ. Слов'яни та авари	327
СВІТЛО ТА ПОПІЛ	340
ТАБЛИЦЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ	344
БІБЛІОГРАФІЯ	346
ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАЦІЙ	367
ПОКАЖЧИКИ:	
Географічний	372
Етнічний	382
Іменний	385
ДОДАТОК: Наукові праці проф. М. Мончиньської	390

Подорож українськими шляхами європейської історії

З надзвичайним задоволенням хочу представити українське видання книги «Велике переселення народів. Історія неспокої епохи IV та V століть», яку опубліковано у рамках програми «Музейна бібліотека» Українського центру розвитку музейної справи та Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000».

Автор цього курсу лекцій – одна з найвідоміших європейських археологів, професор Магдалена Мончиньська. Небагато вчених може похвалитися таким потужним досвідом – науковою працею та викладанням у провідних університетах Польщі, Швейцарії, Австрії, Німеччини, Іспанії тощо. Дуже приємно, що пані Мончиньська є великим другом України. Вона плідно співпрацює з українськими колегами, щорічно відвідуючи нашу країну впродовж останніх 15 років.

Книга, з якою тепер ознайомиться і широка українська аудиторія, витримала одне видання польською та три німецькою мовами. По ній навчається не одне покоління європейських студентів. Слід відзначити, що спеціально для українського видання проф. Мончиньська врахувала і наукові відкриття останнього часу.

Тақ склалося, що історичний відрізок між античністю та середньовіччям, який має назву Великого переселення народів, подається в наших шкільних підручниках лише кількома абзацами і навіть у фахових університетських посібниках вміщується на лічених сторінках. Визначальна для європейського континенту епоха фактично залишається поза увагою. І це дуже прикро.

Прикро передусім тому, що саме в оті далекі та бурхливі часи було закладено підвалини сучасної політичної карти Європи. Варвар-

ські племена розпочали великий рух, який згодом призвів до утворення нових держав. Такі сучасні географічні назви як Ломбардія, Баварія, Тюрингія, Бургундія, Саксонія, нарешті – Англія та Франція виникли саме внаслідок тих великих міграцій. Без знання цього періоду важко зрозуміти весь подальший хід європейської історії.

Важливим є усвідомлення, що терени сучасної України не тільки не були осторонь цього Великого переселення, а й часто відігравали в ньому ключову роль. Шлях до Європи славетних готів, жахливих гунів та, нарешті, початок слов'янського руху на Дунай, Балкани та Середню Європу, – все це пов'язано з нашою землею.

Після знайомства з книгою для мене особисто несподіваним відкриттям стало відчуття, що тодішній світ для людей, які в ньому жили, не був надто великим. Адже цілі народи рухалися континентом зі швидкістю, яка вражає і зараз! А стилістичні зв'язки у прикрасах, одязі та предметах побуту свідчать, що між дуже віддаленими землями в ті часи існували тісні контакти.

Хочу відзначити ще одну рису українського видання. Порівняно з європейськими в ньому майже втричі збільшено кількість ілюстрацій. Кожен народ, про який згадано в книзі, представлений найцікавішими археологічними комплексами. Там, де це можливо, наведено речі, знайдені у різні часи на території України, навіть якщо зараз вони зберігаються за межами країни в провідних музеях світу.

За такої наочний образ України в мозаїці Великого переселення хочу особливо подякувати науковому керівнику проекту, відомому археологу і пам'яткоохоронцю Максимові Леваді, який по крихтах зібрав унікальні зображення.

Також хочу подякувати нашим друзям і відомим меценатам – пану Вагіфові Алієву, головному фундатору програми «Музейна бібліотека», та пану Олексієві Шереметьєву, без підтримки якого це видання не побачило б світ.

Щиро бажаю пані Магдалені Мончиньській і колективу, який працював над українським перекладом, нових відкриттів та досягнень, а читачам – яскравих вражень від подорожі у часі.

Катерина ЮЩЕНКО,

Голова Наглядової Ради

Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000»,

травень 2009 р.

До українського читача

Коли кільканадцять років тому з'явилася перша версія цієї книги, я і не сподівалася, що вона викличе таку велику зацікавленість. Після цього було ще два видання німецькою та одне польською, а зараз з'ясувалося, що може з'явитися її переклад і українською мовою. Для мене це є особливим приводом для радості, оскільки без знання археології Східної Європи неможливо зрозуміти процесів, що відбувалися в Середній та Західній Європі в цьому такому барвистому п'ятому столітті по Р. Х. – столітті, коли хвилі міграцій прокотилися по всій Європі та в яких немалу роль відігравали також прибульці зі сходу.

Текст, що я написала в 1993 році, був оновлений у польському виданні 1996 року, а після чергових дванадцяти років виникла потреба внести багато змін для українського видання. Такою є археологія – з'являються нові відкриття, старі гіпотези поступаються місцем новим, але наші знання про настільки віддалену епоху все ще залишаються дуже неповними.

Археологія України останніми роками переживає період дуже інтенсивного розвитку, а що найважливіше, завдяки новій політичній ситуації вона вже не є ізольованою від Європи, як це було ще не так давно, неповні двадцять років тому. Співпраця українських археологів із західними колегами приносить чудові результати не тільки виключно в науковій сфері, але також в організації виставок, коли шанувальники старожитностей з Італії, Франції, Німеччини, Польщі та інших країн можуть милуватися знахідками з далеких надчорноморських степів.

Завдяки цій співпраці і я володію своїми скромними знаннями про археологічні культури на Дніпрі та Дону перших століть нашої ери. До світу, раніш відомого мені лише з публікацій, ввели мене мої друзі з Росії та України, котрим я безмежно вдячна:

Марк Щукін та Олег Шаров із Санкт-Петербурга, Мішель Казанський з Парижа, Анна Мастикова, Андрій Обломський та Ігор Гаврітухін з Москви, Борис Магомедов та Ростислав Терпиловський з Києва, Віктор та Олена Зіньки з Керчі, Ельзара Хайредінова з Сімферополя. Однак, більш за все я завдячую Олександрові Герцену, Олександрові Айбабіну, Ігореві Храпунову з Національного Таврійського університету в Сімферополі та Максимові Леваді з Києва. Під час численних конференцій та спільних розкопок, у ході подорожей по Криму, який з першого відвідування 1993 р. став моєю великою любов'ю, я могла в них та від них навчатися та розуміти історію й археологію скіфів, венетів, сарматів, готів, аланів, гунів, які так виразно вписалися до історії Східної Європи.

Труд перекладу книги українською мовою здійснили Ірина Тризна та Максим Левада, який є її редактором. Прошу їх прийняти мою глибоку вдячність. Не можу також забути про сердечність та гостинність Надії Герценої, Людмили Храпунової та Ельзари Хайредінової під час моїх тривалих перебувань у Криму та завжди відкритий для мене дім пані Ірини Тризни в Києві.

Лодзь, березень 2008 р.

Магдалена Мончинська

Вступ

Подорожі людини розпочалися водночас з її появою на землі. Найбільш ранні людські міграції тонуть, щоправда, в повній темряві, але про те, що вони відбувалися, свідчать археологічні знахідки. До своїх нових місць оселень первісні люди забирали крем'яне знаряддя, глиняний посуд або хоча б переносили стиль оздоблення своєї кераміки. Переносили також поховальні звичаї та способи будівництва споруд, невідомі раніш на територіях, що вони заселили. Поховання, залишки поселень, нарешті, окремі предмети, відкриті археологами, говорять про напрямки та цілі доісторичних переселень, якщо вдається вловити шляхи пересування матеріальних залишків якогось народу. Археологія знає незліченні приклади знахідок, перенесених або перевезених на дуже далекі віддалі або ж торговельними шляхами, або ж як військову здобич. Відомі також переселення цілих народів.

Коли людство навчилося записувати свою історію, до археологічних знахідок долучилися писемні джерела. Однією з перших історично засвідчених міграцій був початок великої експансії греків, описаної Фукидідом. Великий грецький історик описує навалу варварів з півночі в XII ст. до н. е., коли дорійці, фессалійці та беотійці увійшли до Македонії, Фессалії та на Пелопоннес, виганяючи звідти аттичних іонійців. Утікачі пішли на Кіклади та на узбережжя Малої Азії, де невдовзі заснували дванадцять міст на чолі з Мілетом та Ефесом.

Сьогодні, коли щоліта через Європу від Скандинавії до Сицилії та Андалузії прокочується лавина автомобілів, ми також говоримо про велике переселення народів. Але великі міграції незапам'ятних часів не мали нічого спільного з туризмом. Це голод, перенаселення, зміни клімату, втеча від чужоземних загарбників, а також надія на легку здобич та захоплення нових

земель, надавали руху цілим народам у пошуках кращого життя. Тисячі залишали свою батьківщину ще й не так давно, бо в другій половині XIX ст. аж до вибуху Першої світової війни, Європу залишало щороку понад мільйон людей. Всі емігрували до Америки, вбачаючи в ній свою землю обітовану; багатьом удалося розпочати там нове та ліпше життя.

Чергова еміграція потекла хвилею під час Другої світової війни та перших повоєнних років. Сьогодні, коли вже немає берлінської стіни, ми також говоримо про нове велике переселення народів.

У цій книзі мова піде про те велике переселення, котре дало назву всім іншим, що настали після нього. Це був час занепаду Західноримської Імперії, коли на півночі та сході нагромаджувалися сонми народів, котрі завдали смертельного удару гордій, хоч уже не такій потужній як в перші століття, Імперії Roma aeterna. Рік 375, рік нападу гунів на Європу, вважається в історії початком періоду Великого переселення народів. Гуни та гнані ними на захід германці принесли до римських провінцій смерть, вогонь, голод та злидні. Старий світ захищався ще майже сто років, але падіння вже ніщо не могло зупинити. Важка господарська ситуація Риму, його військова слабкість, хаос та анархія, кордони, що постійно порушувалися варварами, нарешті — руйнація столиці візиготським королем Аларіком у 410 р., все це складається у вражаючу картину того часу, картину руїн та попелу.

Але з попелу зблиснуло світло. На руїнах піднялися нові держави завойовників, варварські держави на землях Імперії, в яких, однак, давнє населення жило за своїми звичаями, а церква стала цитаделлю цивілізації. Ми побачимо, як германці намагалися віднайти себе в новому світі та як із цих прагнень виросте на порозі середньовіччя новий образ Європи. Правда й те, що варвари знищили старий світ, але ж і заклали фундамент нової культури. Без періоду Великого переселення народів не було б епохи соборів.

Історичним періодом Великого переселення народів вважається в основному тільки V ст., проте ми перемістимо часову

межу до середини VI ст., бо власне в той час в межах кордонів Римської імперії виникли та розвинулися перші германські держави. Деякі з них поступилися сильнішому сусіду, тобто франкам, інші, такі як держави вандалів у Африці або остроготів в Італії, були знищені Візантією. 568 р. відбулася остання велика міграція — похід лангобардів до Італії. Лише тоді закінчився період Великого переселення народів.

Раннє середньовіччя розпочалося в Європі в різний час, у залежності від того, коли германці осіли та зміцнилися на своїх нових землях. Тому ми не можемо також обминути події першої половини VI ст., оскільки без них був би незрозумілий механізм децю ранішніх подій. Як історія, так і археологія знає багато про V ст., але в цих знаннях існують лакуни, котрі, схоже, ніколи вже не вдасться заповнити. Це так, ніби ми перебували у великій темній кімнаті лише з однією свічкою, котра висвітлює з темряви лише деякі завулки, в той час, як решта залишається в тіні.

Ця книга є плодом циклу лекцій про період Великого переселення народів, прочитаних в університетах Цюріха, Кельна, Відня та Лодзі в 1989–1994 рр. Її німецька версія виникла в Кельні, куди я була запрошена для лекцій протягом двох семестрів 1992/93 рр. ректором Університету Христіана Альберта, проф. Міхаелем Мюллер-Вілле. Завдяки йому моя книга змогла набути остаточного вигляду. В Інституті Праісторії в Кельні я знайшла багато відданих друзів, про яких думаю з незмінною симпатією. Серед багатьох згадаю тут передусім Едельтрауд Тафель, Гельмута Кролля та Дітера Ольсена.

Польська версія книги, децю перероблена, була написана 1995 р. в Лодзькому Університеті. Я присвятила її пам'яті передчасно померлого Казімежа Годловського, професора Ягелонського Університету, великого археолога, спеціаліста з римського періоду та Великого переселення народів, з вдячністю та захопленням справою, що він звершив.

Рим пізньої античності

Пізньюантичним періодом у сучасних історичних дослідженнях називається час між пануванням Діоклетіана (284–303) та Юстиніана (527–565). Люди, які жили в ту епоху, були далекими від думки, що їхній час буде визначений істориками дев'ятнадцятого століття як період декадансу, осіннього смутку та передчуття кінця, як це було вжито у праці «Константин Великий та його часи» Якоба Буркгардта, виданій 1853 р.¹ Це він, швейцарський історик, впровадив до літератури поняття пізньої античності власне в цьому песимістичному вжитку. Проте, від того часу думка істориків піддалася змінам. Справді, це був період занепаду Західної Імперії, однієї з найпотужніших держав світу, історія якої налічує понад дванадцять століть. Східна Римська Імперія існувала все ж таки й далі, до 1453 р., а події 476 р. були результатом довгого процесу, котрий мав тривати надалі, оскільки не скінчився із падінням Риму.

Початок пізньюантичного періоду треба шукати вже в історії т. зв. солдатських імператорів, яких вибирали протягом III ст. легіонери у період кризи Імперії². Реформи Діоклетіана та Константина Великого відновили, однак, порядок у державі.

У цьому стислому описі пізньої античності будуть обговорені тільки найважливіші моменти пізньої Римської Імперії, її розділення та початок Східної Імперії. Матеріал до поглиблення своїх знань читач може знайти у багатьох історичних працях. Розділ про пізньюантичну Імперію є тільки тлом для міграції варварських народів. По ходу в книзі будуть циту-

¹ Див.: Я. Буркхард, *Век Константина Великого*. Москва 2003. — Ред.

² Таким чином починається нове трактування пізньої античності: Alexander Demandt, *Die Spätantike*. München 1989.

ватися та обговорюватися найважливіші писемні джерела, як римські, так і візантійські³.

У період пізньої античності змінюється форма влади: принципат, що тривав від часів Августа, був замінений домінатом. Раніш імператорським титулом був *princeps*, тобто перший або головний громадянин, зараз таким стає *dominus*, пан усього. Зміна ця не виникла раптово; вже набагато раніше стала поширюватися в Римі східна модель перської монархії разом із її складним церемоніалом, у якому головну роль відігравала особа владика, святого та наймогутнішого, одним словом — абсолютного.

Не тільки це характеризує епоху пізньої античності. Щоразу сильнішим стає натиск германців, які спочатку вважалися ворогами, майже потворами, та котрі пізніше стали необхідними для оборони кордонів римської держави, до ослаблення якої вони самі були причетні. В римській армії германські предводителі досягали нерідко такого високого становища, що просто правили від імені імператора. Вони ставали настільки могутніми, що могли призначати та відкликати імператорів — людей, повністю їм підпорядкованих. Ці кар'єри не вирости з нічого; вже на початку Імперії, а також і пізніше, дійшло, з метою знешкодження германських племен, до масових їх переселень у межі Імперії. Для деяких варварів вступ до римської армії та римського суспільства став ціллю, до якої вони наполегливо прямували. Пізня античність була, таким чином, часом германських владик, котрі прагнули знайти для своїх народів нову вітчизну та докладали до того всіх зусиль.

Велике значення для цього періоду мало поширення християнства, котре за Феодосія I (379–395) було визнане за державну релігію. У період бурхливих германських набігів церква намагалася зберегти римську цивілізацію від знищення, але

³ Ця книга від початку була написана німецькою мовою, тому в польському виданні цитати з писемних джерел здебільшого наводяться, через відсутність перекладів польською, в авторському перекладі з німецької. На жаль, в Україні практично відсутня школа перекладів древніх текстів. Але більшість із цих джерел було перекладено російською, і вони більш доступні українським читачам. Усюди, де є посилання на російські видання, йдеться про редакторський переклад з російської. — Ред.

спадщина античної культури у цей неспокійний час щоразу все більш піддавалася забуттю, доки епоха Відродження не надала їй знову давнього блиску.

Щоденне життя у римській державі набрало іншого вигляду, оскільки відбувалися щораз нові адміністративні розподіли. Через побоювання германських набігів порожніли села, а життя все більше зосереджувалося в містах.

Постійні заворушення, — за винятком стабільного правління Діоклетіана, Константина та Феодосія, — релігійні кризи та чисельні розколи, нарешті варварські набіги, усе це не могло сприяти розвитку культури. Застою піддалося також мистецтво, наприклад, скульптура, котра застигла в жорстких формах під східними впливами. Зате розквітла дрібна пластика із слонової кістки, темою якої були передусім християнські мотиви. Монументальне мистецтво не спромоглося досягти рівня ранньої Імперії, й не випадково, що для будівництва арки Константина Великого використовувалися старі плити з рельєфами, зокрема, часів Марка Аврелія.

Завдяки реформам пізньоантичних імператорів верства сенаторів виграла на своєму значенні та багатстві, адже по всій Імперії простяглися їхні земельні володіння з прекрасними будинками. Проте рівень життя пересічних мешканців провінції постійно знижувався, а селяни ставали напіввільними землеробами, приписаними до землі. Але не можна вважати, що пізня античність принесла тільки декаданс; у IV та V ст., як ми побачимо, був створений новий порядок та культура, сліди яких протрималися до сьогодні.

Перед епохою доміату Рим пережив багатьох т. зв. солдатських імператорів, від Максиміна Фракійця до Нумеріана (235–284); це був час кризи. Протягом 50 років панувало 26 імператорів та багато узурпаторів. Уже сама їх кількість — близько 70 — свідчить про глибоку кризу. Римські командувачі, котрі одержували перемоги над наступаючими варварами, легіонерами, які не звертали уваги на те, що в столиці правив законний владика, проголошувалися імператорами. В результаті щораз вибухали нові громадянські війни.

Перший з таких імператорів, Максимін Фракієць, був — річ нечувана! — ледь латинізованим фракійським пастухом. Своєю незвичною кар'єрою він зобов'язаний, як це подають тогочасні джерела, величезній фізичній силі. Молодим він ще не знав латини. Безумовно, він був хоробрим солдатом і талановитим організатором, оскільки інакше не міг би стати вищим офіцером. Легіони проголосили його імператором під час заколоту в Майнці, у якому загинув імператор Александр Север. Сам Максимін по трьох роках правління загинув від руки незадоволених солдатів. Убивства властителів мали повторюватися часто, хоча й не всі з волі легіонів імператори були низького походження та не всі дбали лише про армію, нехтуючи державними справами. Серед них зустрічалися й сенатори, але кінець майже у всіх був такий самий: вони ставали жертвами убивств, навіть Авреліан, найліпший серед них та один з найобдарованіших римських імператорів загалом. Його справою, — оборонними мурами Риму, можна вражатися ще сьогодні.

У період спокою Імперія ввійшла лише в 284 р. разом з імператором, також проголошеним легіонерами. Діоклетіан, людина невідомого походження, але напевно невисокого роду, панував упродовж двадцяти років, скрупульозно виконуючи державні обов'язки, які з часом стали занадто великим тягарем для однієї особи. Тому він запровадив систему тетрархії, або чотиривладдя, підбираючи собі співправителів — другого августа та двох молодих колег, які називалися цезарями. Після розподілу компетенцій Імперія почала розквітати наново, а захист кордонів від варварів став набагато результативнішим. Адже це був період набігів аламанив, бургундів та франків на заході, та готів, сарматів, бастарнів і карпів на сході. Ситуація вимагала неухильної пильності, також треба було пам'ятати про постійну небезпеку, що загрожувала з боку персів.

Логічним наслідком цього розподілу влади була адміністративна реформа, внаслідок якої з 50 давніх провінцій виникло 95, а пізніше навіть 120. По шість невеликих провінцій об'єднувалися в діоцез (див. карту 1).

Армія також була реформована. Діоклетіан увів прикордонні загони, т. зв. *limitanei*, та розташував їх так, щоб вони могли швидко прийти на допомогу головним силам — *comitatenses*. Значною мірою були розбудовані прикордонні укріплення.

Імператор піклувався про всі галузі життя народу, змученого довгою кризою. Одним з його найвідоміших досягнень є т. зв. тариф максимальних цін, які для захисту найбідніших верств населення не могли бути підвищені.

Однак, крім цих реформ розвивався і справжній східний придворний церемоніал. Діоклетіан перший вбрався в пурпуровий одяг, оздоблений золотом та коштовностями, а також в оздоблені сандалі. Всі мусили падати перед ним на коліна, а він називав себе *dominus et deus*.

Невтомна діяльність Діоклетіана імпонує, але, можливо, більшого здивування вартий факт, що по двадцяти роках панування він вирішив зректися влади. Правда те, що він був хворий, але скільки смертельно хворих владик навіть сьогодні утримуються останніми силами при владі? Його рішення повернутися до приватного життя робить з колишнього сина вільновідпущеного на ім'я Діокл постать глибоко людяну. Проте доля його не пощадила; коли вибухнула громадянська війна між його наступниками, вже старим він побачив розпад справи всього свого життя.

Другим знаменитим імператором пізньої античності був Константин, прозваний Великим (306–337). Як владика Галлії та Британії з резиденцією в Трієрі, він переміг Максенція, що панував у Італії. Наростаючий конфлікт між ними призвів до громадянської війни, доля якої була вирішена біля воріт Рима на *montus Milvius*, сьогоднішньому Мільвійському мості. Константин став повелителем усієї Імперії. Коли взимку 313 р. він зустрівся у Мілані з Ліцинієм, своїм союзником, а незабаром — співправителем, обидва склали міланський едикт, чудовий документ про релігійну толерантність. Наскільки інакша була б історія, якби цього едикту завжди дотримувалися!

Константин також провадив жваву правову діяльність, силуючись, подібно до Діоклетіана, захистити найбідніших. Один з його едиктів діє до сьогодні — це він увів неділю, *dies Solis* — день сонця. Пізніше цей день отримав назву *dies dominicus*, оскільки Христос воскрес саме в неділю. Походження першої назви пов'язано, однак, з культом сонця, а її значення живе й сьогодні в німецькій, англійській та споріднених з ними мовах — *Sonntag*, *Sunday*, на відміну від романських назв — *domenica*, *domingo* або *dimanche*.

Імператор Константин був справжнім засновником міста Візантії, якому надав своє ім'я — Константинополь. Вигідне розташування коло Золотого Рогу, там, де сходяться всі сухопутні та морські шляхи, надало місту великого значення. Вже Тацит писав: «Греки розмістили Бізантію на самому краю Європи, там, де протока, що відокремлює Європу від Азії, є найвузучча»⁴. Така локалізація була передумовою того, щоб нове, вже при заснуванні велике місто мало великі підстави, аби стати у недалекому майбутньому столицею східної частини Імперії. 11 травня 330 р. місто було освячене й слугувало відтоді резиденцією Константина. Незабаром там було побудовано знамениті оборонні мури.

Сім років потому помер Константин, останній імператор, за правління якого Римська Імперія насолоджувалася спокоєм. Однак він призначив забагато наступників, аби той стан міг утриматися. Громадянські війни були тільки питанням часу.

Незабаром після Константина Рим отримав владикою одного з найосвіченіших у своїй історії імператорів, котрий, хоча й не присвятив своє життя науці та літературі, був добрим правителем та енергійним полководцем, переможцем аламанів. За його часів Константинополь став справжньою столицею. Антична культура, в яку імператор був так закоханий, спричинила повернення до поклоніння давнім богам. Цей культурний та відповідальний владика загинув у перській війні. Завдяки його власним записам

⁴ Корнелій Тацит, *Аннали*, 12, 63. Пер. А. С. Бобовича, ред. Я. М. Боровский, *Сочинения в двух томах*. Т. I, Ленинград 1969.

та великому історику Амміану Марцеллінові, котрий описав його справи та характер, життя імператора та його глибокі почуття моральності відомі нам дуже добре. Якби Рим мав тільки таких владик! Говоримо ми про Флавія Юліана, названого християнами Апостатою, або Відступником (355–361).

Небагато років минуло від смерті Юліана до найважливішої події пізньої античності та однієї з найбільш багатих наслідками в усій історії. Це була навала гунів 375 р., що знищила весь порядок, котрий існував у світі до того, та протягом кількох десятиліть повністю змінила образ Європи. Розпочалося Велике переселення народів. Гуни, які гнали перед собою готів, змусили їх увійти на землі провінції. Однією з перших жертв цієї масової міграції був імператор Валент, убитий 378 р. у битві, що дана була готам під Адріаноподем.

395 р. Римську Імперію було остаточно розділено. По смерті Феодосія Великого владу отримали двоє його синів, Аркадій та Гонорій, перший — над східною частиною Імперії, другий — над західною. Розподіл цей виявився остаточною, і кожна з держав після цього йшла власним шляхом. Особливо це мало певні наслідки для Західної Імперії, оскільки вона неодноразово залишалася сам на сам у війні з варварами. Схід не завжди був готовий надати допомогу. Кордон між двома державами проходив по прямій лінії від Африки до провінції Паннонія на Середньому Дунаї. У Східній Імперії від лінії кордону на схід залишилися Єгипет та Лівія, Греція та західна частина колишньої Югославії, тобто провінції Мьозія Перша та Дакія Прибережна⁵ на південь від Дунаю.

Ще 392 р. Феодосій заборонив усі жертви на честь давніх богів, навіть божеств — покровителів кожного римського дому. Відтоді християнство стало державною релігією, яку зустріли не без опору — незабаром почалися великі бунти на захист давніх культів.

Останні 80 років Західної Імперії були безперервним ланцюгом битв із варварами, які мов потоп заливали її провінції. Сам Рим тричі падав жертвою германських навал, а останні імператори не мали вже ніякої влади. Як зла примара навис над останнім двадцятиліттям Риму головний воєначальник германського походження Рицимер, котрий довів Західну Імперію до внутрішньої руйнації. Упала вона 476 р. посеред такого хаосу, що сучасники навіть не усвідомлювали, що вони є свідками остаточної події. Незабаром до Італії увійшли остроготи, які стали справжніми володарями країни, не зважаючи на все ще існуючий сенат. На руїнах Західної Імперії виникли молоді германські держави, з яких лише одна — держава франків — мала вийти до історії середньовіччя (див. карту 2).

Східна Імперія також переживала глибоку внутрішню кризу аж до 518 р., що була викликана боротьбою за трон. Це була не єдина причина складного становища візантійців. Африканські вандали, які стали справжніми піратами, спустошували східне узбережжя Середземного моря, а остроготи, до часу свого переселення до Італії, грабували Балканський півострів. Із Центральної Азії прибула нова небезпека — булгари, а ще й тривали надалі війни з персами. Нарешті наймогутніший імператор Сходу Юстиніан (527–565) прийняв план повернення Африки, Італії та Іспанії, що були захоплені германцями. Вандали в Африці були переможені 534 р., остроготи в Італії — 552 р., лише іспанським візиготам удалося, та й то ненадовго, зберегти південну частину Іберійського півострова. Але невдовзі після цього до Італії увійшли лангобарди, а Африка, а трохи пізніше й Іспанія, були підкорені арабами. Отже, провінції, повернені Юстиніаном, лише короткий час залишалися в межах Східної Імперії.

Цей тимчасовий успіх не зменшив труднощів Юстиніана. Візантія мусила сплачувати щорічну данину персам, а наддунайська територія поступово була заселена аварами, булгарами, гунськими кутригурами та слов'янами. Не можна забувати, що Юстиніан та його воєначальники мусили воювати водночас проти всіх держав, які виникли, що абсолютно позбавляло Візантію можливості маневру.

Багато істориків вважають, що справжньою причиною падіння Західної Римської Імперії був внутрішній хаос, корупція чиновників та зубожіння нижчих верств населення. Ця криза, однак, могла б бути подолана, як це вдалося зробити у III ст., якби не навали варварів, що набрали силу з середини того століття. Це через них становище прикордонних провінцій з часом стало катастрофічним. Германці завдали Римській Імперії останнього удару, після якого держава вже не могла піднятися.

Рис. 1. Укріплення на Нижньому Дунаї за *Notitia Dignitatum Imperii Romani* – середньовічною копією державного календаря тинів та звань Імперії початку V ст.

Германці до Великого переселення

«Та й хто, не кажучи про небезпеку плавання по грізному та невідомому морю, покинувши Азію, або Африку, або Італію, став би прямувати до Германії з її незатишною землею та суворим небом, окрім тих, кому є вона батьківщиною»⁶.

Це речення, що зовсім не схоже на рекламу туристичного бюро, написав великий римський історик Публій Корнелій Тацит, який окрім своїх великих творів – «Анналів» та «Історії», створив невелику працю, що відповідно до сьогоденних норм обіймає ледь 22 друковані сторінки. У ній мова йде про Германію, а повна назва – «Про походження германців та місце розташування Германії».

«Германія» була написана близько 98 р. н. е., але відомості, що містяться в ній, відносяться до першої половини I ст. н. е. Для вивчення германських народів це джерело не має рівних. У цій невеличкій книжці, автор якої спирається на книги, що загинули, Плінія Старшого та різні інші інформації, міститься все, що знали римляни у I ст. про германців, народи, які чотириста років пізніше мали підготувати падіння Риму. Тацит у першу чергу описує загальні звичаї германців, потім перелічує окремі племена та їх розташування від Рейну по Середній Європі аж до негерманських балтів та фінів, нарешті прямує на північ до Скандинавії. Твір має досить прозорий відтінок, оскільки мова йшла про те, щоб римлянам, які «вироджувалися», представити морально здорові народи Германії. Ми дуже багато дізнаємося про окремі племена, богів, яких шанували, озброєння, костюм, господарство, заняття та звичаї. Наукові інтерпретації «Германії» та спроби реконструкції

⁶ Корнелій Тацит, *О происхождении германцев и местоположении Германии*, 1,2. Пер. А. С. Бобовича, ред. М. Е. Сергеенко. *Сочинения в двух томах*. Т. I, Ленинград 1969.

життя описаних у ній народів, безперервно здійснюються наново, а дослідження, зроблені раніш, склали вже не один том.

Германці були відомі в Європі задовго до того, як виник твір Тацита, бо вже з середини першого тисячоліття до н. е. їхньою батьківщиною була Південна Скандинавія та Північна Німеччина, звідки вони поступово поширювалися. Стародавні джерела згадують перенаселення як причину їхніх міграцій, а отже — надмірну кількість дітей. Проте, здається, що йшлося радше про бажання залишити холодні та маловрожайні краї. Таким чином деякі племена були змушені здійснити переселення в пошуках нових місцеперебувань. Піфей з Массілії (Марселя), грецький мандрівник і автор т. зв. періпла (periplus) або опису узбережжя, в IV ст. до н. е. проплив з Марселя аж до норвезьких берегів. У своєму описі він ще не згадує германців, а тільки скіфів, яких він відрізняє від кельтів. Він, однак, згадує тевтонів, котрі, скоріш за все, займали Північну Ютландію. Це саме вони, разом із цимбрами⁷, своїми сусідами, наприкінці II ст. до н. е. дійшли до Північної Італії, сіючи жах серед римлян, відчутний ще довгі десятиліття. Щоправда, в Римі їх вважали кельтами.

Поступово відомості про германців, що їх переказують грецькі, а потім римські автори, множаться. Таким чином, ми чуємо про бастарнів та скірів на Балканах, — перші германські племена, які переселилися на південь. На правому березі Верхнього Рейну згадуються германці як сусіди кельтів. Перший раз назва германців з'являється у Посидонія в 80 р. до н. е.

Юлій Цезар, якій двічі переправлявся на правий берег Рейну, вже добре знав германців. Він згадує 16 невеликих германських племен між Рейном та Везером, з яких тільки свеби⁸ були численним народом. У 58 р. до н. е. Цезар переміг Аріовіста, вождя германських херусків, який допомагав кельтам у Галлії у битвах

⁷ Cimbri, cybri, cumberi — у російських працях це плем'я традиційно називають «кімври». — Ред.

⁸ Suebi, suevi — у російських працях це плем'я частіше називають «свеви». — Ред.

проти римлян⁹. Кордоном між германцями та кельтами був Рейн, але за часів Цезаря були відомі також германці на лівому березі тієї ріки. Експедиції Друза, Тиберія та Германіка вглиб Германії аж до Ельби у перші роки нашої ери знов принесли багато нової інформації про германців, використаної римськими істориками, зокрема Плінієм Старшим (23—79) і Тацитом (близько 55—120). Пліній був офіцером та деякий час перебував на Рейні, отже його інформація, можна сказати, з перших рук. Він розповів про германські війни у двадцяти книгах, котрі, на жаль, загинули.

З часом римляни почали розрізняти окремі германські племена. Тацит згадує три релігійні союзи, до яких належали різні племена, за узагальненими назвами: інгевони на Північному морі, істевони на заході та герміони «посеред». Походили вони від синів бога Манна. Свеби на Ельбі створювали власний союз, окреме місце займали також бургунди на Одері.

Якщо ми послідовно порівняємо карти розселення германців від IV ст. до н. е. до II ст. н. е., складені на основі інформації давніх авторів, то з'ясується, що карта часів двох перших століть нашої ери вже рясно заповнена назвами різних племен, які осіли між Рейном, Одером та Дунаєм. Точна локалізація розселення окремих племен, однак, спірна, особливо у олександрійського географа Птолемея, який близько середини II ст. н. е. склав карту германських народів, перелічуючи їх по черзі від заходу на схід. Неточності в розрахунках географічних градусів Птолемея спричинили різні наукові дискусії.

Найбільш ранньою археологічною культурою, яку можна ідентифікувати з германцями, є т. зв. ясторфська культура. Її назва походить від могильника Ясторф у Нижній Саксонії. Ця культура обіймає Гольштейн, північно-східну частину Нижньої Саксонії, Альтмарк та Західний Мекленбург. До неї зараховують також знахідки на теренах її впливів — у Північній Ютландії, на данських островах, у Південній Швеції, на Помор'ї за Одером та

⁹ Юлій Цезарь, *Записки о галльской войне*. Пер. В. О. Горенштейна и М. М. Покровского, Москва 1981.

на Західному Помор'ї, а також на Везері. Ясторфська культура існувала в VI—I ст. до н. е., а її розвиток відбувався під сильним впливом кельтів. Цей вплив відображається в стилі прикрас та формах металевих частин поясів — застібок-гачків та окуть. Від кельтів, які стояли на більш високому технічному рівні, народ ясторфської культури запозичив уміння виплавляти та обробляти залізо, а з кельтських обширів привозив розписаний глиняний посуд, виготовлений на гончарному крузі.

У Данії та на узбережжі Північного моря в той час будували великі будинки, до 20 м завдовжки, що розділялися на житлову частину зі слідами відкритих вогнищ та хлів з перегородками для худоби. У глибині континенту натомість переважали поселення, що склалися з невеликих будинків та напівземлянок. Ці останні служили, радше, не житловими приміщеннями, а були майстернями — гончарними, ткацькими чи ковальськими, а могли також використовуватися як комори. Нерідко біля цих споруд були печі, вогнища та ями для сміття.

Померлих спалювали на багатті, а рештки складали у глиняний посуд, у пласкі кошики чи дерев'яні скриньки або також клали просто у землю. Разом зі спаленими кістками до могили вкладали прикраси, такі як бронзові або залізні шпильки для скріплення одягу, застібки для поясу, а інколи й бронзові гривни. Для скріплення одягу використовували також фібули — застібки, що діють за принципом англійської шпильки, тобто оснащені пружиною та голкою. Поряд із зовсім простими формами з'являються фібули, оздоблені по спинці кульками та дисками. У пізніші періоди фібули переживають величезний розвиток, а їхня різноманітність та часті зміни форм під впливом моди, роблять їх т. зв. хронологічними індикаторами, тобто предметами, що швидко зазнають стилістичних змін. Ця властивість дозволяє досить точно визначити час побутування окремих типів фібул.

Воїни отримували як поховальні дари меч, спис та щит, але не кожен, проте, був забезпечений повним комплектом озброєння. Деякі отримували щит та спис, інші — тільки спис. Ці

комбінації видів зброї дозволяють розрізняти суспільні верстви, не тільки, до речі, в останні століття до нашої ери, а також і пізніше, оскільки звичай наділяти померлих чоловіків зброєю був у германців вельми поширений.

Як поховальні дари зустрічається також кельтська кераміка, виготовлена на гончарному крузі, якого германці ще не знали, а також інші предмети кельтської культури, такі як браслети, фібули, зброя та бронзовий посуд.

У середині I ст. до н. е. кельти були підкорені римлянами і їхні землі стали римською провінцією Галлією. В 16—15 рр. до н. е. ситуація знов змінилася, коли виникли нові провінції на Дунаї, тобто Реція та Норік¹⁰, приблизно — сьгоднішня Швейцарія (без південної частини), Баварія та Австрія по лінії на захід від Відня. Вже не кельти, а римляни стали безпосередніми сусідами германців.

Останнє століття до Христа, що в археології зветься пізнім передримським періодом, — це час консолідації германців, але також і суспільного розподілу. Збільшується кількість військових поховань та викристалізовується вища верства. Зав'язуються жваві торговельні контакти з римською державою. З точки зору археології вимальовуються великі культурні групи: германці надельбські, рейнсько-везерські, північноморські, південноскандинавські та між Одером й Віслою.

У цьому місці слід було б замислитися над етнічною ситуацією саме на польських землях. Тривалий час, аж до сімдесятих років XX ст., серед польських істориків та археологів панувала майже одностайна думка, що територією розселення т. зв. праслов'ян були власне землі саме між Одером та Віслою, і це вже починаючи від епохи бронзи. Такий погляд висловлював, передусім, Юзеф Костшевські, познанський археолог, а також багато його учнів та прихильників. Перед Другою світовою війною та посиленням німецького «Drang nach Osten» ця теорія виконувала також і політичну роль — доведення споконвічного слов'янства

¹⁰ Raetia, Noricum.

польських земель¹¹. У повоєнний період, коли посилилася опозиція стосовно т. зв. прабатьківщини слов'ян між Одером та Віслою, навколо наукової дискусіїросло багато емоцій. Наведення аргументів «за» та «проти» переросло б межі цієї книги, присвяченої іншому періоду подій, але резюме цієї дискусії читач знайде в одному з останніх розділів¹². Зараз же тільки згадаємо, що не існує достовірних джерел, як історичних, так й археологічних, для встановлення первісного місця розселення слов'ян у період до їхніх великих міграцій, тобто до VI ст. н. е. На польських землях древні автори у першій половині I тисячоліття н. е. локалізують кілька різних германських племен, а також великий народ лугіїв кельтського походження, який займав Середню та Південну Польщу.

На початку нашої ери виникли перші історично документовані германські держави, такі як держава маркоманів, центр якої містився у сьогоднішній Чехії, де правив король Марбод, та держава квадів у Південно-Західній Словаччині, повелителем якої був Ванній. Обидві ці держави перебували в залежності від Риму, про що свідчать, окрім історичних переказів, надзвичайно багато споряджені поховання, зі срібним та бронзовим посудом, а також оздобними поясними гарнітурами, що складаються з пряжок та багатьох ремінних окуть. Усі ці предмети походять з римських провінцій.

З перших століть нашої ери відомі дуже багаті поховання, названі князівськими, що зустрічаються на великих теренах від Південної Скандинавії до Чехії та Словаччини. Перші з них були виявлені в місцевості Любешево на Західному Помор'ї, тому вся група таких поховань називається типом Любешево. Жінки та чоловіки, які належали, без сумніву, до правлячої верстви, були поховані у могилах спеціальної конструкції — в ямах, викладених камінням, а потім переكري-

¹¹ Див.: Л. С. Клейн, *Археология в седле (Косина с расстояния в 70 лет)*. Stratum plus 4, 2000, 88–140. — Ред.

¹² На цю тему щодо українських земель див.: М. Б. Щукин, *Готский путь*. Санкт-Петербург, 2005, 152–159. — Ред.

тих курганом. Інвентар цих поховань не тільки багатий, але й дуже однорідний, і складається з бронзового та срібного посуду провінційно-римського походження, в тому числі такого, що використовувався для змішування вина з водою, як було заведено у греків та римлян. Хто пив чисте вино, той був у їхніх очах варваром, але треба також визнати, що вино того часу було значно густіше за сучасне. У княжих похованнях були також скляні фішки для гри, схожої на шашки¹³, золоті та срібні фібули, підвіски та металеві частини поясів. Чоловіки, які були поховані в могилах типа Любешево, на відміну від простих воїнів, були без зброї. Виняток становлять шпори, але вони не вважаються зброєю *sensu stricto*¹⁴. Княжі поховання свідчать про освіченість вищої верстви варварів, яка підтримувала жваві контакти з Римською Імперією. Ці зв'язки не були виключно торговими, але також й політичними.

Дуже розвинена була торгівля з римськими провінціями. Окрім предметів, що входили до складу спорядження померлих «княжат», надходили також речі, доступні й для широких верств населення, такі як римські монети, червонолакова кераміка з рельєфним орнаментом т. зв. *terra sigillata*, скляний посуд, персні з печатками, бронзові статуетки римських та єгипетських божеств, а також як предмет масового обміну — скляне намисто. Вивіз зброї до Барбарікуму, тобто на простір, розташований на захід від Рейну та на північ від Дунаю разом з Південною Скандинавією, був щоправда заборонений, але, втім, до країн за межами римських провінцій, потрапляла велика кількість мечів, оздоблених зображенням Марса та Вікторії, або також виконаних у високій техніці, недоступній варварським племенам. Звідси можливо зробити висновок, що окрім імовірної здобичі, процвітала також і контрабанда зброї.

Торговельні шляхи проходили через варварські країни з півдня на північ та із заходу на схід. Найкраще відомий т. зв. бур-

¹³ Йдеться про гру, що римляни називали *calculi*. Вона мала, в тому числі, магичне значення. — Ред.

¹⁴ У вузькому значенні. — Ред.

штиновий шлях, що прямував з Аквілеї на півночі Італії через римське місто Карнунтум¹⁵ біля Відня, далі через Моравські ворота вздовж Вісли аж до її устя та на Самбійській півострів. Власне цей шлях був описаний Плінієм Старшим, який розповів про експедицію, організовану за часів Нерона, що привезла до Риму неймовірну кількість бурштину¹⁶. Знахідки численних провінційно-римських предметів вздовж бурштинового шляху свідчать про його значення.

Інший торговельний шлях йшов від Нижнього Рейну по Середній Ельбі, ще один — з Майнца через Тюрінгію та з Лінца через Чехію вздовж Верхньої Ельби. Не треба також забувати й про морську торгівлю вздовж узбережжя Північного моря та Балтики. На Рейні та Дунаї розвітала дрібна прикордонна торгівля, смуга якої сягала до 100 км вглиб германських територій. Дещо пізніше, з II ст. н. е. почав набувати значення східний торговельний шлях, що йшов від грецьких міст на північному узбережжі Чорного моря по річищу Дніпра до Східної Польщі та Литви. Західними торговельними шляхами привозили у діжках та міхах вино, яке зі сходу транспортували в глиняних амфорах. Фрагменти цих амфор часто знаходять у могилах та житлах т. зв. східної частини Барбарікуму, тобто передусім в Україні.

Дуже мало знаємо ми про те, що в цьому торговельному обміні пропонували варвари. Археологічним свідченням є тільки бурштин, що добували виключно на Північному морі та на Балтиці, зокрема на Самбійському півострові та в дельті Вісли. Племена, які сусідили з надрейнськими та наддунайськими провінціями, могли на римські товари вимінювати зерно та худобу. Шкури й хутро можна було перевозити без проблем на велику відстань. У Римі було знане світле волосся германських жінок, яке римські дами використовували для штучних кіс. Дещо загадковим є германське мило чи помада, про яке згадують писемні

¹⁵ Carnuntum.

¹⁶ У Плінія — XXXVII,3,11 та XXXXV. Повного українського або російського перекладу Плінія Старшого не існує. — Ред.

джерела. Нарешті, Пліній Старший згадує про пух гусей та качок, що привозили з Германії.

Масовими знахідками на варварських територіях є римські денарії, котрі свідчать про те, що й там вони були в обігу, хоча римські гроші не могли у повному обсязі замінити натуральний обмін. Тому треба враховувати мінну торгівлю, а також т. зв. речові гроші, функцію яких могли виконувати скляні намистини. Цю квітучу торгівлю на короткий час перервали маркоманські війни в 166—180 рр., в яких брали участь не тільки наддунайські народи, але також і варвари з півночі.

З другої половини II ст. н. е. на землях варварів розпочалося значне економічне пожвавлення, що в археологічних знахідках проявляється посиленою колонізаційною активністю. Були заселені менш родючі піщані землі, що раніш пустували. Збільшилася виплавка та обробка заліза, з'явилася також кераміка, виконана на гончарному колі. У землеробстві почали застосовувати наральники та чересла, а в домашньому господарстві — ротаційні жорна. В III та IV ст. у Північній Німеччині та Південній Скандинавії почали здійснювати великі жертвопринесення на болотах та озерах із сотень списів, мечів та щитів, тому можна говорити про організовані дружини воїнів.

Германці мали власну писемність, тобто руни. Цією абеткою записувалися короткі тексти, часто — символічного значення. Найбільш ранні рунічні записи походять з другої половини II ст., а кшталт літер підказує, що первісно вони мусили вирізатися на дереві. Ці найбільш ранні речі не збереглися, але сама писемність мала виникнути приблизно на зломі ер. Рунічна абетка або futhark (футарк), названа так за першими шістьма літерами, складалася аж до VII ст. з 24 знаків, кожен з яких був не тільки літерою, а й водночас — символом. Так, наприклад, «S» означало сонце, «K» — налив або хворобу, «F» — подорож, їзду або віз. Деякі руни були іменами богів, таких як Тюр (Týr) або Інґваз, інші, знов-таки, мають подвійне значення, зовсім протилежне. Ранні рунічні написи походять, передусім, з Південної Сканди-

навії (III–IV ст.), але відомі й на теренах між Везером та Віслою, а також на Чорному морі. Щодо походження рун, то існують численні гіпотези, з яких частіше приймається припущення, що з'явилися вони на альпійських територіях з різних північноіталійських та етрусських абеток, а на північ їх занесли цимбри, повертаючись 101 р. до н. е. з походу до Італії. Існують знахідки, на яких написана вся рунічна абетка, такі як камінь з Готланду або фібула з Шарне в Бургундії. Магічні формули, записані рунами, повторюються на різних предметах — фібулах, поясних пряжках, гривнах, наконечниках копій та брактеатах, тобто оздоблених золотих підвісках¹⁷. Часом на фібулах з'являються імена їхніх власниць, інколи імена творців, побажання, а й навіть прокляття.

На європейському континенті руни зникають у VII ст., але в Скандинавії, Фризії та Англії вони переживають саме в цей час новий розквіт. Тоді виникає модифікований т. зв. молодший футарк. Починаючи від середньовіччя латинська абетка поступово витісняла рунічне письмо, хоча в Швеції його ще спорадично вживали аж до початку XX ст.

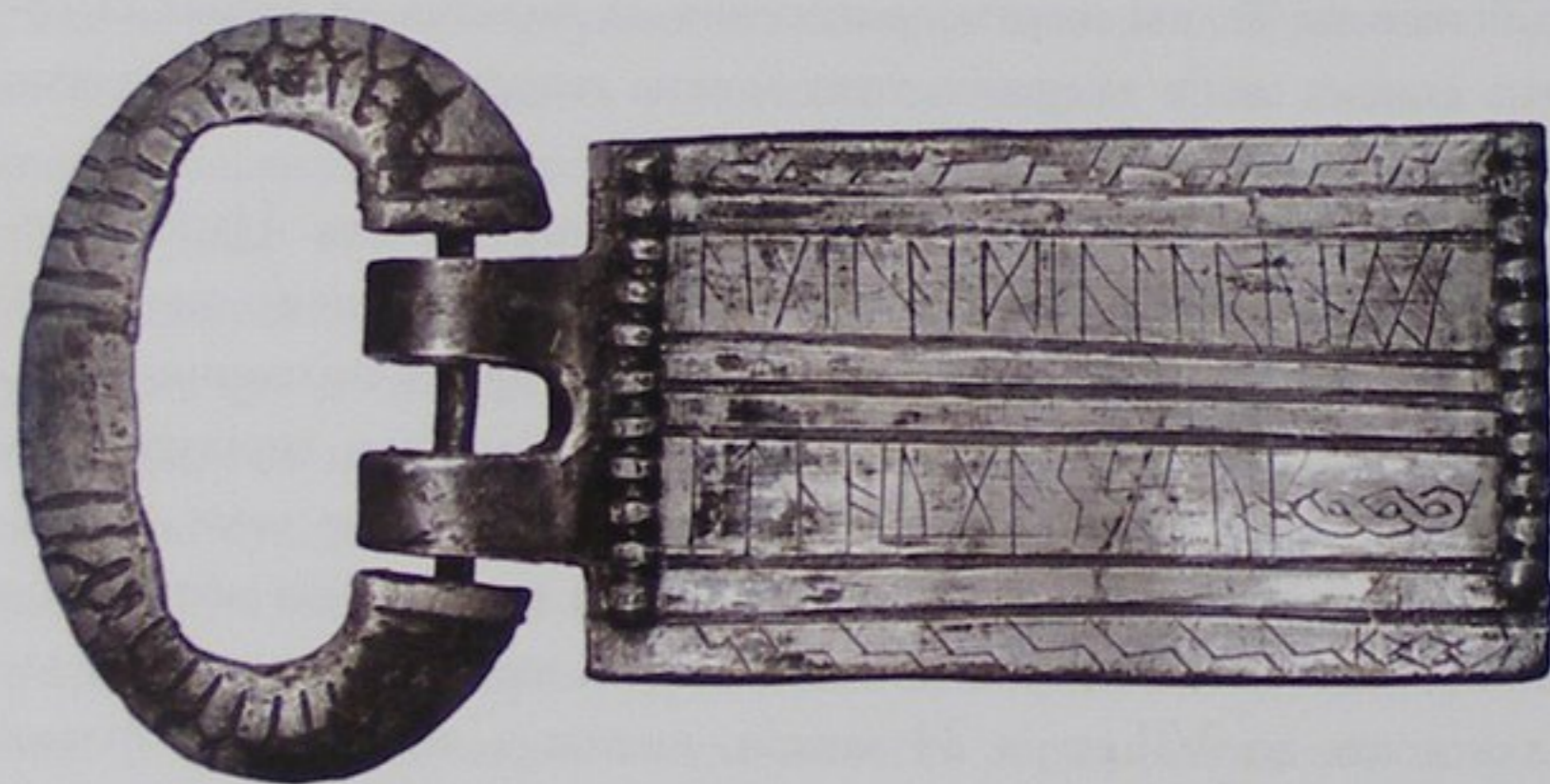

Рис. 2. Пряжка з рунічним написом. Мошльник Пфоруцен, Баварія

¹⁷ Варварські, здебільше золоті, округлі медальйони з вушками для носіння на шії, карбовані германськими майстрами, що знаходять у Північній Європі, частіше в Данії. — Ред.

Увесь пантеон германських богів відомий лише за більш пізніми джерелами. Постатям Водана (Одина), Тора (Донара), Фрейї або Локі, які добре відомі за Старшою Еддою, віддавали безумовно пошану й у більш ранні часи, про що свідчать амулети, що знаходять в похованнях. Це були металеві підвіски у вигляді молотків Тора або т. зв. амулети Донара, мініатюрні кістяні булави. Уявлення людей того часу про загробний світ знаходили також відображення у спорядженні померлих, з якими покладено не тільки зброю, прикраси та частини одягу, а також амулети, посуд з рештками їжі та кістками свійських тварин, м'ясо яких мало слугувати їжею в дорозі до потойбічного світу.

Звичай вкладання зброї до поховання не застосовувався у всіх германських племенах на однаковому рівні. Готи, наприклад, не обдаровували померлих ніякою зброєю. Це доводить, що в різних племен панували відмінні уявлення про потойбічний світ. З більш пізніх джерел, зокрема з ісландських саг, відомо, що смерть не була остаточним фактом. Також через те германці, на диво античним авторам, були такими безстрашними в битвах; смерть на полі бою була підставою для слави.

Ще до Великого переселення народів, у Європі розпочалися певні переселення варварських племен. У 120 р. до н. е. цимбри та тевтони рушили з Північної Ютландії на Дунай, потім до Галлії, й навіть — до Італії. На початку нашої ери готи зі Скандинавії висадилися біля устя Вісли, а приблизно за 150 років потому лангобарди з Нижньої Ельби рушили в похід на південь. У середині III ст. аламани стали вагомою загрозою римському кордону на Рейні. Ми тут не згадуємо численних міграцій меншого радіусу.

Важко визначити, до якої міри германці стали б небезпечною для Риму та як би виглядав їхній подальший рух. Якою була б доля Імперії та варварів, якби не хмара, що насувалася зі сходу? Тією хмарою були гуни, а їхня навала розпочала епоху Великого переселення народів.

На кордоні двох світів

Limes romanus та римські прикордонні провінції

Після підкорення Юлієм Цезарем Галлії римська держава у 16/15 р. до н. е. знов збагатилася новими володіннями. На передгір'ї Альп виникли провінції Реція та Норік по Верхньому Рейну та Верхньому Дунаю, а незабаром, у 9-10 рр. н. е. — територія сьогodнішньої Австрії та Угорщини на схід від Відня аж до закруту Дунаю стали римською провінцією Паннонією¹⁸. Пізніше були утворені ще Британія (43 р.) Фракія, або сьогodнішня Болгарія (46 р.), Мьозія, на північ від Балканських гір по Дунаю (86 р.), а також Германія *superior* та *inferior*, тобто Верхня та Нижня, на лівому березі Рейну (90 р.)¹⁹. Останньою прикордонною провінцією в європейській частині Імперії стала Дакія²⁰ — Румунія, підкорена Траяном у 107 р., та залишена Авреліаном у 275 р. У такий спосіб римляни вступили у безпосередній контакт з варварами, і, треба визнати, що висловлювалися про них не надто прихильно. Бельгійський історик Ів Альбер Дож, автор обширної праці на тему поняття *barbarus* у римлян²¹, визначає його так: варвар — це не тільки чужа істота, варварство є також природним духовним станом. А отже створіння, яке називається варваром, є неповноцінним, небезпечним, імпульсивним, брутальним, агресивним, а також слабим та нерозумним, віроломним та брехливим. Незважаючи на те, що він не є повністю людською істотою, досягнення *humanitas* можливе у будь який час. Ця думка повторюється у всіх римських авторів, а набуває сили особливо в період пізньої

¹⁸ Pannonia.

¹⁹ Britannia, Thracia, Moesia, Germania.

²⁰ Dacia.

²¹ Y. A. Dauge, *Le Barbare. Recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilization*. Collection Latomus 176, Bruxelles 1981.

Імперії, коли варвари стають смертельною загрозою, апокаліптичний образ якої представив Амміан Марцеллін, свідок гунської навали та готської війни 378 р., в останній книзі своїх творів.

Існували також варвари, які в римській державі робили приголомшливі військові кар'єри. Франк Арбогаст, напів-вандал Стиліхон, алан Аспар та свеб Рицимер — усі вони правили у IV—V ст. від імені імператора, та й навіть вирішували, хто саме гідний влади. Але самі вони не могли спокуситися на імператорський пурпур, оскільки з огляду на їхнє походження опір римського народу був би дуже великим, то й мусили вдовольнитися фактичним володінням владою.

Починаючи з III ст. кількість германців у римській армії постійно збільшується. Вже у ранній римський час було впроваджено *foedera* — угоди, в силу яких загони варварів брали на себе зобов'язання захищати кордони Риму, отримуючи натомість зерно та платню. У IV та V ст. такі угоди стали загальноживаною практикою. Дійшло нарешті до ситуації, що за правління Юстиніана в східноримській армії служили переважно федерати, або союзники — германці, гуни, маври та ісаври. Інститут федератів, однак, був зброєю двосічною, оскільки угоди часто порушувалися і вчорашні союзники ставали ворогами. Нерідко після порушення угоди через невеликий час вони знов приходили на римську службу.

У перші століття нашої ери північний кордон римської держави стабілізувався по Рейну та Дунаю. Виник *limes romanus*. Його окремі ділянки мають тривалу історію досліджень, оскільки вже у XVI ст. руїни римських укріплень збуджували зацікавленість тодішніх гуманістів у Німеччині та Австрії. У Карнунтумі, сьогodні — містечко Дойч-Альтенбург під Віднем, перші розкопки здійснені вже 1599 р. Сьогodнішні знання про ці відрізки кордону досить різноманітні; наскільки укріплення на території сьогodнішніх Німеччини, Австрії та Угорщини добре досліджені, настільки у балканських краях стан їх досліджень дозволяє бажати кращого. Найкраще вивченим є т. зв. верхньогермансько-реційський лімес, між Кобленцем та Регенсбургом. У першому столітті н. е. кордон

Імперії проходив тут не вздовж обох річок — Рейну та Дунаю, а був перенесений далі на північ та схід, тож у II ст. він пролягав через гори Оденвальди та вздовж р. Неккар. Спочатку це був ланцюг сторожових постів з дерев'яними вежами, що за Адріана (117–138) був укріплений дерев'яним палісадом, а незабаром дерев'яні вежі були замінені на довговічні кам'яні споруди.

У другій половині II ст. римляни, просунувшись ще далі, побудували нову прикордонну лінію, т. зв. передній лімес, що проходив на схід від Оденвальдів, від міста Лорх аж до р. Майн. У III ст. укріплення були ще більш розбудовані: у Верхній Германії по Рейну за палісадом проходив вал та рів, а в наддунайській Реції палісад було замінено на кам'яний мур. Це було необхідно, оскільки на початку III ст. верхньогерманський кордон майже безперервно непокоїли аламани.

У прикордонних вежах звичайно перебували чотири або п'ять солдатів, завданням яких було сигналізувати про небезпеку найближчому загону. Повідомлення здійснювалося за допомогою вогню, диму або звуків рогу. Вздовж верхньогермансько-реційського лімесу було збудовано 60 *castelli*, тобто укріплених таборів, де розташовувалися допоміжні загони. Легіони, кожен з яких налічував по шість тисяч солдатів, розміщувалися у великих таборах — *castra*. На згаданому відрізку їх було три: у Майнці, Страсбурзі, та Регенсбурзі. Окрім цих великих укріплень закладали також невеликі табори та цивільні поселення, в основному для ремісників, які працювали на потреби армії.

Під час кризи III ст. римлянам ще вдавалося утримувати аламани поза лімесом, а табори, що були знищені під час їхньої великої навали, могли бути відбудовані. Однак, коли частина римської армії покинула прикордонні пости, щоб піти на допомогу легіонам, які воювали з готами на Нижньому Дунаї, аламани напали знов. У результаті з 259 р. простір на схід від Рейну та на північ від Верхнього Дунаю, т. зв. десятичні поля (*agri decumates*), був для римлян втрачений назавжди.

У той самий час кордон на Нижньому Рейні прорвали франки, котрі вторглися до Галлії, досягнувши іспанської Таррагони. На захоплених територіях вони спустошили навіть мароканське узбережжя в околицях Тетуана. Після цих подій у 260 р. по Верхньому Рейну виник новий кордон, т. зв. лімес на річках Рейн, Іллер та Дунай, з найважливішими фортифікаціями у Регенсбурзі та Пасаві.

Розбудова лімесу в Норіку та Паннонії розпочалася пізніше за Рецію, в період, коли римляни створили систему клієнтельних держав на північ від Дунаю, до складу яких входили гермундури, наристи, маркомани та квади. Ця система функціонувала без суттєвих збоїв до 166 р., коли клієнтельні держави збунтувалися, починаючи період маркоманських воєн. Табір легіонерів для Норіку був розташований в Лоріакумі (Лорх), наступні були збудовані в Паннонії: у Віндобоні (Відень), Карнунтумі (Дойч-Альтенбург), Аквінкумі (Будапешт), Брігеціо (Сьонь-Комаром)²². Окрім них було ще багато фортів, вартових веж та цивільних поселень. Навіть на північ від Дунаю, на Моравії та Словаччині, створювалися прикордонні пости і тимчасові табори із земляними укріпленнями. Дослідження цих плацдармів чеськими та словацькими археологами приносять чудові результати.

На підступах до паннонського лімесу знаходиться найпівнічніший слід перебування римських легіонерів у Барбарікумі. В Словаччині в Тренчині на Вагі, в місці, що в римський час мало назву Лаугариціо²³, за 140 км на північ від наддунайського табору Брігеціо, на скелі вибито напис, що інформує про те, що тут у 179/180 р. зимував римський загін після перемоги над германцями. Отже, напис походить з часів маркоманських воєн.

Однією з багатьох реформ Діоклетіана було збільшення кількості легіонів за рахунок кількості солдатів. Нові легіони налічували ледь тисячу солдатів, супротив шести тисяч, як це було раніше. У цій ситуації великі табори — *castra* — не могли бути

²² Lauriacum, Vindobona, Aquincum, Brigetio.

²³ Laugaricio.

успішно захищені. В них також розташували допоміжні загони, й навіть дозволялося поселення сімей легіонерів, що раніш було категорично заборонено. Константин Великий, у свою чергу, укріпив норіцько-паннонський лімес та доручив побудувати земляні вали між Дунаєм та Тисою, що переважно служили для захисту проти сарматів, але також були перешкодою германцям, які наступали. У IV ст. старі табори були вже завеликі, а на кордоні стало набагато менше солдатів. Тому також в цей час у Паннонії виникла система укріплених фортифікаціями міст та поселень, що займали невелику територію, створюючи другу, внутрішню лінію кордону. Останній, хто здійснив будівельні роботи, був імператор Валентиніан I (364–375), сам паннонського походження. Але ніщо вже не могло стримати занепад лімесу, на який постійно нападали германці, особливо після розселення готів у Паннонії за Теодоріка.

У 101–107 рр. імператор Траян створив з держави підкорених даків єдину провінцію на північ від Дунаю в сучасній Румунії. Це була Дакія, яка через 170 років була залишена легіонами, тобто задовго до падіння Рима. Сцени з дакійських воєн знайшли відображення на спіральному рельєфі колони Траяна в Римі й на дещо менш відомій тріумфальній будівлі біля Адамкліси²⁴ в Добруджі. Ця будівля, *Trophaeum Traiani*²⁵, є пам'ятником 30 м заввишки з метоповим фризом та барельєфами, на яких представлені римляни, які борються з даками, бурами, сарматами. Добруджа, частина Румунії між Дунаєм та Чорним морем, була провінцією *Moesia inferior* – Нижньою Мьозією. Тут також були розташовані легіонерські табори та, що особливо важливо, порти римського військового флоту. Найважливішим містом були Томи²⁶ на Чорному морі, сьогоднішня Констанца, місце заслання Овідія, який у своїх листах гірко скаржився на тамтешні суворі зими. Томи було резиденцією командування понтійського (чорноморського) флоту, й незабаром стало метрополією. Щойно 275 р. Авреліан залишив

²⁴ Adamklissi.

²⁵ Пам'ятник перемоги Траяна. – Ред.

²⁶ Tomis.

Дакію, Дунай знову став кордоном римської держави на Балканському півострові.

У III та IV ст. робилися спроби будувати фортифікації вздовж усього лімесу на Нижньому Дунаї. Неспинні напади зачіпали й великі міста, про що свідчать шари пожеж у руїнах; тому багато міст було оточено мурами. Після розподілу влади при Діоклетіані територія міст значно зменшилася, лише Томи, що залишалася столицею нової провінції Малої Скіфії²⁷, пережило ще період розбудови.

У Східній Римській Імперії дуже поживавлену будівельну діяльність розгорнув Юстиніан. Вона, ця діяльність, була увічнена Прокопієм Кесарійським у творі *De aedificiis*²⁸, який пише, між іншим, про те, що тільки в діоцезах Іллірик та Фракія, тобто, на Балканах, виникло понад 600 нових будівель. Археологічні розкопки підтвердили факти ремонту і розбудови старих оборонних укріплень.

Набіги аварів та слов'ян на Балканський півострів у VII ст. неухильно вели до зубожіння народу, незважаючи на те, що візантійські імператори прагнули цьому перешкоджати. Римський рівень життя утримався на Нижньому Дунаї тільки до кінця VII ст.

Окрім пізньоантичних міст, що через будівництво захисних мурів усе більше ставали схожими на середньовічні, в усіх провінціях існували фешенебельні будинки в земельних маєтках римської аристократії. Найкраще відомі римські вілли (*villae rusticae*) у Паннонії, що зосереджені навколо Балатону, мабуть тому, що краєвиди там дещо нагадують Італію. Перші вілли виникли у ранньому римському періоді, коли у підкорених провінціях розпочався процес романізації. Багато з них, особливо ті, що розташовані поблизу таких міст як Аквінкум, Карнунтум або Саварія²⁹ (Сомбатхей), заслуговують на назву розкішних резиденцій.

²⁷ Scythia minor.

²⁸ Про будівлі, див.: Прокопій Кесарійський, *Война с готами. О постройках*. Пер. А. А. Чекаловой, Москва, 1996, 138–288. – Ред.

²⁹ Savaria.

денцій. Власник такої вілли мав розлогі земельні угіддя, де процвітало землеробство та ремісництво. У цих будинках мешкали також купці та місцеві чиновники. У період пізньої античності, через побоювання варварів, вілли поступилися невеликим захисним замкам з вежами та мурами. Типова villa rustica складалася з головного будинку, часто прикрашеного мозаїчними підлогами та розписаними стінами, лазні й кількох культових будинків для богів урожаю, полювання та добробуту, для Юпітера, Аполлона та інших римських божеств, а також імператора. Ці приміщення належали хазяїну та його родині, а віддалені будинки, що утворювали квадрат з огорожею або без, були приміщенням для слуг, стайнями та коморами. Бідні люди мешкали в селах — vicī, у хатах з дерева, обмазаних глиною.

У прикордонних провінціях існували, говорячи сучасною мовою, ремісницькі осередки, що або забезпечували римський ринок, як Норік своєю залізною продукцією, або виробляли товари для торгівлі з германцями, як гончарні майстерні Верхньої та Нижньої Германії, що спеціалізувалися на посуді terra sigillata, високо цінваному варварами. Відома система римських доріг з численними місцями для відпочинку — mansiones, що функціонувала ще частково у ранньому середньовіччі. Однак дороги, що не ремонтувалися, вже не могли виконувати своєї давньої ролі. Варварські набіги призвели у IV ст. до загального зубожіння населення провінцій; занепадали покинуті людьми ділянки міст, великі лазні, що ніхто не ремонтував, бували перебудовані на житлові будинки або церкви. Німецький історик Александер Демандт пише про це так: «У панорамі міста відтоді домінували мури та церкви, а не торгові площі та терми»³⁰. Прийшов час народження середньовічного міста.

³⁰ A. Demandt, *Die Spätantike*. München 1989, 413.

Церква та християнізація варварів

З часів Міланського едикту про віротерпимість 313 р. значення християнської церкви постійно зростало. Її найменшим адміністративним центром була община — місцезнаходження єпископа, а діапазон діяльності відповідав civitas, найменшій адміністративній цивільній одиниці. Єпископи однієї провінції об'єднувалися на кшталт союзу, на чолі якого стояв митрополит, єпископ столиці цієї провінції. Саме він скликав та проводив провінційні собори. Над митрополитами стояли патріархи великих регіонів зі столицями, такими як Олександрія для Єгипту, Рим для Західної Імперії та Константинополь для Сходу.

З середини VII ст. єпископи Риму, які вважалися наступниками Петра та Павла, відчували себе водночас керівниками усієї церкви і діяли відповідно. Звідси у наступні століття й народився інститут римського папи. Центрами західної церкви була Північна Африка зі святим Августином, єпископом Гіппо Регіусу³²; Галлія, отці церкви якої були свідками навал вандалів, свебів, аланів, а невдовзі й візиготів; нарешті, Італія та Іспанія. Невдовзі після проголошення Константином засад релігійної толерантності церква захиталася під впливами внутрішніх конфліктів, котрі для германців мали зіграти вирішальну роль. Саме в цей час Арій, пресвітер з Олександрії, виступив зі своєю тезою про природу Христа, яка була названа від його імені аріанством.

У першій половині IV ст. у християнській церкві почав розповсюджуватися погляд, що Христос не рівний Богу, а створена ним найвища істота, божеської та водночас людської природи. Суперека про аріанство тривала аж до VI ст., незважаючи на

³² Hippo Regius.

те, що вже на Нікейському соборі в 325 р. вчення Арія було визнано єрессю. В той час, тобто на початку IV ст., посилювався натиск германців на Західну Імперію, та й ще з кількох сторін. Серед завойовників першими християнами стали готи, єпископ яких Вульфїла, — про нього ще буде мова, — переклав Біблію готською мовою. Готи прийняли християнство у формі аріанства. Інакше цього бути й не могло; у період, коли вони вторглися до М'юзії, імператором сходу був Валент (364–378), аріанін, який направив до готів своїх одновірців як місіонерів. Окрім готів аріанство розповсюдилося серед інших германських народів — свебів, вандалів, бургундів, лангобардів, ругіїв та герулів. Проте, основна маса германців, які на перетині IV і V ст. насувалися на провінції, була все ще язичницька.

Коли у 406 р. германці перейшли Рейн та вторглися до Галлії, постраждало не тільки населення, але й церква. Єпископи Північної Галлії змушені були шукати порятунку у втечі, а їхні покинуті резиденції у Кельні, Майнці, Вормсі, Шпайєрі та Страсбурзі лише через сто років були відновлені. На Балканах у той час, скоріш за все, не вдалося зберегти жодного єпископства. Тільки франки від самого початку були ортодоксальними християнами. Після битви з аламанамі під Страсбургом у 496/97 р. Хлодвіг, звитязний король франків, вірний за легендою своїй присязі, складеній напередодні зіткнення, що коли він переможе, прийме християнство, зробив це, а разом з ним і три тисячі його воїнів. Його дружина, Хродехільда, вже давно була християнкою, але це скоріш не стільки її вплив, скільки холодний розрахунок спонукнув Хлодвіга до такого рішення.

Таким чином положення ортодоксальної церкви у державі франків було від початку іншим, ніж у решті германських держав. Вона відразу ж стала державною церквою, головою якої був сам Хлодвіг. Германці та романізовані мешканці Галлії сповідували одну й ту саму релігію, на відміну від остроготської Італії, візиготської Іспанії та вандальської Африки. Там усюди завойовники були аріанами, а підкорене римське населення залишалося

ортодоксальними християнами. Це стало причиною небезпечного розподілу, в результаті якого аріани стали переслідувати ортодоксальних християн. Особливо звірячих форм ці переслідування набули у державі вандалів, а король остроготів Теодорік Великий, переслідувач італійських ортодоксальних християн, у повселюдній думці був єретиком, а його смерть була смертю відступника.

З часом германці, однак, переходили до ортодоксальної віри. Бургунди зробили це невдовзі після 500 р., візиготи — у 587 р., лангобарди — вже за короля Перктаріта (671–688). Прийняття ортодоксального християнства було вирішальним кроком, особливо для візиготів, оскільки після цього було скасовано заборону шлюбів між римлянами та германцями, що дало початок утворенню іспанського народу. Найдовше язичниками залишалися сакси та фризи, котрі прийняли християнство тільки лише наприкінці VIII ст. за Карла Великого. У той час як баювари, що згадуються в джерелах уперше в VI ст., від початку були відомі як ортодоксальні християни.

У римських провінціях серед духовенства були й такі, які намагалися захистити населення від германських навал, або принаймні надавати допомогу у випадку катастрофи. Так наприклад, Женев'єва, яка жила близько 420–500 рр. й пізніше стала вважатися заступницею Парижа, врятувала голодуючих жителів Лютеції від паніки, вибухом якої загрожував набіг гунів та облога франками сьогоднішньої столиці Франції. Святій Женев'єві вдалося перехитрити осаджуючих, тож до міста могли потрапити кораблі з продовольством. Цезарій, єпископ Арля, що помер 542 р., викупляв не тільки своїх людей з готської неволі, але й франків та бургундів, а для цього наказав переплавити церковний срібний інвентар. Енергійною діяльністю прославився святий Северин, що помер 482 р., він організував евакуацію римлян з Баварії на схід, рятуючи їх від знищення аламанамі. Він забезпечував їх також харчами та одягом.

У германських державах, що тільки виникли на землях давньої Імперії, церква була оплотом культури, освіти, писемності. У такий

спосіб могли зберегтися римські традиції, що протягом V та VI ст. зовсім не було легким. У дуже германізованій Північній Галлії неухильно падав рівень культури та освіти, а в усій провінції в середині VII ст. замовкла квітуча до того галлійська література. Тільки каролінгський ренесанс знову викликав її до життя.

Поступовий процес християнізації германських народів помітний також в археологічних джерелах. У подальших частинах книги ми зможемо спостерігати, як під впливом християнства зникає звичай спорядження померлих дарами та як після періоду т. зв. великих рядних могильників виникають кладовища при церквах. У дорогу до потойбічного світу тепер померлих споряджували християнськими символами, такими як золоті хрестики з тонкої бляшанки, що їх клали на уста, на груди або, у жінок, — на прикрите вуаллю обличчя. Цей звичай був дуже поширений у лангобардів та аламанів. Іншими старожитностями християнського характеру були металеві або дерев'яні амулетниці — капсули для зберігання освячених предметів, а також прикраси та посуд, оздоблені хрестом або з монограмою Христа. Можна також припустити, що германці, напевно ще як язичники, під впливом християнства почали ховати своїх померлих головою на захід, замість, як до того, на північ або на південь.

У VII ст. майже у всіх германських народів поширилося пограбування поховань, спричинене передусім нестачею коштовних металів та бронзи. На деяких могильниках було пограбовано до 90 % поховань, однак предмети, що мали християнські символи, залишилися в похованнях. Це може означати, що грабіжники, які самі напевно вже були християнами, не наважилися забирати у померлих ці предмети.

Датування археологічних знахідок епохи Великого переселення народів

У цій книзі при обговоренні археологічних знахідок читач буде весь час стикатися з визначенням віку різних відкопаних старожитностей. Деякі з них сьогодні можливо датувати з точністю навіть до 30 років.

Найвідомішим методом визначення хронології є датування радіоактивним вуглецем C^{14} , що міститься в кожній органічній субстанції і в певний час знов перетворюється на звичайний вуглець. Цей метод визначення вмісту частки ізотопу C^{14} у органічних сполуках, що дуже допомагає в дослідженнях хронології знахідок передісторичних епох, для нашого періоду є, однак, надто неточним. Дата, отримана на підставі радіоактивного вуглецю, може коливатися аж до ста років у той чи інший бік. Для періоду Великого переселення народів така похибка надто велика і метод C^{14} тут може виконувати тільки допоміжну роль. Старожитності, таким чином, датуються історичним та типологічним методами. Перший з них складається з аналізу писемних джерел, а другий — зі спостережень змін у часі форми та орнаменту даного виду предметів.

Починаючи з перших століть нашої ери збільшується інформація античних авторів про події, в яких брали участь варвари. Ми, наприклад, знаємо, коли укріплені поселення кельтів у Галлії, т. зв. oppida, були знищені легіонерами Юлія Цезаря, а це означає, що всі знайдені там речі — окрім тих, що були принесені пізніше, — не можуть виходити за цю дату.

Однією з найважливіших знахідок епохи Великого переселення народів є могила франкського короля Хільдеріка, до багатого спорядження якого належить також перстень з печаткою з вигравіюваним іменем власника. З писемних дже-

реал відомо, що Хільдерік помер у 482 р. Таким чином, усі старожитності, що знайдені в інших місцях та виконані у том самому стилі, можна порівняти з предметами із поховання Хільдеріка, а тим самим датувати цим періодом.

Шари знищень у багатьох античних містах та римських таборах часто можливо ідентифікувати з повідомленнями, описаними в джерелах, а відтак, і датувати, інколи навіть з точністю до одного року. Джерела згадують також шляхи пересування германців: таким чином вандали, а разом з ними археологічні знахідки, з'являються в Африці 429 р., остроготи в Італії — 489 р., а лангобарди, які прийшли після них, — 568 р. Однак треба враховувати і те, що інколи якісь групи залишалися на старому місці, про що джерела не завжди повідомляли. Може також створитися й протилежна ситуація: остаточному переселенню всього народу передували численні розвідування нової території, котрі не призводили ще до її захоплення, але могли залишити археологічні сліди. Велику цінність для хронології знахідок періоду Великого переселення народів мають поховання, датовані монетами, тобто такі, в яких померлий був забезпечений також пізньоримськими або візантійськими монетами. Хронологію всього комплексу старожитностей визначає наймолодша монета, а якщо вона була карбована в час поховання, тобто без слідів обігу³³, то можна з великою впевненістю заявити, що померлого було поховано під час правління того чи іншого імператора. Інколи можливо навіть визначити дату карбування монети у певному році або періодом більш коротким, ніж правління повелителя. Від моменту, коли германські королі почали викарбовувати власні монети, зросла кількість поховань, датованих точніше. Однак не всі поховання містили монети, часто їх узагалі немає, оскільки в деяких германських племен, таких як візиготи у Іспанії, не було звичаю вкладати монети до поховання.

В археології вживається поняття комбінації старожитностей, іншими словами, взаємне поєднання певних типів старожитностей, що повторюються в багатьох поховальних комплексах та

дозволяють порівняти їх зі знахідками, датованими за допомогою монет. У такий спосіб можна встановити, чи якийсь певний тип, наприклад, фібула або пряжка з певним орнаментом, або форма посуду, існує тривалий або короткий час. Форми, що зазнають частих змін під впливом стилю або моди, називають в археології провідними³⁴, а з їхньою допомогою можливо датувати інші старожитності. Такий метод вимагає докладного знання багатьох комплексів поховань у різних частинах Європи. Таким чином візиготські старожитності в Іспанії вдається датувати за допомогою предметів, що вживалися остроготами у Італії, а ці, в свою чергу, можна порівняти з комплексами поховань готів на Дунаї. Стає можливим встановити, якими типами старожитностей користувалися готи до їхнього переселення до Італії, а які виникли лише після їхнього прибуття до нової батьківщини.

Дуже важливою є т. зв. повна горизонтальна стратиграфія могильників, оскільки розвиваються вони в одному чи кількох напрямках від найраніше закладеного центру, як це відбувається при розширенні сучасних кладовищ. Детальне нанесення на план могильника окремих типів знахідок дозволяє вирізнити на ньому ділянки ранні та пізні. Якщо такий могильник розвивався постійно в одному напрямку, то можливо також визначити дату поховань, котрі споряджені бідно та не мають предметів для датування. Цей метод має значення не тільки для дослідження хронології, але також і для дослідження суспільного розшарування, оскільки часто трапляється так, що більш багаті поховання оточували більш бідними. Співвідношення кількості багатих та бідних поховань дозволяє дійти висновків щодо структури суспільства того часу. Хронологічні дослідження дають змогу при цьому встановити, скільки поколінь було поховано на могильнику, а через це можливо розрахувати чисельність групи людей, яка використовувала це місце для поховання своїх небіжчиків. Подібні спостереження можна проводити й на великих, систематично досліджених посе-

³³ Йдеться про те, що поверхня монет, які перебувають у обігу, з часом стає потертою. — Ред.

³⁴ Хронологічні індикатори, за нашою термінологією. — Ред.

леннях, де, в свою чергу, вдається вичленувати фази забудови. Дерево, що інколи знаходять у похованнях, а саме залишки трун або дощок, маленьких меблів, що вкладали інколи до могил — табуреток та столиків, що мали створювати померлому комфорт, дозволяють, якщо вони добре збереглися, точно визначити вік дендрохронологічним методом.

Датування багатого поховання хлопчика, який належав до аристократії франків, що було знайдено під собором у Кельні, дало дуже цікаві результати. На підставі спорядження, тобто археологічним методом, була встановлена дата 540—560 рр. Дендрохронологічні дослідження повністю цю дату підтвердили: припадає вона приблизно на 550 р. із похибкою у вісім років. Однак не всі знахідки можливо датувати так точно. Вік більшості з них вдається визначити у межах півстоліття, або навіть цілого століття, особливо якщо йдеться про поодинокі старожитності, що походять з випадкових знахідок або старих колекцій.

Починаючи з другої половини ХІХ ст. археологи намагаються все точніше датувати знахідки. Тут ми не можемо перелічити всіх дослідників, але безсумнівно єдине, — без їхньої невтомної праці (йдеться не лише про хронологію) ми б не мали сучасних знань про епоху Великого переселення народів. Кожен дослідник будує свою працю на результатах попередників, котрі полегшують йому досягнення власної мети. І хоча деякі з цих результатів, напевно, вже застаріли, про них однак не слід забувати.

Народ на трьох кораблях

Готи і гетиги

Жодне з германських племен не пройшло по Європі так, як готи. Їхній шлях вів зі Скандинавії до Чорного моря, а потім — через Балканський півострів до Італії, Галлії та Іспанії. Вигнані гунами з України, вони розпочали Велике переселення народів, а дорогою до них приєдналися інші германські племена.

Найдревніші згадки в джерелах про готів відносяться до перших століть нашої ери. Грецький історик Страбон та найбільший римський історик Тацит говорять про народ гутонів, який мешкав десь за іншими племенами — лугіями та маркоманами. Слово «за» означає у греко-римській перспективі «на північ від». Таким чином, тих гутонів треба шукати в Середній Європі, бо маркомани займали в той час Чеську улоговину, а лугії, як виходить з усього, — Південну Польщу. Докладніше локалізує гутонів близько середини II ст. Птолемей, александрійський географ. Його *Cytones* розміщалися десь у європейській Сарматії, а це поняття Птолемей розумів так: Вісла відділяла Германію від Сарматії, що простягалася аж до Меотиди, тобто Азовського моря. Таким чином можна припустити, що мешкали гутони десь на схід від Вісли. Птолемей згадує також інших готів, *Goutai* або *Gutones*, які жили на півдні острова Скандії. Скандинавія в розумінні античних хроністів завжди була островом, який називали Скандією або Фулою³⁵. З неї, очевидно, походили готи.

Зараз ми доходимо до найважливішого історичного джерела про готів. Маловідомий з інших джерел автор Йордан написав у середині VI ст., за часів Юстиніана, історію готів у Італії. Було б перебільшенням сказати, що він був її автором. Йордан

³⁵ Scandia, Thule.

зробив тільки витяг з розлогої праці Кассіодора, який виконував функції міністра остроготського короля Теодоріка Великого при дворі у Равенні. Цей твір для нас на превеликий жаль втрачено. Йордан зі зворушливою повагою пише у своєму вступі, що його книга виникла з хронік з дванадцяти книжок Кассіодора, які були в його розпорядженні всього три дні. За цей час він зробив з них витяги. У сьогоденному вигляді книга налічує трохи більше ста сторінок малого формату, але, не дивлячись на це, у ній міститься дуже велика інформація про готів та їхню історію. Без цих «витягів» ми б знали про них незрівнянно менше. Сам Кассіодор у своїй хроніці, написаній за вказівкою короля, спирався на інші джерела, що також втрачені.

Остроготи, які заснували свою державу в Італії та зіштовхнулися з цивілізацією високого рівня, прагнули мати можливість похвалитися такою самою достойною традицією, як греки та римляни. Твір Кассіодора повинен був започаткувати ці традиції, а передусім мав бути панегіриком на честь королівської династії остроготів — роду Амалів.

На початку своєї історії Йордан пише: «З цього самого острова Скандза (спотворене «Скандія» — М. М.), ніби з майстерні племен, або, точніше, з лона племен, за переказом вийшли колись готи з королем своїм на ім'я Беріг. Щойно зійшли вони з кораблів та ступили на землю, як відразу ж дали назву тому місцю. Кажуть, що до сьогоднішнього дня воно так і зветься Готискандза (...) Коли там виросла велика кількість люду, а панував іще тільки п'ятий після Беріга король Філімер, син Гадаріга, то він постановив, щоб військо готів разом із сім'ями зрушило звідти. У пошуках зручних областей та підходящих місць він прийшов у землі Скіфії, які їхньою мовою називалися Ойум»³⁶.

Але де саме лежали Готискандза та Ойум? Йордан дає ще одну інформацію: ще до прибуття готів до Ойуму вони пройшли

дуже болотисту країну та нарешті дісталися до «крайньої частини Скіфії, що сусідує з Понтійським морем». Слово Pontus — Понтійське море — уже є певним пунктом співвідношення; так називалося Чорне море в античні часи. З приводу пересування готів існують різні інтерпретації істориків. Багато з них пробували реконструювати цей шлях, а німецький археолог Ролф Гахманн навіть вважає, що готи взагалі прийшли не зі Скандинавії, а їхні первинні землі — на Мазов'ї на північ від Варшави³⁷. Проте більшість істориків та археологів вважають, що готи прибули на південний берег Балтики з двох шведських провінцій Естер- та Вестерготланд або ж з острова Готланд. Усі три назви мають спільне коріння, що вказує на готів. Але тепер постає питання: де саме висадилися готи, перепливши Балтійське море? Розглядалася також імовірність, що це було устя Одера, але правдоподібніша локалізація Птолемея — східніше Вісли. Готискандза, таким чином, знаходиться на Нижній Віслі. Ось такий досить загальний нарис про початок готів та їхнє перше переселення в світлі писемних джерел³⁸.

А що говорить археологія? Писемні джерела локалізують місце розташування готів не дуже точно: далеко від маркоманів та лугіїв, проте поблизу бургундів на сході, напевно, не на самому узбережжі Балтики, але дещо далі на південь вглиб материка, на схід від Вісли. Вже в двадцяті роки ХХ ст. до дискусії про місцезнаходження готів приєдналися археологи, силкуючися знайти їхню вітчизну на підставі класифікації поховального обряду та інвентарю поховань. Точкою відліку були знахідки на Нижній Віслі, де в перших століттях нашої ери з'являються поховання, обкладені камінням, а дещо пізніше — на Кашубських озерах та у Борах Тухольських, — кургани з кам'яним ядром, обкладені колами з великих каменів. На тих могильниках зустрічалися також окремі кола, споруджені з величезних валунів, нанесених льодовиком. Вони відомі й у Швеції, та називаються там

³⁷ R. Hachmann, *Die Goten und Skandinavien*. Berlin 1970, 432–474.

³⁸ На цю тему див.: Х. Вольфрам, *Готы*. Санкт-Петербург 2003, 61–70; або: М. Б. Цукин, *Готский путь*. Санкт-Петербург 2005, 25 і далі. — Ред.

dommaringar — судейські кола, оскільки, відповідно до скандинавських середньовічних повідомлень, у них відбувалися збори та суди. Однак, найважливішою новиною на Помор'ї було відкриття поховань, зроблених за обрядом тілопокладення, в той час, коли протягом кількох попередніх століть на Нижній Віслі панував звичай спалювати померлих. Разом з новими формами поховань та обрядів з'явився новий звичай: у похованнях не зустрічається зброї, що раніш на Помор'ї була постійним атрибутом померлого чоловіка-воїна. Поховання пізніших готів, уже досконаліше висвітлених в історичних джерелах, також не містили зброї, як у іспанських візиготів, так і в італійських остроготів.

Чуже населення, яке висадилося на Нижній Віслі, принесло нові звичаї: своїх померлих ховали вже не спаленими, чоловіків — без зброї, а над похованнями споруджували кам'яні конструкції. Все це на Помор'ї досі було абсолютно невідоме. Проте, місцевий звичай спалювання мерців повністю не зник. У I ст. н. е. виникають могильники зі змішаним обрядом, з інгумаційними та кремаційними похованнями. Це можна було б пояснити тим, що нові прибульці ховали своїх померлих без спалювання, а аборигени і далі спалювали тіла. Однак цю тезу неможливо підтвердити археологічно, оскільки між типами інвентарю одних та інших поховань не вбачається жодної різниці.

Могильників із курганами та кам'яними колами на Помор'ї було напевно дуже багато, але ті, що зосереджувалися на місці пізніших полів, було розорено, збереглися ж тільки ті, що завжди перебували під лісами. На просторі між Кошаліном та Гданськом зараз відомо близько 30 могильників з добре збереженими кам'яними конструкціями.

А ось який вигляд має такий могильник: турист, не очікуючи такого виду, дивується, побачивши валуни, що несподівано виростають у лісі, а частина з них ще й стоїть перпендикулярно. Перед ним простираються правильні кола діаметром від 20 до понад 30 м, викладені з великих валунів, установлених на відстані 2—3 м один від одного. Тут і там між вересом видно трикутні

або прямокутні майданчики з менших каменів, а над усім височіють великі кургани. Усе це — серед високих ялинок та сосен, над якими вітер з Балтики жене білі хмари по темно-блакитному небу. Це незабутній краєвид.

У курганах під шаром землі — кам'яна кладка, і лише під нею — могильні ями, в яких лежать померлі разом із поховальними дарами. Жінок ховали у повному костюмі, з фібулами, пряжками для пояса, браслетами та разками бурштинового й скляного намиста, а також зі срібними, іноді — золотими підвісками. Всі металеві деталі костюма були з бронзи, рідше — зі срібла. В чоловічих похованнях ми знаходимо пряжки, ножі, а інколи й бронзові шпори. Гребені з рогу клали як жінкам, так і чоловікам. Часом на бронзових предметах зберігалися рештки тканин, з яких можна зробити висновок, що тоді носили передусім вовняний одяг, тонкий або товстий, натурального кольору, або фарбований рослинними барвниками. Знайдено також сліди барвного гаптування. Проте рештки тканин такі малі, що реконструювати одяг неможливо. Втім, ми знаємо, як були одягнуті померлі, знайдені в торфовищах чи болотах у Північній Німеччині та Данії, а частина цих знахідок належить власне до перших століть нашої ери. Отже, жінки носили вовняні спідниці, блузки з широкими рукавами або довгі важкі сукні, чоловіки — штани та щось подібне до нижньої сорочки з довгими вузькими рукавами. Однаковим для чоловіків та жінок був важкий плащ, зазвичай заколотий під шиєю або на плечі фібулою. Шкіряне взуття дещо схоже на сучасні сандалі.

На Помор'ї померлим не клали до могили не тільки зброї, а й залізних предметів. Ми не знаємо чому, але, очевидно, існував принцип: без заліза та зброї. Це не означає, звичайно, що готи не були войовничим народом, радше навпаки, про що ми незабаром дізнаємося. В своїх поховальних звичаях вони керувалися тільки точним дотриманням правил.

Між курганами під час розкопок знайдено поховання, інколи позначені на поверхні невеликим каменем як надгробком. Це — т. зв. пласкі поховання, без насипів. У такому похованні може

перебувати урна з перепаленими кістками та поховальні дари, інколи у невеликій ямі лежать тільки перепалені кістки, шматочки деревного вугілля або рештки поховального багаття та металеві предмети. Дещо далі вимальовується в землі світло-коричневий прямокутник, що обіцяє під ним поховання-тілопокладення. Ці останні поховання мають для археологів особливе значення: деталі спорядження знаходяться на скелеті на своєму первинному місці, якщо тільки поховання не було пошкоджено та пограбовано.

На Нижній Віслі інколи трапляються дуже багаті поховання. Наприклад поховання «княжни», відкрите 1976 р. у Лещно біля Бидгоща. Посеред кам'яного кола в труні з дерев'яної колоди, рештки якої ще збереглися, лежала жінка, яка напевно не була простою селянкою. У легкій піщаній землі її скелет не зберігся, але розташування поховальних дарів вказує, що померла лежала, витягнувшись на спині. Рештки тканин були виключно вовняні, але настільки дрібні, що одяг реконструювати неможливо. Під щелепою цієї дами лежали дві фібули з бронзи, що, скоріш за все, застібали плаття, а на грудях — срібна фібула, що раніш підтримувала плащ. Три наступні срібні фібули розташовувалися в ряд праворуч від голови. Може, це була ознака особливого багатства, бо ці додаткові фібули поклали окремо. На зап'ястках «княжна» носила по одному браслету зі срібної бляшанки, оздобленому на кінцях голівками вужів. На шиї в неї був разок бурштинового та скляного намиста, що застібався позаду маленькою філігранною

Рис. 3. Намисто з поховання «княжни» в Лещно

Рис. 4. Провінційно-римський бронзовий та скляний посуд із поховання в Лещно

золотою клямрою. Між намистинами була також золота підвіска у вигляді грушки, оздоблена філігранню та зерню. На талії лежала бронзова пряжка, а ремінь, що сам не зберігся, був прикрашений кількома окуттями з бронзи. Кінець ремня не проходив, як сьогодні, крізь шкіряну петлю, а звисав до колін, розділений на кінці на кілька ремінців, кожен з яких закінчувався окуттям, не тільки щоб запобігати заплутуванню, а й для прикраси. Нарешті, за головою померлої лежав бронзовий ролик з двома скляними намистинами на кінцях, згідно з думкою одних археологів це щось на кшталт валика для волосся, згідно з думкою інших — частина веретена.

Уже сам тільки перелік частин костюму дозволяє припустити, наскільки багатою була померла незнайомка. У похованні були й інші цінні предмети. Біля голови стояв бронзовий казанок, а поруч з ним — два скляні кубки. Біля її ступень було виявлено рештки дерев'яної шкатулки з бронзовими окуттями, а в ній — глиняна чарка, бурштинова намистина та глиняне пряслице, тобто грузило для веретена. Бронзовий казанок був загорнений у вовняну хустку, бо в ньому лежали рештки вовни та, — річ надзвичайно рідкісна — людське волосся. Казанок, кубки та скляне намисто — це

предмети з римських провінцій, решту спорядження виготовлено на місці. Таким чином видно, а це підтверджують і інші знахідки, на якій висоті знаходилося ковальське та ювелірне мистецтво. Всі знахідки з Леґно відносяться до останньої чверті II ст. н. е.

Оскільки відсутня зброя, чоловічі поховання можливо, в принципі, впізнати тоді, коли у них знаходять шпори. Таке багате чоловіче поховання того ж періоду, що й поховання «княжни», було відкрито у Гронові біля Дравська на Західному Помор'ї. Серед курганів на могильнику розташовувалися пласкі поховання, а в одному з них, іще наприкінці XIX ст. знайдено дві бронзові шпори, пряжка з окуттям кінця пояса, пінцет із бронзи, що слугував предметом туалету, а також кілька провінційно-римських бронзових посудин, у тому числі чудовий глечик із носиком у вигляді листка конюшини. З провінцій також привезено дві глиняні червонолакові тарелі з клеймами римських гончарів. Скелет цього заможного чоловіка теж піддався розкладу. Весь інвентар дозволяє датувати поховання третьою чвертю II ст. н. е.

Але обидва приклади відносяться до більш пізнього періоду, коли готи вже на довгий час оселилися на Помор'ї. На початку I ст. їхні поховання здебільшого не були так багаті споряджені.

Як ми вже згадували, на Помор'ї разом з готами з'явилися нові звичаї: інгумаційний обряд, кам'яні конструкції на могильниках та відсутність зброї у похованнях. Ті конструкції мають безпосередній зв'язок зі Скандинавією, зокрема, кургани з кам'яним ядром, кам'яні кладки та «судейські» кола. Вони часто зустрічаються в Південно-Східній Норвегії та Південній Швеції, де їх споруджували від епохи бронзи аж до часів вікінгів. У курганах під кам'яною кладкою насипу було, як правило, одне центральне поховання, але іноді можна знайти навіть кілька поховань під одним курганом.

Особливий інтерес становлять оті кам'яні кола, оскільки вони, власне, не були похованнями. Під час розкопок у їх межах знаходили вогнища, шари деревного вугілля, бруківку з невеликого каміння,

Рис. 5. Провінційно-римській бронзовий посуд, срібні фібули та намисто з поховання № 203 могильника Пууц, Гданський-10 (Помор'я)

череп'я розбитого посуду, а часом — релікти попередніх епох, такі як неолітичні дротики або кам'яні сокири, які напевно опинилися там не випадково. Адже ще сьогодні у різних частинах Європи селяни вірять у магічну силу кам'яних знарядь, котрі виорюють на полях. Безумовно, так само було й в епоху заліза, коли вживання подібних предметів давно вже було забуте. Їх знахідки в колах свідчать, що там відбувалися якісь культові церемонії. У ході розкопок усередині кам'яних кіл трапляються також або дуже бідні поховання, або зовсім безінвентарні. Виходячи з цього, польський археолог Ришард Волонґевич висунув гіпотезу, що поховані там були засуджені на смерть, або там відбувалися людські жертвопринесення³⁹.

Рис. 6. Срібні браслети із закінченнями у вигляді голівок вузлів з поховання № 210 могильника Пууц, Гданський-10

На питання, в який спосіб готи розселилися на новій вітчизні, відповідь може дати тільки археологія. Йордан занотував лише легенду, яка, напевно, має зерно правди, але на її підставі неможливо робити якихось висновків. У іншому місці своєї історії Йордан ще раз згадує про висадку готів у Готискандзі: «...готи вийшли з надр Скандзи зі своїм королем Берігом, витягнувши лише три кораблі на берег по цей бік океану («цей бік» — південне узбережжя Балтики. — М. М.), тобто у Готискандзу. З усіх тих кораблів один, як це буває, пристав пізніше за інших та, кажуть, дав назву всьому племені, тому що їхньою мовою «лі-

нивий» звучить як «geranta». Звідти й вийшло, що потрошку та спотворюючись, народилося з огуди ім'я гепідів. Без сумніву, вони родом з готів і звідти ведуть своє походження»⁴⁰.

Отже, з'являється ще інший народ, гепіди, близько споріднений з готами. У них також правили королі. Один з них, Фастіда, переможно бився з бургундами, але у битвах проти готів він порушив кровні зв'язки, що раніш з'єднували обидва племені, як це представляє Йордан. Про гепідів ми ще почуємо багато. На жаль, археологічні методи не допомагають відокремленню готів від гепідів на Помор'ї, принаймні — ще не зараз. З гепідами, схоже, можна зв'язати концентрацію поселень на Ельблонській височині з дуже багатим могильником у Векліцах. Ця височина, розташована в болотистій на той час долині Вісли, могла насправді вважатися островом Gepidaios, про який пише Йордан.

Спочатку готи оселилися по обидва боки Нижньої Вісли, де вже існували могильники автохтонного населення. Протягом I ст. н. е., радше його другої половини, вони просувалися далі на захід, займаючи незаселені раніш моренні узгір'я Кашубських та Краєнських озер. На початку II ст. вони розширили своє розселення також на схід до Західних Мазур, а на південному заході їх археологічні сліди сягають околиць Познані. Там скрізь знаходять характерні для них поховання, без зброї, але з багатим набором бронзових та срібних прикрас. Таким чином готи створили археологічну культуру, що від великого могильника Вельбарк у передмісті Мальборка отримала назву вельбарської культури.

До цього ми говорили тільки про могильники, а не про те, як цей народ жив та які будував житла. На жаль, тут ми зустрічаємося з лакуною в археологічних дослідженнях, що може бути заповнена лише у майбутньому. До сих пір поселення на Помор'ї були досліджені дуже незначною мірою, та й жодне — повністю. Тому ми мусимо посылатися на результати досліджень у Південній Скандинавії, де ми маємо справу з поселеннями 0,3–10 га. Поодинокі

господарства зустрічаються рідко. Для тих сіл характерні будинки 10–16 м завдовжки та 5–10 завширшки, саме тому їх називають довгими будинками. Дах підтримували дерев'яні стовпи, а два ряди таких стовпів всередині будівлі розділяли її вздовж на три частини. Будинок, таким чином, мав житлову частину та хлів з перегородками для худоби. Стіни було побудовано з каменю, а також, і це частіше, — з каменю, скріпленого глиною. Рештки тих скандинавських будинків ще сьогодні можна розпізнати, так як їх стіни нерідко збереглися на висоту до одного метра. В житлових приміщеннях були вогнища та печі, а також низькі лавки, теж з глини та каменю; подекуди збереглися дерев'яні двері. Дах був вкритий дерном. У межах поселень між будинками розміщувалися колодязі, горна гончарні або для плавки заліза, а також господарчі будівлі, такі як комори, стіни яких були з лози, обмазаної глиною. Будівлі зазвичай розташовувалися групами, відокремленими одна від іншої валами з каменю та землі, що слугували парканами. Поселення, як правило, не були оточені валами, винятком є одне норвезьке поселення, оточене потужним кам'яним валом.

Інша картина була на Помор'ї. З того, що ми зараз знаємо з нечисленних розкопок, тут не будували довгих будинків. Можливо, це занадто швидкий висновок, оскільки в ході робіт, що були здійснені до сьогодні, не досліджувалися великі площі, а тільки так можна виявити сліди великої конструкції. Натомість набагато легше під час невеликих археологічних робіт відкрити малу хату, частково заглиблену в землю, завдовжки ледь кілька метрів, а власне такі відомі на Помор'ї. Більші будинки наземної конструкції існували також, а їхній дах спирався на стовпи. Його конструкція незрозуміла, але, напевно, вона не відрізнялася від даху сучасних великих будівель. Хати концентрувалися навколо порожньої площі, або стояли рядами. На Помор'ї також у межах поселень натрапляли на колодязі, вогнища та печі. Натомість до сих пір не знайдено майстерень з обробки металів, хоча в похованнях знаходили чудові прикраси, що свідчать про те, що вміння обробляти бронзу та золотарство стояли на високому рівні.

Готи залишалися на Помор'ї близько 150 років, а потім розпочали переселення на південний схід у напрямку Чорного моря. Їхній шлях вів до краю Ойум на Понті через болотисті країни. Це переселення, описане дуже загально в історичних джерелах, знаходить, проте, у джерелах археологічних таке чудове відображення, яке можна собі тільки бажати відносно всіх народів цього часу. Готи залишили дуже багато слідів своєї матеріальної культури на шляху на південь.

Однак повернімося ще раз до писемних джерел. Власне під час цього переселення викристалізувалася готська королівська династія, рід Амалів, а ім'я це означає — найвищі серед людей. Наймогутнішим королем з Амалів був Германарік, який панував у період, коли готи вже дійшли до Чорного моря. Його країна, очевидно, охоплювала величезні простори від Балтики до Понта. Ми можемо лише припускати, коли саме володарював славний король; у кожному разі — пізніше за час правління імператора Константина Великого (306–337). Велика держава Германаріка, про яку казали, що до неї належить багато народів, навіть з Оки та Ками, є, однак, легендою. Насправді готи ніколи не були спроможні ані підкорити такий величезний простір, ані управляти ним. Окрім того, про існування такої великої держави не могли не знати римляни, а про неї згадує лише Йордан; усі інші сучасні йому джерела мовчать на цю тему. Можемо, однак, припустити, що експансія готів мала широке відлуння серед інших народів, з якими готи могли підтримувати досить жваві контакти⁴¹. Проте, вони не створювали єдиної держави, а сьогодні таке утворення ми могли б назвати вільною федерацією.

Германарік помер у легендарному віці 110 років. Ми можемо цьому вірити або ні, але час його панування, очевидно, був дуже тривалим. Обставини його смерті дійшли до нас у двох версіях: одну подає Йордан, іншу — Амміан Марцеллін, великий римський історик IV ст., до творів якого ми ще не раз звернемося.

⁴¹ Про войовничість Германаріка по відношенню до сусідніх народів згадує Амміан Марцеллін: XXXI 3.1. — Ред.

Йордан говорить про те, що король загинув під час конфлікту з невідомим з інших джерел племенем росомонів. Його вождь вчинив зраду, а Германарік жорстоко розправився з його дружиною Сунільдою. Вона загинула, розірвана дикими кіньми. За це її брати завдали Германарікові смертельного поранення. Згідно з Амміаном Марцелліном король готів покінчив самогубством, коли побачив, як гуни знищують його державу, а готи не в змозі вже захищатися.

Але це більш пізня історія. Ми ж іще маємо справу з переселенням готів на південь та археологічними знахідками, що позначають їхній шлях. Істотно, що в другій половині II та на початку III ст. поморські могильники з кам'яними колами були покинуті, а водночас на Мазов'ї та Підляшші з'явилися місця поховань з таким самим спорядженням, як на Помор'ї. Вони тягнуться далі на схід, через Полісся та Волинь. На тих могильниках вже немає кам'яних конструкцій, бо на цих землях уже немає таких великих валунів, нанесених льодовиком.

На північ від Варшави та далі на південь уздовж Західного Бугу вдалося помітити дуже цікавий процес: поховання з інвентарем «готського» характеру з'являються там починаючи з другої половини II ст. на могильниках, що вже існували, але засновані були кимось іншим. Іншими словами, прибульці почали ховати своїх померлих на некрополях місцевого населення, яке відійшло на лівий берег Вісли. Етнічну належність цієї популяції важко визначити однозначно. На відміну від готів, це населення спалювало своїх померлих, а померлим чоловікам до могил клали зброю. Металеві частини одягу, навіть прикраси, були виготовлені в основному із заліза, рідше — з бронзи. Цей народ, археологічні залишки якого називаються пшеворською культурою (за могильником, відкритим на початку XX ст. під Пшеворськом), складався, судячи з усього, з лугіїв, які займали за Тацитом розлогі простори всередині Германії, а також з ванділіїв (вандалів). Вандали були східногерманським племенем кельтської традиції, у той час як лугії вважалися скоріш справжніми кельтами.

Важко сказати, який характер мали переміщення обох народів по Мазовії та вздовж Західного Бугу — чи відбувалися вони мирно, чи, скоріше, «вогнем і мечем». Мирне співіснування місцевого населення та новоприбулих здається, у світлі писемних джерел, мало правдоподібним. Однак у деяких похованнях знаходять прикраси обох культур, що вказує на існування, принаймні певною мірою, торговельного обміну. Мазовецькі та підляські поселення пшеворської культури недостатньо вивчені, щоб на них можна було помітити сліди знищення.

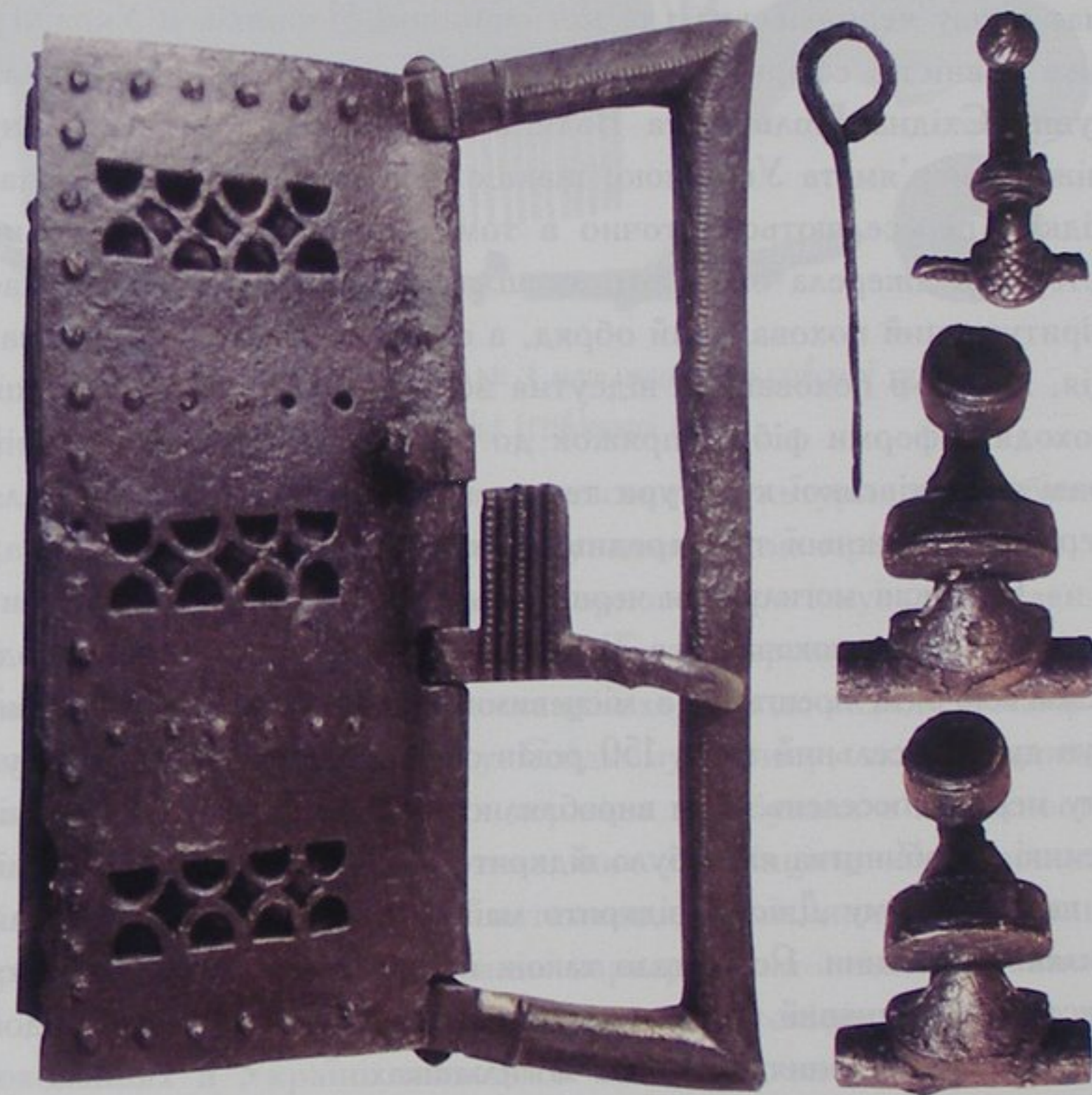

Рис. 7. Залізні пряжка, шпилька та фібули з поховань могильника пшеворської культури Хмельов Пяскови

Так чи інакше, археологічні знахідки, що певно пов'язані з переселенням готів, пересуваються все далі на південний схід. Власне там утворилася обширна археологічна культура, відома вже за понад 2700 пам'ятками. Займає вона більшу частину Південно-Східної Європи, від Західного Бугу на заході до Десни та Сіверського Донця в північно-східній лісостеповій смузі, на півдні простираючись через більшу частину України аж до узбережжя Чорного моря. На південному заході ця культура охоплює Молдову, Східне Семиграддя та Бессарабію до Дунаю. Близько середини III ст. ця культура, що має назву черняхівська (за могильником Черняхів в Україні), вже повністю сформувалася. Її занепад настав під час навали гунів. Східна Польща та Волинь створюють перехідну зону між Помор'ям та Україною; інакше кажучи, археологічні знахідки «переселяються» точно в тому самому напрямку, який історичні джерела описують як шлях готів⁴². Усюди виступає біритуальний поховальний обряд, а саме — кремація та інгумація, всюди в похованнях відсутня зброя. З Середньої Європи походять форми фібул, пряжок до пояса, підвісок, а в ранній фазі черняхівської культури також й кераміка, характерна для території Нижньої та Середньої Вісли.

Обширні могильники черняхівської культури дивують великою кількістю поховань, з чого випливає, що прибулий народ, асимілюючися, зрештою, з місцевими сарматськими кочовиками, був дуже чисельний та за 150 років спромігся утворити дуже густу мережу поселень. Там вироблялися оздоблені фібули, гребені, великі виробництва яких було відкрито в Румунії та на Київщині, а на Верхньому Дністрі відкрито майстерню, в якій виготовляли скляні намистини. Розквітало також гончарство, про що свідчить численний глиняний посуд, зроблений на гончарному крузі, відомий як на поселеннях, так і на могильниках.

⁴² У районі Грубешува створилася місцева група, що об'єднала в собі риси готів, які йшли з Помор'я, та інших творців черняхівської культури. Знахідки цієї групи відомі з публікацій її відкривача та дослідника А. Коковського з Любліна.

Рис. 8. Знахідки з поховання № 3 могильника черняхівської культури Петриківці (Південний Буг)

Українська частина черняхівської культури може бути ідентифікована з територією панування Германаріка.

На північному узбережжі Чорного моря існували численні грецькі колонії, такі як Ольвія, Тіра, Херсонес, Фанагорія, Танаїс та Пантікапей. Три останні входили до складу Боспорського царства з центром у Східному Криму, яким правила власна царська династія. Ця держава перебувала в залежності від Риму, але ніколи не стала його провінцією. У античних містах розцвітала торгівля, а тамтешні ремісники створювали прикраси відповідно до смаків варварів, які осіли на півночі — у той час для готів, а раніш — для скіфів. Через те в похованнях в Україні знаходять чисельний посуд, виконаний на гончарному крузі та вкритий червоним лаком, продукт майстерень цих античних міст, а також фрагменти амфор, у яких привозили на північ вино.

На нових місцях готи, як і на Помор'ї, не були самотні. Вони знову вступили в контакт з місцевими племенами, а також зі степовими сарматами. Утім, децю вони принесли зі своєї колишньої вітчизни на далекій півночі: це були довгі дерев'яні будинки, дуже схожі на їхні скандинавські прототипи. Готи почали також споруджувати будинки з каменю, особливо біля Чорного моря, так як це було у звичаї в цивілізованому античному світі. Зате від сарматів перейняли певні форми поховань, такі як т. зв. поховання в нішах-підбоях або із заплічками — невеликими земляними сходинками біля дна ями, на яких складали спорядження померлих. Сарматським впливом є також браслети з намистин, що носили на руках та ногах, а також амулети з мушлі.

Отже, ми разом з готами досягли північного узбережжя Чорного моря. Джерела згадують їх там з 238 р., але вони, напевно, були там уже близько чверті століття. У тому ж 238 р. вони вперше напали на Боспорську державу та Істрію, римське місто у Фракії, на півдні від устя Дунаю. Кількома роками раніш їхньою жертвою, очевидно, стала Ольвія, де спостерігається несподіване припинення локальних емісій монет, найпізніша з яких належить до 248 р. Це багате місто пізніше вже не згадується у джерелах і все вказує на те, що після навали готів воно вже не відродилося. Всі ці події були початком тривалих Готських воєн, про які часто і докладно інформують римські історики. Наступний набіг стався через дванадцять років, у 250 р., коли готи з Молдавії та Валахії увійшли до провінцій Дація та Мьозія, сьогоднішніх Румунії та Північно-Західної Болгарії. У цій навалі участь взяли й інші германці: вандали-гасдінги, тайфали, і давно вже осілі на Дунаї бастарни й карпи⁴³. Владикою Рима в той час був Філіп Араб, але командувач його війська в Мьозії, Децій, проголосив сам себе імператором та помарширував до Італії, щоб скинути Філіпа, який загинув у битві восени 249 р. Коли звитяжний Децій повернувся на Балкани, він застав там катастрофічну ситуацію. Готський ко-

роль Кніва⁴⁴ захопив Філіпполіс (Пловдив) і відступив до Балканських гір лише після звістки про прибуття Деція. Коли той пішов на Кніву, король готів відступив до болотистих околиць Абріттуса (сьогоднішній Разград) у Добруджі. Там римлян знов спіткала важка поразка, а в битві загинув сам Децій, перший римський імператор, який пав від рук варварів.

Наступні набіги повторилися регулярно у 253–268 рр. На постійну небезпеку наражались не тільки Мьозія та Фракія; варвари нападали також на Боспор та північне узбережжя Малої Азії з містами Трапезунд та Фасис, й діставали навіть до Пелопоннесу, Криту, Родосу та Кіпру, вдаривши, нарешті, по Візантії. Цю серію знищень завершив найбільший з усіх, що були до того, набіг на грецькі острови у 268 р. Розкопки у Криму підтверджують ті гвалтівні події 266–268 рр., саме до цього періоду там належать зруйновані господарства.

Шари попелу з людськими скелетами вказують, що кінець був гвалтовний. Ціль набігів готів щоразу була іншою. У них не було достатньої кількості продовольства, тому прямували вони на ще неторкані місця, руйнуючи передусім міста і святилища, які можна було пограбувати, забравши золото та срібло. Як правило, вони вже не поверталися до спустошених районів. Готи, правда, не мали машин для облоги та не володіли мистецтвом захоплення міст шляхом довготривалої облоги, але могли розраховувати на мовчазну підтримку місцевого населення, яке нерідко було вороже налаштоване як до римлян, так і до християн.

У 290/291 р. на Чорному морі з'являються гепіди, котрі, як ми пам'ятаємо, завжди прибували із запізненням. У той час серед готів відбулося розділення на тервінгів та греутунгів, пізніших візів (візиготів) та остроготів. Назва тервінги означає «лісові люди», греутунги — «люди степу». Ці перші поселилися на захід від Верхнього Дністра та Нижнього Прута, а на схід від них розташувалися поселення греутунгів, до того, поки не прий-

⁴³ Ці останні не були германцями, а населенням місцевого походження.

⁴⁴ Формально кажучи, йдеться не про готського короля, а військового вождя. — Ред.

шли гуни. Ось так виникла Готія тервінгів, що простиралася по провінції Дакія, яку незадовго до того залишили римські легіони. Гепіди зайняли лісові простори, звідки час від часу пробували вигнати готів зі щойно захоплених теренів.

З кінця III ст. Рим та готи почали укладати угоди. Укладався *foedus* — мир, у силу якого варвари ставали федератами (*foederati*) — римськими союзниками, втім, як покаже час, аж ніяк не надовго. Завданням федератів був захист кордонів Імперії від зовнішніх ворогів, а на сході — від інших германських племен та персів. За це вони отримували платню та збіжжя. Така платня була незабаром замінена на щорічну данину, яку римляни сплачували тільки за те, щоб забезпечити спокій на кордонах. Звідти й походило багатство варварів — золото, що досягло своїх вершин у гунів. *Foedus* зрештою часто порушувався, а недавні союзники знову нападали на римські провінції. Проте римляни енергійно захищалися. Вже у 269 р. Клавдій II розбив готів під Наїссом (Ніш на Мораві у Південній Сербії). Першим з імператорів він отримав титул *Gothicus* (Готський), якого заслужив набагато більше ніж інші пізніші повелителі, які охоче його вживали. Наступним переможцем готів був Авреліан, а Константин Великий укріпив наддунайський лімес, відремонтував дороги, побудував мости та, нарешті, уклав з готами новий мир.

Наприкінці III та в першій половині IV ст. візиготи просунулися до Семиграддя, звідки ми знаємо характерні для них могильники. У візиготській Дакії близько 311 р. народився Вульфїла, «вовчєня», який за 30 років став готським єпископом. До цієї пори готи були язичниками, не дивлячись на те, що під час своїх набігів уже раніш стикалися з християнством. Про їхні власні вірування ми знаємо дуже мало. Згадані вище кам'яні кола мали, напевно, зв'язок з обрядами, мали вони також власного бога війни — ним міг бути скандинавський Один. Їхнє характерне спорядження мертвих — без зброї — свідчить про те, що уявлення, в який спосіб готські воїни переправлялися на той світ, були дуже конкретні. З поховань нам відомі також різні амулети, передусім мушлі, але вони, скоріш за

все, були предметами магії, а не вірувань. Багато що вказує на те, що поховання в певний час після похорону відкривали, зокрема на могильниках у Східній Польщі та Україні. А те, що з цих потривожених поховань часто не було взято цінних предметів, срібних фібул або підвісок із золота й срібла, свідчить, що спокій мертвих порушувався не з метою грабунку. Можливо, це був якийсь звичай, подібний до того, що існував на Балканах ще у XIX ст.: через кілька років після смерті кості померлого викопували, дбайливо обмивали у вині та знов складали до труни. Цей звичай був, без сумніву, християнським, але його походження невідоме.

Близько 300 р. боспорська держава визнала християнство офіційною релігією. Звідти вона дійшла до готів, з яких тільки невелика частина прийняла нову віру в цьому початковому періоді. Саме вони й створили у Криму першу готську християнську общину.

Мати Вульфїли була мешканкою Каппадокії, потрапила до готської неволі під час одного з набігів, батько — готом. Майбутній єпископ був освіченим молодим чоловіком, володів грецькою та латиною, знав риторику. У 341 р. в Антіохії його було посвячено в сан єпископа готів, але його парафія була невелика. Зрештою, разом зі своїми прихильниками він був вигнаний до Мьозії, де у Нікополісі (зараз — Велике Тирново у Болгарії) тривалий час вів спокійне життя. Вигнали християнських готів їхні земляки, аристократія яких, а особливо вождь Атанарік, вороже ставилися до християнства, й не тільки тому, що нова віра загрожувала знищенням готських традицій, а й, передусім, тому, що походила з Риму. Особа Вульфїли не мала б настільки великого історичного значення, якби не те, що він здійснив переклад Біблії готською мовою. Його твір має величезну цінність як перший письмовий переклад германською мовою. Це з готської Біблії, а не з вмісту поховань ми знаємо, що готи билися, озброєні мечем, у латах та шоломі.

Як ми знаємо з попереднього розділу, готи прийняли аріанство та поширили його серед усіх германських племен, за виключенням франків. Але повернімося до світських проблем. Владу у остроготів здійснювала королівська династія Амалів, у візиго-

тів — династія Балтів, або «мудрих». З 365 р. Балтами правив Атанарік, який, однак, не був королем, а тільки найвищим суддею візиготів. Відомо було про його вороже ставлення до римлян та християн; ще в молодості він заприсягнувся, що ніколи не стане на римську землю. Це стало приводом дуже вражаючої сцени: по трьох роках війни з Римом Атанарік зустрівся з імператором Валетом, але на кораблі посеред Дунаю, й там вони уклали мир. Незабаром, однак, у візиготів з'явився претендент на найвищу владу — Фрітігерн. Задля досягнення своєї мети він звернувся по допомогу до римлян, і йому вдалося завдати Атанарікові поразки і змусити його до втечі, проте ненадовго.

Таке було становище готів, коли 375 р. гуни з'явилися на сході від Дніпра.

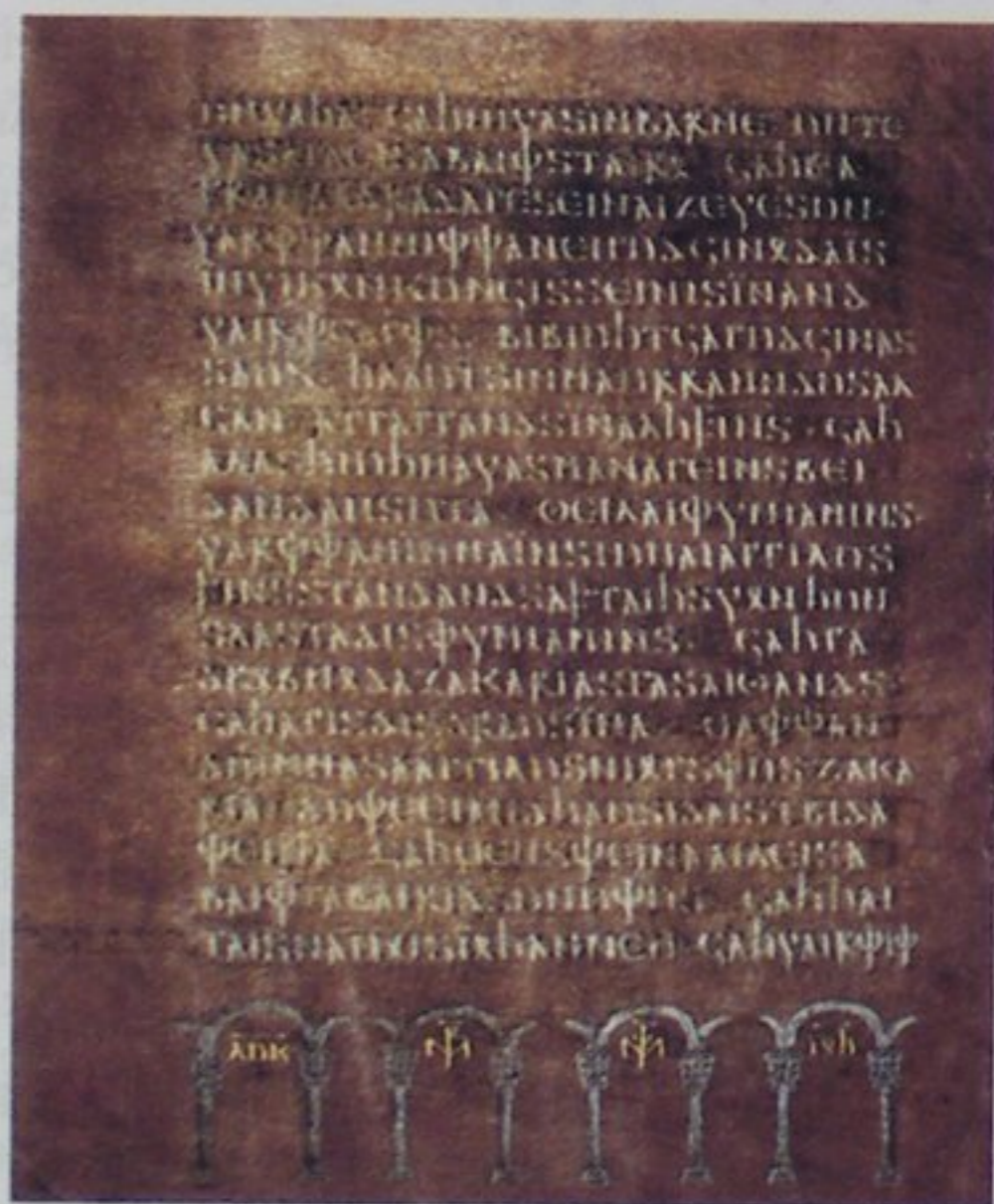

Рис. 9. Сторінка з готської Біблії
(Codex Argenteus, перша половина VI ст.)

Найстрашніші з усіх завойовників

Гуни

До сьогодні ім'я гунів асоціюється з жахом та різного роду страшними подіями. Римські історики Амміан Марцеллін та Йордан висловили це такими словами: «Плем'я гунів, про яких древні письменники обізнані дуже мало (...) Члени тіла в них мускулісті та міцні, шиї товсті, мають вони жахливий та страшений вигляд, так що їх можна прийняти за двоногих звірів або уподібнити опецькам, грубо обтесаним немов людська постать, що ставляться по краях мостів. При настільки дикій потворності людського вигляду вони такі загартовані, що не потребують ані вогню, ані пристосованої до людського смаку їжі, вони харчуються корінням диких трав та напівсирим м'ясом різної худоби, яке вони кладуть на спину своїх коней під свої стегна та дають йому трохи попріти (...) Вони кочують по горах та лісах, від коліски привчені переносити холод, голод та спрагу (...) У бій вони кидаються вишикувавшись клином, та видають при цьому грізний крик із завиванням. Легкі та рухливі, вони раптом спеціально розсіюються та, не шикуючись у бойову лінію, нападають то тут, то там, спричиняючи страшне вбивство. Унаслідок їхньої надзвичайної швидкості ніколи не довелося бачити, щоб вони штурмували укріплення або грабували ворожий табір. Вони заслуговують на те, щоб визнати їх відмінними воїнами, тому що здалека ведуть бій стрілами, що мають майстерно зроблені наконечники з кістки, а коли сходяться врукопаш із ворогом, б'ються з безмежною відвагою мечами та, ухиляючись самі від удару, накидають на ворога аркан, щоб позбавити його можливості всідіти на коні або піти пішки».

Це був Амміан Марцеллін⁴⁵. Надамо слово Йорданові.

Плем'я гунів було «малоросле, огидне та сухорляве, зрозуміле як якийсь рід людей тільки лише в тому сенсі, що виявляло подобу людської мови (...) Перемогли їх [аланів] не стільки війною, скільки вселяючи превеликий жах своїм страшним виглядом; вони примушували їх [аланів] утекти, тому що їх [гунів] подоба лякала своєю чорнотою, схожою не на обличчя, а, якщо так можна сказати, на потворну грудку з дірками замість очей. Їхня люта зовнішність виказує жорстокість їхнього духу: вони звірствують навіть над потомством своїм з першого дня від народження. Дітям чоловічої статі вони розсікають щоки залізом, для того, щоб перш ніж прийняти годування молоком, спробували вони випробування раною. Тому вони старіють безбородими, а в юнацтві позбавлені краси, так як обличчя, зборознене залізом, через рубці втрачає своєчасне прикрашення волоссям. Вони невеликі на зріст, але швидкі моторністю своїх рухів та надзвичайно схильні до їзди верхи; вони широкі в плечах, спритні до стрільби з лука та завжди гордливо випрямлені завдяки міцності шиї. При людському обличчі живуть вони у звірячій дикості»⁴⁶.

Ці цитати свідчать про те, яке страшне враження справив несподіваний набіг гунів спочатку на готів, а пізніше на римлян. Манера бою кочовиків, головним козирем яких є швидкість, була їм абсолютно невідома. І ще про одне згадує Амміан Марцеллін: гунни «палають дикою пристрастю до золота».

Греки та римляни не знали, звідки прибули гунни. Амміан пише тільки, що їхня батьківщина лежала «за Меотійським болотом», тобто за Азовським морем, та «в бік Льодовитого океану». Проблема початкового розселення гуннів до сьогодні залишається спірною, тим більше що вони самі були етнічно різноманітні. Часто їх виводять від народу Гунг-ну (Hiung-nu) в Монголії, про

⁴⁵ Аммиан Марцеллин, *Римская история*, XXXI, 2.2-10. Пер. Ю. А. Кулаковського и А. И. Сонни, Санкт-Петербург 1996.

⁴⁶ Йордан, *Getica*, 122, 127-128

який згадують китайські джерела. Існування кровного зв'язку між цими двома народами, одначе, сумнівне, а при цьому гунни могли також бути вихідцями з Північного Китаю. Адже на Далекому Сході все ще формувалися нові кочові племена, первісного розселення яких визначити неможливо. Прийmemo все таки, що гунни прийшли з Північного Китаю або Монголії на захід, скоріш за все, шляхом південніше Уралу. Німецький історик та археолог Фрідріх Альтгайм трактує це так: «Хто звідти (тобто з Уралу. — М. М.) прямував на захід, той досягав північного узбережжя Каспійського моря, а звідти далі до Нижньої Волги та Дону, досягаючи рівнин Південної Росії»⁴⁷. Цілком можливо, що саме цю дорогу обрали гунни.

Їхня незрозуміла мова — це, безумовно, алтайська, споріднена з старотюркською. Для осілих народів незрозуміла була не тільки мова, але й кочовий спосіб життя. Тому Амміан Марцеллін дивується, що гунни їздять і сплять не сходячи з коней, та не знають домів, оскільки перебувають у постійному русі. Якщо номади не збиралися у великі походи, то вони рухалися разом зі стадами корів, коней та овець колом між зимовими квартирами з відносно м'яким кліматом та обширами літнього випасу.

Напевно перебільшеним є образ, створений римськими істориками відносно того, що гунни не знали обробки металу, а їхні жінки не вміли прясти. Але вони безумовно не могли займатися землеробством у великих розмірах через рухливий спосіб життя. Перебільшенням також є твердження пізньоантичних хронікерів, що гунни не знали домів, і навіть боялися до них входити. Як ми знаємо з середньовічних переказів XIII—XIV ст. про Золоту Орду, татари будували юрти — округлі легкі будинки з повсті та дерев'яних прутів, що можна було перевозити як намети. Перський історик Джувейні, який помер 1283 р., залишив опис полювання у монголів, і ми можемо собі уявити, що такий самий вигляд це мало і в гуннів. Полювання відбувалося взимку та було

⁴⁷ F. Altheim, *Geschichte der Hunnen I*, Berlin 1959, 104.

організовано за певною системою, будучи водночас різновидом військових маневрів. За місяць до початку, або ще раніш, кінні загони хана оточували дуже велику територію та пересувалися без поспіху протягом двох-трьох місяців, стискаючи коло. Звірів, загнаних на цей невеликий простір, безжалісно вирізували, а м'ясо та шкури ділили за ранжиrom між учасниками⁴⁸.

Вражаюча подоба гунів, особливо у Амміана Марцелліна, була природною реакцією на несподівану навалу кочовиків, спосіб бою яких був повною новиною. А цей римський офіцер високого рангу, а пізніше — історик, усією душею ненавидів варварів, а особливо гунів, котрих вважав найстрашнішими з усіх.

Амміан Марцеллін народився близько 330 р. в Антіохії в одній з провінційно-римських аристократичних родин. Ще молодим чоловіком досяг вищого офіцерського ступеню в римській армії, проходячи службу при правлінні Юліана Відступника, до найближчого оточення якого він належав. Усі свої твори він написав у Римі на схилі життя. Його *Historia — Regum gestarum*, починалась з того самого року, яким Тацит закінчив свої хроніки, а саме з 96 р. н. е. На жаль, тринадцять перших книг загинуло, так що частина, що збереглася, обіймає 353—378 рр., а останнім описом подій є битва під Адріанополем. Відзвук «Історії» дуже песимістичний; автор бачив перед собою падіння Риму, що настало без малого через сто років. Як живий свідок описаних подій, Амміан Марцеллін є для нас безцінним джерелом, а його оповідальний талант схилив деяких сучасних істориків до ствердження, що на просторі століть між Тацитом та Данте можна поставити тільки одного, так само як і вони геніального творця — Амміана.

Але повернемося до гунів. Головною зброєю цих вершників був т. зв. рефлексивний лук із корпусом, зробленим з шарів дерева, звіриного сухожилля та рогу, з кістяними зміцнювальними пластинами на кінцях та посередині. Сконструйований таким чи-

ном лук надзвичайно еластичний; піший лучник упевнено влучає в ціль, віддалену на 50—60 м, а може подолати відстань і понад 150 м, а то й кількасот метрів. Гуни вмiли також стрiляти з лука верхи, чого, у свою чергу, не вмiли готи, чим i був народжений iхнiй жах перед гунськими вершниками. Іншим важливим елементом озброєння був двосічний меч із перехрестям, завдовжки понад 90 см, а додатково застосовувався короткий односічний меч.

Незадовго до Другої світової війни російський археолог Н. А. Бернштам розкопав у Тянь-Шані вісім курганів з катакомбними похованнями. Правда, це територія, де мешкала європеїдна раса, але черепи з цих поховань належали переважно до монголоїдної раси. Ці поховання Бернштам датував часом невдовзі після народження Христа на підставі знайдених у них шовкових тканин часів династії Хань.

Деякі з тих черепів були штучно деформовані. Новий народ, який з'явився у Середній Азії, застосовував деформацію черепа, пізніше цей звичай, разом з кочовиками, досяг Європи. Цей народ був ідентифікований як гуни. Нові дослідження довели, що деформація черепа була відома в Азії вже у V ст. до н. е., а гуни та, безумовно, алани, які йшли разом з ними, перейняли її та принесли до Європи. Деформацію черепа проводили в дитячому віці, коли кістки ще м'які. Голову дитини дуже щільно обвивали

Рис. 10. Штучно деформований череп з мошльника Клін-Яу (Північний Кавказ)

⁴⁸ Джувейни, *История завоевателя мира*, IV (у:) Г. В. Вернадский, *О составе Великой Ясы Чингис Хана. Исследования и материалы по истории России и Востока 1*. Брюссель 1939. — Ред.

бандажем, що призводило до надмірного витягування черепа, так що в антропологічній термінології виникло визначення «баштовий череп»⁴⁹. У такій спосіб «удосконалювали» красу передусім дівчатам. Сьогодні ми не в змозі уявити собі, що така деформація в епоху Великого переселення народів була ідеалом краси, що його перейняли також багато германських племен.

Інший вид деформації описує єпископ Клемона Сидоній Аполлінарій (432–479), свідок вторгнення візиготів до Галлії. Цього разу мова йде про штучне сплюскування обличчя гунських хлопчиків: «Щоб ніс не дуже стирчав між щоками та не заважав шолому, округла пов'язка придавлює ніжні ніздрі (новонароджених). Таким чином материнська любов спотворює народжених для битв, оскільки за відсутності носа поверхня щік робиться ще ширшою»⁵⁰.

У 1956 р. побачила світ книга Йоахіма Вернера, великого німецького археолога, про знахідки, що приписують гунам, від Центральної Азії до Західної Європи, котрі він першим зібрав та опрацював⁵¹. Отже, для кочовиків характерними були: округлі металеві дзеркала, діадеми та масивні золоті й срібні колти з жіночих поховань, а також довгі двосічні мечі з перехрестям та короткі односічні, подібні до шабель, з чоловічих поховань. Довгі мечі зазвичай були забезпечені підвішеною великою намистиною найчастіше зі скла, напівдорогоцінного каміння або бурштину. Вона

⁴⁹ Термін «*czaszka wieżowa*» взагалі-то не має відповідної аналогії у вітчизняній антропології. Російська наука інколи застосовує визначення «башенная деформация», а сучасні українські антропологи вживають термін «циркулярна» або «лобно-потилична» деформація. — Ред.

⁵⁰ Сидоній Аполлінарій, *Панегирик в честь Антемия*. За: Д. И. Иловайский, *Дальнейшая борьба о Русь и болгарях и гуннский вопрос* (у:) Д. И. Иловайский, *Начало Руси*. Москва 2002, 467–621.

⁵¹ J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*. München, 1956. Через 42 роки цю тему порушив німецький археолог Бодо Анке в праці: B. Anke, *Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 8. Weissbach 1998. За ці кілька десятиліть значно збільшилася кількість знахідок, що помітно на картах, складених автором.

Рис. 11. Гунська золота діадема з району Одеси (Римсько-германський музей, Кельн)

не мала ніякого практичного застосування, а слугувала амулетом⁵². У чоловічих похованнях, окрім того, знаходили частини рефлексивних луків та дерев'яних сідел з золотим окуттям, нагайки, вудила та наконечники стріл. Поодинокими знахідками, що, як правило, не зустрічаються в похованнях, є мідні казани заввишки до метра, вагою до 50 кг. Ці казани жертівні, але інколи вони могли слугувати для приготування їжі. Озброєння гунів походило, скоріш за все, з сасанідської Персії, а казани вони могли запозичити з Китаю. Дами з вищої верстви носили золоті діадеми, оздоблені перламутром та пурпурним напівдорогоцінним камінням — альмандинами, а також золоті колти, теж викладені камінням та прикрашені філігранню.

Амміан Марцеллін згадує, що у гунів не було ніякої релігії. Проте історія не знає жодного народу без релігії, навіть тоді, коли боги носять імена Леніна або Мао. В азіатських похованнях знайдено орнаменти у вигляді т. зв. древа життя та голів хижих птахів, особливо орлів. Також дуже імовірно, що серед гунів було поширене шаманство. Гуни вшановували мечі та мали ворожбитів, які пророкували результат битви; їхнє існування підтверджується також у часи, коли кочовики опинилися вже в Європі. Поховальний

⁵² Існує й інша точка зору, що це був темляк. — Ред.

Рис. 12. Гунський колт

(Державний Ермітаж, Санкт-Петербург, колекція графа П. С. Струганова)

обряд був доволі різноманітний: гуни насипали невеликі кургани над вогнищами, де, втім, не було перепалених людських решток, а тільки кістки коней та овець. Це було своєрідне символічне поховання. Померлих ховали також у звичайних могилах за обрядом тілоспалення або тілопокладення, де також були поховання цілих коней, або тільки їхні черепи та кінцівки. У цьому останньому випадку до могили могли бути покладені тільки шкури. Гуни не закладали великих могильників, їхні поховання зазвичай поодинокі, часто розташовані безпосередньо над річкою.

Але чому гуни розігналися аж до Європи? Причини вбачаються в змінах клімату, частих посухах та збільшенні контрасту між зимою та літом на Сході. У 401 р. протягом 20 днів замерзло навіть Чорне море. Гуни з'явилися на Нижньому Дону — території аланів, яких відразу підкорили. Події 375 р. покотилися як лавина. Амвросій, єпископ Мілана (374–379), так описує цю ланцюгову реакцію: «Гуни кинулися проти аланів, алани проти

Рис. 13. Мідний гунський казан з Тьортела в Угорщині та реконструкція гунського сідла з Мундольшайма в Ельзасі

готів, а готи проти тайфалів та сарматів»⁵³. Ми вже знаємо території готів у цей час: остроготи — на сході від Дністра та Прута, візиготи — у Дакії та Семиградді.

Алани були, як і гуни, кочовиками, але не азіатами монголоїдної раси. Амміан Марцеллін описує їх як людей худорлявих, приємної зовнішності та зі світлим волоссям, «в усьому схожі на гунів, але дещо м'якші своїми звичаями та способом життя»⁵⁴. Великий історик говорить про них зовсім по іншому, ніж про гунів, у порівнянні з якими алани справляють враження майже цивілізованих людей. Римлянам вони були відомі вже з I ст. н. е.; а мешкали

⁵³ Амвросій, Коментарій к Євангелію от Луки. За: А. Алемань, Аланы в древних и средневековых письменных источниках. Москва 2003, 65–66.

⁵⁴ Аммиан Марцеллин, Римская история, XXXI, 2.21.

вони на півдні від Каспійського моря, на Чорному й Азовському морях та на північ від Дунаю. Звідти вони вирушили до Вірменії, Каппадокії, Греції та наддунайських провінцій, та кожного разу відступали, побиті римлянами. Лише Амміан Марцеллін має про них докладніші відомості, але тільки про аланів на протилежному березі Дунаю. Ці також були кочовиками та пересувалися зі своїми стадами у пошуках кращих пасовиськ. Своїх правителів вони обирали серед найдібніших, подібно до гунів шанували меч та мали ворожбитів. На відміну від германців, які оточували старих повагою, алани зневажали своїх одноплемінників, які дожили до похилого віку й не загинули в битві.

Археологічні сліди аланів походять з надчорноморських степів та з Кавказу. Передусім це катакомбні поховання або поховання у дерев'яних ящиках під невеликими курганами; на Кавказі померлих ховали у ящиках з кам'яних плит. Чоловікам вкладали до поховання меч та спис, жінкам — фібули, браслети та разки зі скляного та кам'яного намиста. Дуже цікаво описує початок переселення аланів до Європи Ігор Храпунов⁵⁵. У першій половині III ст. вони з'явилися на Нижньому Дону, а наприкінці III ст. — у Південно-Західному Криму. В обох цих регіонах вони співіснували з сарматами, а їхні кримські поховання, катакомбні з коридором, що веде до поховальної камери або ніші, дуже схожі на ті, на Дону. Лише на Кавказі та в Криму померлим воїнам на голову клали меча — звичай, більш ніде не відомий.

Після навали гунів ті алани, які не вирушили на захід, змішалися з ними, створивши етнічно складну археологічну культуру з рисами обох народів. Ті з аланів, які прибули пізніше до Західної Європи, легко пристосувалися до життя у нових умовах і тому залишили після себе також незначні сліди матеріальної культури. У римському світі відомі були їхні коні, не дуже красиві, скоріш малі, проте більш витривалі та сильні. З Кавказу привезли до Європи породу собак, яку сьогодні називають догами. У серед-

Рис. 14. Катакомбне поховання кримських аланів.
Могилярник Нейзац (Розкопки І. М. Храпунова)

ньовіччі *canis Alani* були дуже популярні, ще й сьогодні назва дога італійською звучить *alano*.

Алани були індоіранським народом, подібно до сарматів, грецькою званих савроматами, а також їхніх родичів — язигів та роксолан. Усі вони були кочовиками та з'їздили північнокавказькими та надволзькими степами, доходячи до Західного Казахстану та Південного Уралу. У IV ст. до н. е. греки знали про їхнє перебування на Нижньому Дону; пізніше алани пересунулися на Дніпро. У середині I ст. н. е. сармати були вже між Дунаєм і Тисою, на території сьогоденішньої Угорщини. Звідти вони здійснювали чисельні, в цілому невдалі спроби здолати римський кордон.

Подібно до інших варварів, на сарматах залишив відбиток культурний вплив римських провінцій, у їх випадку — Паннонії. У III ст. вони потрапили під владу готів. Споріднені сарматам

⁵⁵ І. Н. Храпунов, *Могилярник Дружное (III–IV вв. нашей эры)*. Monumenta Studia Gothica 2. Lublin 2002, 78–80.

Навала гунів та битва
при Адріанополі

Рис. 15. Сарматські сережки середини III–IV ст.
з поховання № 24 могильника Дружне, Крим

алани пізніше служили у римській армії, а одному з них — Аспару, вдалося зробити приголомшливу кар'єру, увінчану отриманням найвищої командної посади у Константинополі. У цій книзі ми ще матимемо можливість зустрітися з цим Аспаром.

Про тайфалів ми знаємо дуже мало. У джерелах про них згадують завжди разом з готами через їхнє германське походження. Як самостійний народ вони з'являються у 248 р. під час готського нападу на Нижню М'єзю. Їхні землі були розташовані у Валахії поблизу готів.

Отже, ми вже знаємо, хто були ті народи, на яких «накинулися» гунни. Це були алани, які вдарили по готах, а готи — по тайфалах та сарматах.

Рік 375 мав повністю змінити образ Європи. Але про це ще ніхто не знав: ані гунни, ані готи, які втікали від них, ані римляни, які не припускали, що за 35 років *Roma aeterna* впаде до рук варварів. Старий король Германарік бачив тільки поразку свого народу, якою довга історія готів зовсім не закінчилася. «Фортуна... озброїла Беллону⁵⁶ разом з Фуріями та принесла на Схід сумні події»⁵⁷. Це знов Амміан Марцеллін, який не забуває також згадати ознаки нещастя, що наближується: вий собак, плач нічних птахів, сонце у мутній млі та мертвих, що встають з могил.

Переможені алани потягнулися разом з гуннами на захід. Першим вождем, який загинув у битві проти них, був Відімір, король остроготів, наступник Германаріка. Він залишив сиротою маленького сина, в зв'язку з чим регентами стали двоє вождів, Алатей та Сафракс. Незабаром про бої дізнався Атанарік, зверхник візиготів. Він також знав, що невдовзі прийде час війни. Тому він звів табір на березі Дністра, далеко від остроготів, розставив варту та став чекати прибуття гуннів. Проте сталося інакше. Гунни тихо обійшли пости Атанаріка й зненацька напали на сам табір. Візиготи змушені були поспіхом відступити, а гунни могли б завдати їм тяжкої поразки, аби не були обтяжені раніш захопленою здобиччю. Звістка про поразку пролетіла птахом серед усіх готів. У візиготів у зв'язку з цим дійшло до розколу: багато з них покинули Атанаріка і під проводом Фрітігерна та Алавіва звернулися до імператора Валента по дозвіл на перехід Дунаю. Прагнули втікати, тільки втікати й обіцяли все — мир та допомогу на випадок війни.

⁵⁶ Bellona, Duellona — у римлян богиня війни. — Ред.

⁵⁷ Аммиан Марцеллін, *Римская история*, XXXI, 1.1.

Справді, гуни спровокували потоп. Варвари зрушилися від Чехії аж до Чорного моря. Спочатку римляни були навіть цим задоволені, оскільки з них можна було утворити нову велику армію! Отже, готам було дозволено оселитися у Фракії. Готи за допомогою римлян розпочали переправу через Дунай на кораблях, лодіях й навіть довбанках. Далекоглядний Амміан пише про це з гіркою іронією: «Вживалися ретельні заходи для того, щоб не був залишений жоден з цих майбутніх руйнівників римської держави, навіть якщо він був уражений смертельною хворобою»⁵⁸. Він також є автором прислів'я, що варвари впали скрізь як попіл з Етни, бо римський кордон по Дунаю став відкритим. Незабаром, однак, у візиготів вибухнув голод, викликаний нечутними грабунками з боку двох римських чиновників: намісника Фракії і тамтешнього начальника війська. У візиготів забирали все, так що багато з них були змушені продатися в неволю. Результати такого ставлення не змусили себе довго чекати. Вже через рік серед готів спалахнуло повстання, до якого приєдналися варварські невольники з провінції. Візиготському вождю Фрітігерну навіть вдалося розбити римлян на фракійській землі. Все це змусило Валента організувати наступ, бо надалі нехтувати небезпекою було неможливо. По допомогу поспішив також небіж Валента, західноримський імператор Граціан. Але дядько разом зі своїми радниками вирішили дати готам бій самостійно, аби ні з ким не ділитися перемогою.

До вирішальної битви дійшло 9 серпня 378 р. поблизу Адріанополя на р. Маріца, нижня течія якої утворює там сьогодні болгарсько-турецький кордон. Рано-вранці римляни були ще за 18 км від табору готів. Цю відстань вони повинні були подолати не тільки під палючим сонцем, а ще й серед палаючих трав, що підпалили готи, аби ускладнити марш римським солдатам. Коли прибули на місце, змучені та спрагли, було вже пополудні.

Амміан Марцеллін переказав нам досить хаотичну картину тієї битви: летючі дротики, крики тих, що померали, земля, вкрита кров'ю, до цього ще пилюга, голод та спрага. Римляни вирішили

відійти, але ніде неможливо було знайти імператора. Валент загинув у цій битві, а про його смерть пізніше ходили різні чутки. Поранений стрілою, він нібито втопився в багні, куди його затягнув власний кінь, або, як розповідали інші, не загинув відразу, а був віднесений кількома солдатами до хати, що стояла на полі битви. Там оточили їх готи, які, не знаючи нічого про те, що всередині сам імператор, домівку нарешті підпалили. Тільки одному з особистої охорони вдалося врятуватися з полум'я. Коли, взятий у полон, він розповів ворогам, хто загинув у хаті, вони впали в лють через те, що втратили можливість узяти живим імператора Сходу⁵⁹.

Опис битви при Адріанополі закінчує хроніку Амміана Марцелліна, джерело надзвичайно важливе не тільки тому, що її автор був чудовим письменником, але також і наочним свідком такої кількості важливих подій.

Готи, однак, не скористалися перемогою. Місто Адріанополь, де була імператорська казна, залишилося цілим. Як ми вже зазначали, вони не мали машин для облоги. Гервіг Вольфрам, автор найкращої серед сучасних праць з історії готів⁶⁰, що вперше була видана 1979 р., дотримується, втім, думки, що битва при Адріанополі не мала вирішального значення. Справді, римляни незабаром відійшли від пригломшення. Але неминучим наслідком цієї битви було те, що відтоді варвари увійшли в кордони Імперії та оселилися в ній.

Невдовзі після цих подій вибухнув новий конфлікт між Атанаріком та Фрітігерном. Люди Атанаріка змусили свого вождя до втечі, а він, який колись заприсягнувся, що ніколи не ступить своєю ногою на римську землю, мусив шукати притулку в Константинополі. Невдовзі він там і помер.

⁵⁹ Варто зазначити, що, відповідно до інформації Амміана Марцелліна, вирішальним моментом у цьому бою став удар готської кінноти, яку очолювали згадані у цьому ж розділі, Алатей та Сафракс. Докладніше про битву див: М. Б. Шукин, *Готский путь*. Санкт-Петербург, 2005, 255–264; або: Г. Дельбрюк, *История военного искусства*. Т. II. Санкт-Петербург, 1994, 196–208. — Ред.

⁶⁰ Х. Вольфрам, *Готы*. Санкт-Петербург, 2003.

На римській землі

Готи у Паннонії та Фракії

Готи, змушені голодом, надалі влаштовували грабіжницькі набіги, оскільки, вигнані гунами зі своїх домівок були позбавлені продовольчої бази. Археологічні джерела малюють таку картину: дуже розгалужена черняхівська культура на Україні та в Надчорномор'ї, з незліченними могильниками та поселеннями III та IV ст., раптом надломлюється водночас із набігом гунів наприкінці IV ст. Ця культура складалася з багатьох етнічних елементів, з яких найважливішими були сармати та пізні скіфи на Чорному морі, гето-даки між Дністром та Дунаєм, готи — прибульці з півночі та населення, яке здавна жило на землях Верхньої та Середньої Наддніпрянщини, і яке складно ідентифікувати з будь-яким народом, можливо це були слов'яни. Незважаючи на таку різноманітність, матеріальна культура була дуже монолітна, особливо що стосується одягу та поховального обряду, так само як і на Помор'ї, тут померлих або ховали просто в землю, або перед тим спалювали. Ретельні археологічні дослідження, тим не менш, дозволили виділити багато локальних відмінностей, що не змінюють загальної картини культури та які ми опустимо, щоб не загубитися в дрібницях⁶¹. Румунська частина цієї культури, що легко ідентифікується з візиготами, також має подібні риси.

У межах цієї культури розвинувся характерний жіночий костюм, що пізніше був перенесений до Італії та Іспанії. Складався він зі срібних двопластинчастих фібул. Спочатку їхня довжина сягала ледь кількох сантиметрів, пізніше вони стали набагато більші, до 30 см. Ці фібули носили по одній на кожному плечі, завжди голівкою донизу. На талії готські жінки носили масивні поясні пряжки зі срібла або

Рис. 16. Жіночі прикраси з поховання мошльника черняхівської культури Сад (Суми)

84 ⁶¹ Детальніше про різноманітні елементи черняхівської культури див.: Б. В. Магомедов, *Черняховская культура. Проблема этноса*. Monumenta Studia Gothica, T. I, Lublin 2001. — Ред.

Рис. 17. Срібні східногерманські фібули та пряжка з поховання Смолін у Моравії

бронзи. Це була дуже уніфікована модель костюма, до якої інколи додавалися пара сережок, один чи два браслети, разок скляного або бурштинового намиста. У чоловічих похованнях й далі зброя відсутня. В Україні та Румунії померлих часто обдаровували різними амулетами: це були мушлі річкових двостулкових молюсків, пурпурного слимака з Середземного моря, металеві підвіски у вигляді сокирок або півмісяців, шкарлупа яєць та панцири черепах. Два останні види амулетів були, найімовірніше, символами життя та родючості. Ці своєрідні поховальні дари зникають на землях, заселених готами у більш пізні часи.

Рис. 18. Разок з поховання Смолін у Моравії та реконструкція М. Казанського східногерманського жіночого костюма

По смерті Валента східний трон посів Феодосій (379–395), пізніше прозваний Великим. Властителем Заходу був Граціан (367–383). Це саме він у 380 р. поселив частину остроготів у провінціях Паннонія II та Валерія, між Дравою та Савою. За два роки Феодосій уклав угоду з Фрітігерном, в силу якої візиготи могли оселитися у Фракії, а тобто у Північній Болгарії, між Дунаєм та Балканськими горами. Ця територія отримала автономію, а готи мешкали там разом із населенням провінції. Їхнім обов'язком було стерегти кордони держави, але виконували вони його лише настільки, наскільки це відповідало їхнім інтересам, а це означає, що вони вважали за обов'язок захищати лише тери-

торію, де самі мешкали. У той час загроза нової гунської навали була скоріш невеликою, оскільки кочовики, які спричинили такий жах, затрималися північніше Дунаю і минув певний час, доки вони консолідувалися та закріпилися.

Готи залишили у Фракії лише нечисленні археологічні сліди. Невелика кількість знахідок з одного боку пояснюється відсутністю систематичних археологічних розкопок, а з іншого — можна припустити, що на готів так сильно вплинула провінційно-римська культура, що вони закинули поховальний обряд та звичку поховальних дарів, що відрізняли їх від населення провінції. До сих пір відомо кілька жіночих поховань зі срібними двопластинчастими фібулами, датованих дещо пізнішим періодом, від першої половини V до початку VI ст. Одне з цих поховань було знайдено під пізньоантичною кам'яною бруківкою у місті Маркіанополь (Девна)⁶², інше є труною, побудованою з цегли, тобто конструкцією, типовою для романізованого населення. Ці приклади аргументовано свідчать про асиміляцію варварів.

Де ж, однак, залишалися гепіди, котрі, схоже, не брали участі в тих бурхливих подіях? Згідно з угорським археологом Іштваном Боною, вони заселяли північно-західну частину Дакії, між Тисою та Семиграддям⁶³. Наприкінці IV ст. вони ще, схоже, не мали нагоди безпосередньо зіштовхнутися з гунами.

Foedus, укладений Феодосієм з готами, не протримався навіть десяти років. Угоду було порушено й різномірні їхні загани потягнулися в 391 р. через Балкани на південь. Вів їх той, чиє ім'я за 20 років мало бути записане грізними словами в історії Західного Риму. Це був Аларік, тоді ще двадцятирічний, виходець із славнозвісного візиготського роду Балтів.

Тоді він був розбитий та мусив повернутися. Але за кілька років сталася нова, з тяжкими наслідками, подія: взим-

⁶² Marcianopolis.

⁶³ I. Bóna, *Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken*. Budapest 1976; також, *Gepiden in Siebenbürgen — Gepiden an der Theiss*. Acta Archaeologica Hungarica 31, 1979, 9–50.

Рис. 19. Фракія на Tabula Peutingeriana — середньовітній копії римської карти-дорожника

ку 394/95 р. замерз Дунай. Гуни цим скористалися, увійшли до Фракії й розбили там готів, які спробували захистити свою нову батьківщину.

У 376–394 рр. гуни перебували на лівому березі Нижнього Дунаю та здійснювали нетривалі набіги на Добруджу, що була в межах Імперії.

Більшість остроготів уже в 376 р. покинула, втікаючи від гунів, старі землі на схід від Прута та Дністра. Ті, що там ще залишилися, потрапили під владу гунів і потягнулися за ними на захід. Цим готам приписують знахідки в Південній Україні та Криму, що походять з кінця III та початку IV ст. До них ми ще повернемося.

Roma capta

Готи в Італії

Візиготи під предводительством Аларіка пройшли через Македонію та Фессалію аж до Пелопоннесу. Там з ними поновив мир східноримський імператор Аркадій, син Феодосія. Але незабаром Візантія сама повернула проти готів. Причиною було повстання під проводом візиготського офіцера Гайни, що служив, як і багато його співвітчизників, у східноримській армії. Він захопив Константинополь, дозволив готам розграбувати банки та підпалив імператорський палац. Гервіг Вольфрам визначає це повстання як «неймовірний скандал»⁶⁴, тому що передусім це відбувалося у столиці Східної Імперії! У місті вибухнула паніка, підпалили церкву, де сховалося 7000 готів. Усі згоріли. Сам Гайна спробував утекти різними шляхами, нарешті був убитий якимсь гуном. Після цих подій Аларік, який вже не міг розраховувати на порозуміння зі Східною Імперією, розпочав марш до Італії, в надії, що там йому вдасться оселитися разом зі своїм народом. У Римі правив тоді Гонорій, другий син Феодосія Великого. Молодий, шістнадцятирічний імператор панував, але не правив. Від його імені це чинив Stilicho, головнокомандувач західноримської армії, який був по лінії свого батька вандальського походження. Це його чудовим портретом з дружиною, небогою Феодосія, та сином можна милуватися на диптиху у кафедральному соборі в Монці біля Мілана. З пластини зі слонової кістки дивиться на нас кремезний, бородатий чоловік у римському одязі, зі щитом, списом та мечем. Його плащ заколотий фібулою на правому плечі. Такі фібули із золота були у римській армії ознакою високого військового рангу, з ними ми ще кілька разів зустрінемося.

Stilicho був також іще й тестем Гонорія, що іще більше зміцнювало його позиції. Цей амбіційний та досвідчений чоловік був останнім головнокомандувачем усієї римської армії, в тому числі й східної.

Рис. 20. Stilicho з дружиною та сином.

Диптих зі слонової кістки у кафедральному соборі Монца

Наприкінці 401 р. Аларік уже був під Міланом, де в своїй резиденції перебував Гонорій, але Stilichonu вдалося оточити готів, а також, схоже, дружніх їм аланів, та змусити їх утекти. Резиденцією імператора з того часу стає Равенна, яку, оточену болотами, було набагато складніше захопити. Візиготи ще двічі були розбиті:

навесні наступного року під Полленцією⁶⁵ (Полленцо на півдні від Турина) та під Вероною. Потерпаючи від голоду, ослаблені битвами, вони нарешті змушені були покинути Італію, однак, не надовго. У 405 р. вони з'явилися знову, але цього разу це не були війська Аларіка. Несподівано з далекого Чорного моря прибули чисельні юрби під проводом острогота Радагайса. У небезпеці опинилася Флоренція і навіть Рим. Уже один раз, у далекому минулому, в період маркоманських воєн 167 р., германці дійшли до Італії — під Аквілею, але тоді це був тільки епізод. Тепер уся Італія стала ціллю регулярних набігів варварів, а, з точки зору півночі — ситуація була ще більш загрозливою. У останню ніч 406 р. великі групи вандалів, свевів та аланів десь проміж Майнцем та Вормсом перейшли замерзлий Рейн й розпочали грабіж Галлії. Таким чином упала лінія римської оборони вздовж Рейну.

Радагайс вірив у силу чисельного війська та привів із собою приблизно 200 тисяч людей, але Стиліхону знову вдалося під Флоренцією оточити їх та морити голодом. Він тоді скористався допомогою гунських загонів, які відтягнув з Дунаю. Радагайс доклав відчайдушних зусиль, щоб вирватися з кільця, що його оточило, однак, даремно. Він загинув, а з ним і багато готів; ті, що залишилися живими, потрапили в неволю, а члени аристократії перейшли на римську службу.

Після всього цього римське населення охопив відчай. Ненависть до всіх германців зосередилась на особі Стиліхона, який і без того мав багато ворогів. Його, що прагнув бути великим політиком і по смерті Феодосія відчував себе уповноваженим втручатися в справи обох частин Імперії, було убито 22 серпня 408 р. перед одним із соборів Равенни, у якому він спробував сховатися.

А в той час Аларік був уже знов по дорозі до Італії. Цього разу він дійшов аж до стін Риму й розпочав систематичну облогу. У місті панували голод та епідемія. В такій відчайній ситуації Аларік отримав від Риму все, чого жадав, а жадав він багато:

п'ять тисяч фунтів золота, 30 тисяч фунтів срібла, чотири тисячі одиниць шовкового одягу, три тисячі фарбованих у пурпур шкір та стільки ж фунтів перцю. Усе це він отримав та залишився в Італії, не дуже далеко від Риму, укладаючи угоду з Гонорієм. Однак, коли процес укладання почав затягуватися, розгніваний вождь візиготів знову підступив під мури міста і, щоб змусити імператора до прийняття швидкого рішення, попросту надав імператорський титул префектові Риму⁶⁶, якого, правда, через кілька місяців позбавив цього достоїнства. Аларік, таким чином, міг утриматися в Італії та проголосити нового імператора. 24 серпня 410 р. він увійшов до Риму.

Слова *Roma capta!* — Рим захоплено! розлетілися по всій Імперії. Нічого гіршого статися вже не могло. Три дні та три ночі готи грабували місто, забираючи величезну здобич та незчисленних невільників, а також сестру імператора Галлу Плацидію. Проте на цьому плани Аларіка не скінчилися. Його метою була Африка, що впродовж століть називалася житницею Імперії. Але раніш ніж готи за його планом потрапили до Сицилії він помер у Кампанії. Його поховали біля місцевості Козенца⁶⁷ під річищем річки, на якій побудували тимчасову греблю. Після захоронення воду знов пустили, а всі, що працювали на спорудженні могили, знайшли в ній смерть.

Правда чи легенда? Історія про похорон схожа, радше, на легенду, покликану збагатити усну традицію готів. Великий Аларік мав, схоже, такий самий драматичний похорон, яким і було все його життя. Не було воно легке; весь час він шукав для свого народу нову батьківщину, зазнавав поразок, але ніколи не відчував себе переможеним. Хто знає, що б могло статися, якби він потрапив до Африки. Історія нових германських держав, що незабаром мали утворитися, пішла б, безумовно, зовсім іншим шляхом, а предметом наших студій були б дії не вандалів у Північній Африці, а візиготів.

⁶⁶ Точніше, змусив римський сенат проголосити його імператором. — Ред.

⁶⁷ Раніш — Консеція. — Ред.

Після смерті Аларіка королем візиготів став його швагер Атаульф. Він одружився з Галлою Плацидією, а шлюбним подарунком від нього були 50 молодців у шовкових одежах, напевно, награбованих у Римі. Галла Плацидія, мудра та енергійна жінка, здавалося, нічого не мала проти шлюбу з варваром. Пізніше вона зіграє важливу роль в історії Риму.

Ще цілий рік візиготи грабували Італію. 412 р. вони рушили на захід, до Галлії, де нарешті, через багато років, трохи заспокоїлися.

Рис. 21. Золотий медальйон з портретом імператора Гонорія

Уся Галлія в диму пожеж...

Вандали, алани та себе в Галлії

У той час, коли Аларік та Радагайс в Італії загрожували Риму, був зламаний кордон Імперії на Рейні. Галлія стала відкритою для варварів, які новорічної ночі 406 р. перетнули замерзлий Рейн. Орієтій, єпископ Оша в Аквітанії, пише про події під датою 406 р.: «Усі в муках очікують кінця старого світу, а вже надходять його останні дні. Подивіться, як швидко смерть перемогла світ та скільки могутніх народів кинула на коліна сила війни! (...) Убиті лежать тут як харч для псів, там палають будинки як багаття, з яких вкрадено життя. У селах та домах, у цілому краї, на дорогах та полях, на всіх шляхах панували смерть, біль, знищення, поразки, пожежі та жалоба. Уся Галлія диміла як велике багаття»⁶⁸. Ці слова Орієтій написав лише у 430–440 рр., але справляють вони враження, ніби єпископ усе це побачив мало не вчора.

Хто ж рушив на Галлію? Аланів ми уже знаємо, а зараз мова піде про два інші народи, з яких особливо важливу роль відіграли вандали. Первісне розселення східногерманського народу вандалів треба шукати у Скандинавії, найімовірніше — в Ютландії. Півострів Вендсюссель (Vendsyssel) у Північній Ютландії істориками завжди пов'язувався з вандалами, а місцевість Галлінгдал (Hallingdal) над фіордом Осло з гасдінгами — відгалуженням вандалів. Назви місцевостей із коренем слів, що походить від ванда-

⁶⁸ З авторського перекладу за виданням: J. Fischer, *Die Völkerwanderung im Urteil der zeitgenössischen kirchlichen Schriftsteller Galliens unter Einbeziehung des heiligen Augustinus*. Heidelberg 1947, 112.

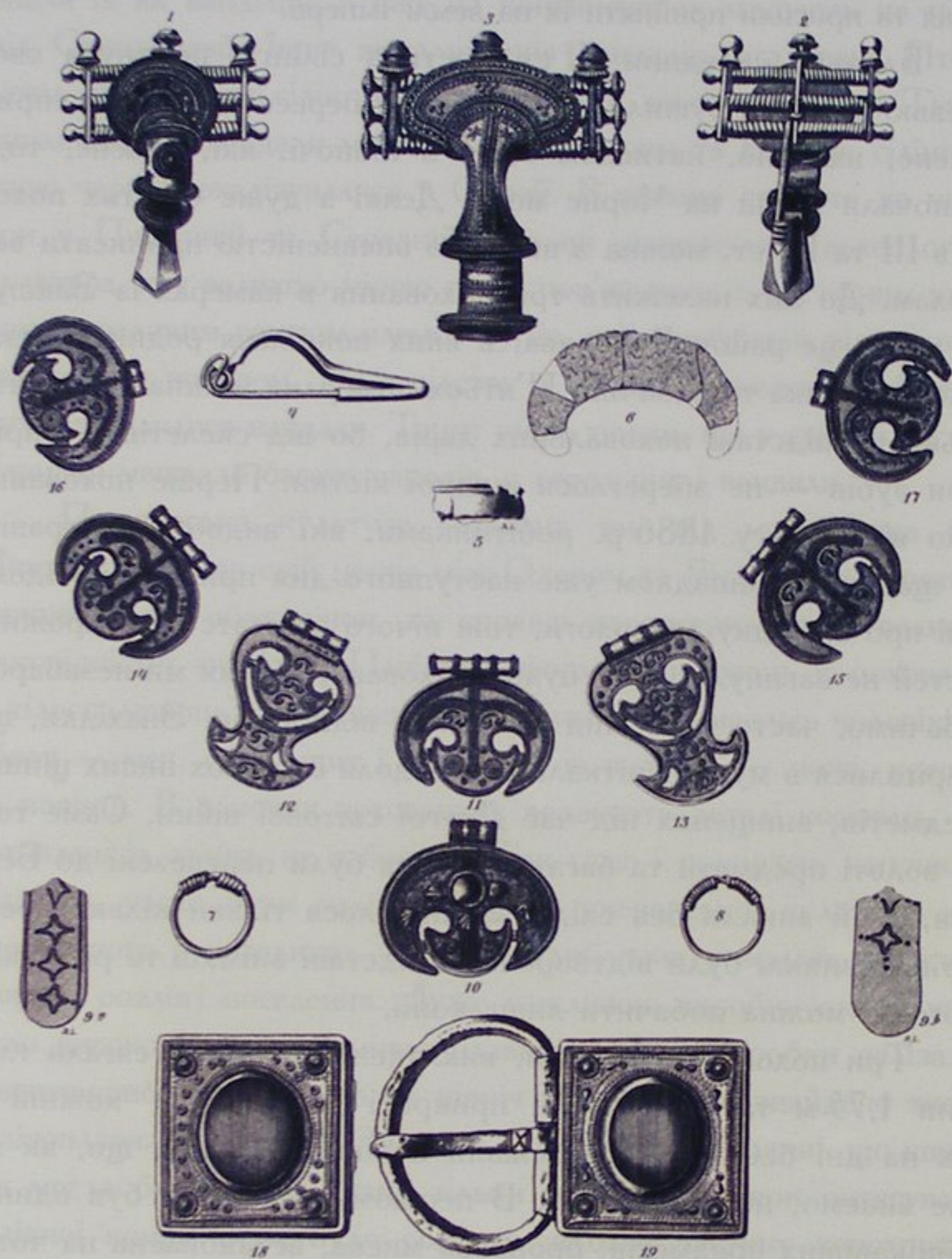
лів, зустрічаються також в Уппландії⁶⁹. Пліній Старший і Тацит знали їх як ванділів, а вже на континенті їх згадують на півдні від Скандинавії. Інше відгалуження вандалів, згадуване Птолеєм, називалося сілінгами. З коротких згадок Плінія і Тацита випливає, що вандали мешкали між Одером та Віслою; сілінги, у свою чергу, локалізувалися в Сілезії. В останні століття до нашої ери у Південній та Середній Польщі розвинулася археологічна культура, яку великою мірою треба пов'язувати зі ще одним народом — великим союзом племен лугіїв, які перебували під сильним кельтським впливом. По сусідству з лугіями, а можливо, й серед них, розселилися вандали. Тацит пише тільки, що у східній частині Германії мешкало багато народів, а серед них і вандали.

Пшеворська культура, названа так від могильника біля Пшеворська, має свій центр між Одером та Віслою, за винятком нижньої течії обох річок, та справді характеризується великою однорідністю знахідок. Панівною формою поховань є поховання з тілоспаленням, а типовим спорядженням померлих чоловіків є зброя — меч, спис, щит і шпори, а із знарядь — ножі, кресала та ножиці. В жіночих похованнях вражають деталі костюма, виготовлені із заліза, не з бронзи. Так само і прикраси, наприклад підвіски, часто були залізні. Народ пшеворської культури жив здебільшого в невеликих хатах, заглиблених у землю, які створювали розлогі поселення. Дуже важливою виробничою галуззю було високорозвинене вміння плавки руди та обробки заліза. У Свентокшиських горах та на північ від Варшави знайдено тисячі залізоплавильних печей. Знахідки ці тому такі численні, що кожна піч могла бути використана тільки раз, так як при витягуванні залізної криці треба було розбити верхню частину конструкції. У II ст. н. е. археологічні сліди пшеворської культури з'являються на Верхній Тисі, у Східній Словаччині, в Закарпатській Україні, в Північно-Східній Угорщині та Північно-Західній Румунії. Це збігається з інформацією римських історичних джерел, які згадують,

що у 171 р. гасдинги з'явилися біля північного кордону провінції Дація та просили прийняти їх на землі Імперії.

Близько середини III ст. частина сілінгів покинула свої сілезькі землі та рушила на захід. Їхнє переселення було спричинене, напевно, натиском готів з півночі, які, власне, тоді розпочали марш на Чорне море. Деякі з дуже багатих поховань III та IV ст. можна з великою впевненістю приписати вандалам. До них належить три поховання в камерах із Закшува, зараз це район Вроцлава, в яких покоїлася родина князя: чоловік, жінка та хлопчик. П'ятьох померлих можна визначити тільки на підставі поховальних дарів, бо від скелетів — окрім пари зубів — не збереглося жодної кістки. Перше поховання було відкрите у 1886 р. робітниками, які видобували гравій. За щасливим випадком уже наступного дня прибули повідомлені про знахідку археологи, тож нічого з багатства старожитностей не загинуло чи не було приховане, що, як ми незабаром побачимо, часто буває під час таких відкриттів. Знахідки, що зберігалися в музеї, спіткала сумна доля багатьох інших цінних предметів, знищених під час Другої світової війни. Саме тоді всі золоті предмети та багато срібних були перевезені до Берліна, де й зникли без сліду. Залишилося тільки кілька предметів, а зниклі були відтворені на підставі знімків та рисунків; сьогодні можна побачити лише копії.

Три поховальні камери, викладені камінням, сягали глибини 1,75 м та були згори прикриті дошками. У кожній із них на дні біля скелетів лежали поховальні дари, що, як ми вже знаємо, не збереглися. В першому похованні був один з найцікавіших предметів: бронзова миска, встановлена на чотириніжковій підставці, також із бронзи, прикрашеній у верхній частині голівками бога Бахуса. Кольоровий скляний посуд, гральні скляні фішки, золоті й срібні фібули та пряжки до пояса, а також срібні окуття парадного пояса, срібна ложка, золотий разок та масивний браслет із золота становили решту спорядження цього надзвичайно багатого поховання.

Dr. Grempler, Der Fund von Sackrau

gez. H. v. Amstetter
Photolithographie v. Oscar Braun, Breslau

P. Lunitz, Verlag, Brandenburg H. & Berlin

Рис. 22. Частина прикрас із одного з князівських поховань у Вроцлаві-Закушві (за: W. Grempler 1888)

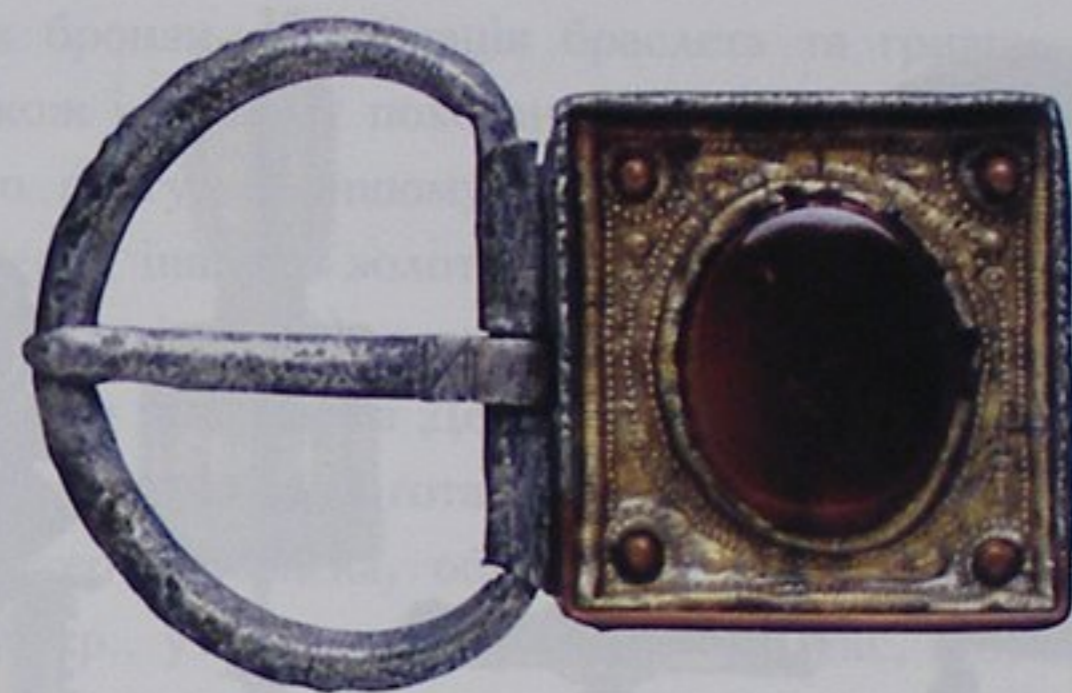

Рис. 23. Пряжка з поховання у Вроцлаві-Закушві

У жіночому похованні було також знайдено срібні та золоті фібули, багато оздоблену золоту пряжку, а також вісім філігранних підвісок із золотої бляшанки. Третє поховання, дитяче, було також споряджене золотими фібулами та бронзовим посудом та, окрім цього, скляною чаркою, орнаментованою в техніці millefiori — «тисяча квітів», що створювалася з незлічених сплавлених разом різнокольорових шматочків скла. У похованні знаходилася також дерев'яна шкатулка, покриття якої була оббита срібними римськими монетами від Адріана до Септимія Севера (119–207 рр.), й, нарешті — браслет та гривна із золота. Ми згадуємо тут лише найцінніші предмети, з яких бронзовий та скляний посуд, підставка з головками Бахуса, ложка, жетони для гри та, безумовно, монети — все це було привезено з римських провінцій. В усіх трьох похованнях знайдено ще глиняний посуд, інші частини пояса та туалетне приладдя. Найпізнішою монетою є динарій Клавдія Готського, того самого, який вів переможні війни проти готів (268–270). Усі ці предмети дозволяють визначити час, коли були поховані померлі, проміжком 260–310 рр. Таким чином, ми маємо перед собою справжню князівську родину, контакти якої з Римською Імперією були дуже щільні. Особливо цікаві два масивні золоті браслети, знайдені в похованнях чоловіка та хлопчика. Вони були ознакою влади у германців та, як впли-

Рис. 24. Фібули з першого поховання в Остров'ях

ває з інших знахідок подібного роду, носили їх чоловіки — представники князівських та королівських династій, також і пізніше, вже в період Великого переселення народів.

Більш-менш синхронні сілезькій князівській родині, — а може, королівській? — два багаті поховання зі Східної Словаччини. Поховання з Цейкова — схоже, парне поховання чоловіка та жінки — містило 69 золотих бляшок, що слугували для нашивання на одяг, та гривну із золота, а також срібний перстень з оніксом провінційно-римського походження. У свою чергу в Остров'ях знайдено королівське поховання із золотим келихом, п'ятьма золотими фібулами, в тому числі двома — провінційно-римськими: одною з пластинкою з оніксу, іншою з написом — *UTERE FELIX*. У похованні було також кілька срібних посудин, золоті персні,

триніжок із бронзи. Комбінація браслета та гривни, що повторюється також і в цьому похованні, є ознакою королівського або князівського рангу. В іншому похованні в цій самій місцевості знайдено, серед іншого, золоті гривну та браслет, золоту фібулу та срібні окуття сідла (?), а також золоту монету Гереннії Етрусцилли, дружини імператора Деція, того самого, котрий під Абрітусом⁷⁰ загинув у битві з готами. Якби, як припускає угорський археолог Петер Прохаска, обидва ці поховання, що відкриті в 1790 та 1865 р., утворювали єдиний комплекс, що, однак, не є очевидним, це було б найбагатше поховання цього періоду.

У 248 р. гасдинги разом із готами грабували римські провінції на Нижньому Дунаї. Вони були розбиті імператором Аврелієм⁷¹, а дещо пізніше, вступивши в конфлікт із готами, також і ними. Наприкінці III ст. знов чути про гасдингів: цього разу вони рушили на захід, а до них приєдналися сілінги та наддунайські свеби. Поселення останніх були в Західній Словаччині. Усі вони переправилися через Дунай в околицях Будапешта та потягнулися в напрямку Відня. Їх тільки ненадовго затримали загони Стилхона, але нарешті настала та новорічна ніч 406 року на Рейні біля Майнца. Дорога на Галлію була відкрита. Згадаємо, що це був час, коли Аларік та Радагайс атакували Італію; щоб її врятувати, Стилхон мусив відкликати всю армію, що стояла на Рейні. Галлія диміла пожежами.

Протягом двох років, з 407 по 409, варвари-грабіжники залишалися в Галлії. У 409 р. святий Ієронім написав листа до вдови Аферухії, в якому, з огляду на неспокійний час, не радив їй повторно виходити заміж. Навіть до Віфлеєму, де перебував святий, дійшли жахливі вісті. Тому він міг назвати в листі розгромлені міста: Майнц, Вормс, Реймс, Ам'єн, Арль, Турне, Шпайєр, Страсбург, Ліон та Нарбонна. Знищення в Арлю, Безьє та База у Південній Галлії відомі з інших документів. Тулуза вціліла, завдяки тамтешньому єпископу.

⁷⁰ Abrittus.

⁷¹ Ураній (248–253). — Ред.

Точного маршруту загарбників відтворити не вдається. Скоріш за все знищення несли різні групи, підтримані аламанами з сьогоднішньої Південно-Західної Німеччини. У Північно-Західній Галлії між Орлеаном та Парижем збереглися назви місцевостей, що вказують на перебування аланів: Ален (Alain), Аленкурт (Alaincourt), Еланвіль (Aillanville). Проте ми не мусимо пов'язувати їх із походом аланів разом з вандалами та свебами, вони можуть походити з дещо пізнішого періоду, коли у 442 р. Аецій розселив аламанів, як своїх союзників, у околицях Орлеана, аби придушити повстання галлійських селян та водночас контролювати рухи осілих у Галлії з 412 р. візиготів.

Восени 409 р. варвари вирішили йти на Іспанію. Їхня дорога пролягала вздовж узбережжя Атлантики через Піренеї; короткий шлях зі сторони Середземного моря заблокували римляни, охороняючи тамтешні перевали. Французький історик Крістіан Куртуа поставив собі питання: чому вони не залишилися в Галлії? Його відповідь звучить так: у порівнянні з масою галлійського населення ті кілька тисяч варварів, не дивлячись на їхню нищівну силу, були дуже незначною меншістю, а багата Іспанія вабила. За іншою гіпотезою вандала, які, щоправда, хоча й ніколи не стикалися безпосередньо з гунами, відчували перед ними такий великий жах, що вирушили якнайдалі на захід. Не знаємо, що було справжньою причиною, але одне безсумнівно: вандала, алани та свеби не були спроможні опанувати Галлію надовго; так само вважає і Куртуа.

Однак, залишмо вандалів та їхніх союзників у Піренеях, а самі повернімося на схід.

Гургур та золото

Поліхромний стиль на Чорному морі

До історії гунів ми повертаємося в той момент, коли вони перебували на Чорному морі та на Нижньому Дунаї. Аж до 420 р. про них відомо дуже мало. Покликані Стиліхоном, вони взяли участь у розгромі Радагайса в Італії. Їхнім вождем був у той час Ульдін, перший з гунів, ім'я якого з'являється в писемних джерелах. Після перемоги Стиліхона над готами Ульдін разом зі своїми гунами повернувся до Паннонії. Основні сили гунів усе ще залишалися на Чорному морі, де міцнішали протягом 378–445 рр., а разом з ними — й підкорені остроготи. З цього періоду відомі тільки їхні походи до Малої Азії та Фракії, а також переселення частини гунів до Східної Угорщини. У тридцяті роки V ст. вони зайняли також і Паннонію.

Шари знищення та пожеж у боспорських містах та поселеннях Південної України свідчать про грабіжницькі напади гунів на узбережжя Чорного моря. Ми приписуємо це не тільки гунам, але й суміші різних народів з великою участю готів. Однак, невдовзі міста Боспорського царства постали з руїн, а його центри — Танаїс, Фанагорія та Пантікапей, що звався з того часу Боспором, знов залюдніли.

У римський період, а саме протягом чотирьох перших століть нашої ери, Боспорське царство займало східну частину Керчі та півострів Тамань, що лежить навпроти неї між Азовським та Чорним морями. Західніше в Криму та на північному узбережжі Азовського моря мешкав сарматський народ роксолани, який античні письменники відносили до скіфів, хоча насправді це була частина сарматів. Боспорське царство, яким управляла місцева цар-

ська династія, походило від грецької колонізації в V ст. до н. е. У III та IV ст. н. е. воно вже було дуже варваризоване. Різноманітні варварські сусіди проникали до квітучих міст, залишаючи свою пляму на їхній культурі. У період пізньої античності Боспор був державою, що залежала від Риму. Населення жило за рахунок землеробства, але високо розвиненим було також виноградарство, яке навіть набуло розмірів промислового виробництва. У містах величезного розвитку набувало золотарство. Боспорські майстри виконували спочатку замовлення скіфських владик, а пізніше їхні прекрасні вироби охоче купували готи й гуни. Мова йде про декоративний стиль, названий поліхромним, що поєднує в собі мотиви пізньоелліністичної традиції та варварських зразків.

Цей стиль полягає в оправленні напівдорогоцінного каміння або кольорового скла в золоту бляшанку або стрічку. Вся поверхня виробу вкривалася такою інкрустацією на рівномірних відступах одне від іншого, а контраст кольорів каміння та скла із золотом утворював дуже красивий декоративний ефект. Найчастіше використовувалися темно-червоні альмандини, — різновид гранатів. Вільні місця між вкладками оздоблювалися маленькими золотими кульками або плетеними дротиками, тобто зерню та філігранню. Окрім прикрас у цьому стилі виконувалися також деталі кінської упряжі, а саме — оздоблені окуття ременів, а також окуття видимих частин дерев'яних сідел. У похованнях заможних гунських жінок інколи знаходили діадеми із золотої бляшанки, викладеної альмандинами. Звичай носити діадеми був прийнятий від пізньоелліністичної епохи; такі вироби відомі з Боспорської держави. Але діадеми носили й у глибині Азії.

Коштовні предмети у поліхромному стилі, що становили частину загробних дарів, які давали чоловікам та жінкам аристократії кочових племен, були поширені не тільки у надчорноморських степах, але й на сході — на Нижній Волзі, Уралі, в Казахстані та Центральній Азії аж до Алтаю.

У процесі виготовлення предметів у поліхромному стилі застосовувався також інший спосіб оздоблення, що має назву

чарункової техніки⁷². Переполовинені та відшліфовані альмандини густо, один до одного вставлялися в глибокі перегородки. Гельмут Рот, німецький спеціаліст з питань художніх ремесел раннього середньовіччя, так описує цю техніку: «Таке викладання камінців (у чарунках. — М. М.) можливо досягнути двома способами. Перший з них — це виконання отворів на поверхні золотого предмету за формою камінців, що вкладаються пізніше, та накладання знизу металевих пластинок; другий полягає в напаяванні на поверхні вузьких перегоронок, що утворюють променистий або лінійний візерунок, який пізніше наповнюється масою з піску та яєчного білка для приклеювання альмандинів до золотої бляшанки»⁷³. Протягом тривалого часу панувала думка, що гранати або альмандини, вставлені в золоті чарунки, є проявом варварського мистецтва, також кочових племен, що разом з експансією гунів і германських народів поширилося в Середній та Південній Європі, сягаючи на заході аж Іберійського півострова та Північної Африки. Як доводять дослідження останніх кільканадцяти років, проблема постає дещо інакше. Поліхромний стиль був відомий з епохи еллінізму в басейні Середземного та Чорного морів, особливо в його східній частині. Фібули, пряжки та сережки, оздоблені в такому стилі, відомі в Афганістані, де датуються першою половиною II ст., в Персії — близько 300 р., з багатих поховань на вулиці Госпітальній в Керчі — кінцем IV і початком V ст. На Кавказі ці предмети з'являються в II та III ст., а звідти через Колхиду досягають Чорного моря. Здається, вирішальну роль в поширенні поліхромного стилю могла відігравати перська держава Сасанідів. Мінералогічні дослідження гранатів, що оздоблюють предмети V та VI ст. з різних частин Європи, показали, що вони мають дуже схожий хімічний склад з гранатами з Індії та Шрі-Ланки,

⁷² Цей стиль також називається перегородковою інкрустацією або фр. cloisonné — клуазонне: «поділений на частини». — Ред.

⁷³ H. Roth, *Kunst der Völkerwanderungszeit. Propyläen-Kunstgeschichte. Supplementband 4*, Frankfurt am Main 1979.

Рис. 25. Поліхромні прикраси зі скленів на вул. Госпітальній у Керчі
(Державний Ермітаж, Санкт-Петербург)

а більш віддалені місця їх поширення — це гори Передньої Азії, Північної Африки та Південної Європи. Саме шліфування каміння вимагало використання корундового пилу, а корунд є в Малій Азії та на грецьких островах Наксос і Самос. Різання гранатів або альмандинів також, очевидно, відбувалося із застосуванням високорозвиненої техніки. Нарешті, на золотих фібулах, прикрашених камінням, зі скарбу Сіладьшомйо, про який ще йтиметься, з'являється середземноморський мотив лева та хижого птаха.

Тому складається враження, що поліхромний стиль був створений не самими варварами, а розвинувся в регіоні Чорного моря та східної частини Середземного моря в римських та боспорських майстернях. Гранати та альмандини могли також походити з Північного Кавказу, коли, в силу мирного договору, що був укладений в 363 р. між Сапором II та імператором Йовіаном, сасанідські купці могли отримати доступ до кавказьких покладів цих каменів. Багато що вказує на те, що одним з осередків, де розвивався поліхромний стиль, була Грузія, антична Іберійська держава, котра з часів Помпея була залежною від Риму.

Рис. 26. Гунська діадема з Керчі
(Римсько-германський музей, Кельн)

Захоплення густо, інколи не дуже симетрично, розміщеним кольоровим камінням не було ознакою декоративного мистецтва римських провінцій, але, в свою чергу, чарункова техніка, застосовувана в римських майстернях, вказує на те, що існувала група виробів, окрім прикрас костюму та руків'я коротких мечів, яка могла бути виготовлена відповідно до смаку варварів, які в пізній античності щоденно стикалися з населенням римської держави не тільки на полях битв.

Багато з грузинських поховань містять римські монети, срібні кубки та прикраси. На переломі III та IV ст. там, на кордоні з теренами, зайнятими кочовиками, під впливом римського та перського мистецтва, з'явився червоно-золотий поліхромний стиль, що розвивався до середини V ст. На більш пізніх виробках з другої половини V ст. з'являються людські маски, які з цим стилем не мають уже нічого спільного. В цей час у надчорноморські степи прийшли нові номади — оногури, утігури та кутрігури, і вони створили новий стиль оздоблення.

Поліхромний стиль, як ми невдовзі побачимо, помандрує разом з готами та гунами на захід, аж до Рейну та далі до Галлії, Італії та Іспанії. Багаті поховання гунської епохи у Боспорському царстві дозволяють припустити, що гунська навала, втім, не знищила всього. Аристократія Боспору греко-алано-сарматського походження знайшла спосіб пристосуватися до нової ситуації. Незважаючи на сліди знищення в містах та поселеннях, життя пульсувало в них і надалі.

Країна Дорі

Кримські готи

Не всі готи та алани потягнулися разом з гунами на захід. Деякі з них шукали сховку від грізних кочовиків на південному узбережжі Криму. Прокопій Кесарійський, візантійський історик VI ст., у своєму творі про споруди згадує фортеці Юстиніана в Криму та на Боспорі й описує країну Дорі, в якій жили готи. Прокопій описав її дуже загально, тож локалізація цієї країни готів створює історикам багато труднощів. Готи мали мешкати у «місці» на морському узбережжі та бути союзниками Візантії. Околиці Дорі, хоч й розташовані високо, не були дикими, а росли там найліпші фрукти⁷⁴.

Археологічні знахідки, які можливо пов'язати з готами, походять з Південно-Західного Криму та Керченського півострова. В другій половині III ст. там з'являються поховання-кремації, подібні до тих, що у великій кількості знаходили в Україні, й належали вони до того самого часу. Це збігається з писемними джерелами про набіги готів, що розпочалися до середини III ст.

Вторгнення гунів також залишило сліди в Криму. В степовій частині знайдено окремі поховання кочовиків з предметами поліхромного стилю. Натомість у гористих районах Південного Криму знайдено великі могильники з похованнями у склепах, в котрих ховали цілі сім'ї разом з характерними для готів фібулами та деталями поясів. Перший такий могильник було виявлено наприкінці XIX ст., а матеріали з нього невдовзі опубліковано. Це Суук-су поблизу Ялти, що налічує понад 200 поховань VI та VII ст., а також більш пізніх. Ці поховання вміщували фібули та поясні пряжки, дуже схожі на ті, що знаходили у готських могилах в

Рис. 27. Фібули з могильника Суук-су
(Державний Ермітаж, Санкт-Петербург)

Італії, Іспанії та на Дунаї. Саме ці схожості, а також традиційна відсутність зброї у похованнях, стали приводом для приписування знахідок з Криму готам. Сьогодні нам уже відомо кільканадцять подібних могильників, а деякі налічують по кількасот поховань. У тих некрополях зрештою ховали не тільки готів; у деяких із них знайдено також поховання з керамікою, типовою для аланів, відомі також могильники, де спочивають тільки алани.

Готи та алани у 391 р., тобто за Феодосія Великого, стали федератами Рима. Ми мусимо пам'ятати, що на південному узбережжі Криму віддавна існував римський гарнізон у Херсонесі,

⁷⁴ Прокопій Кесарійський, *О постройках*, III, 7.13 (у:) Прокопій Кесарійський, *Война с готами. О постройках*, Москва 1996.

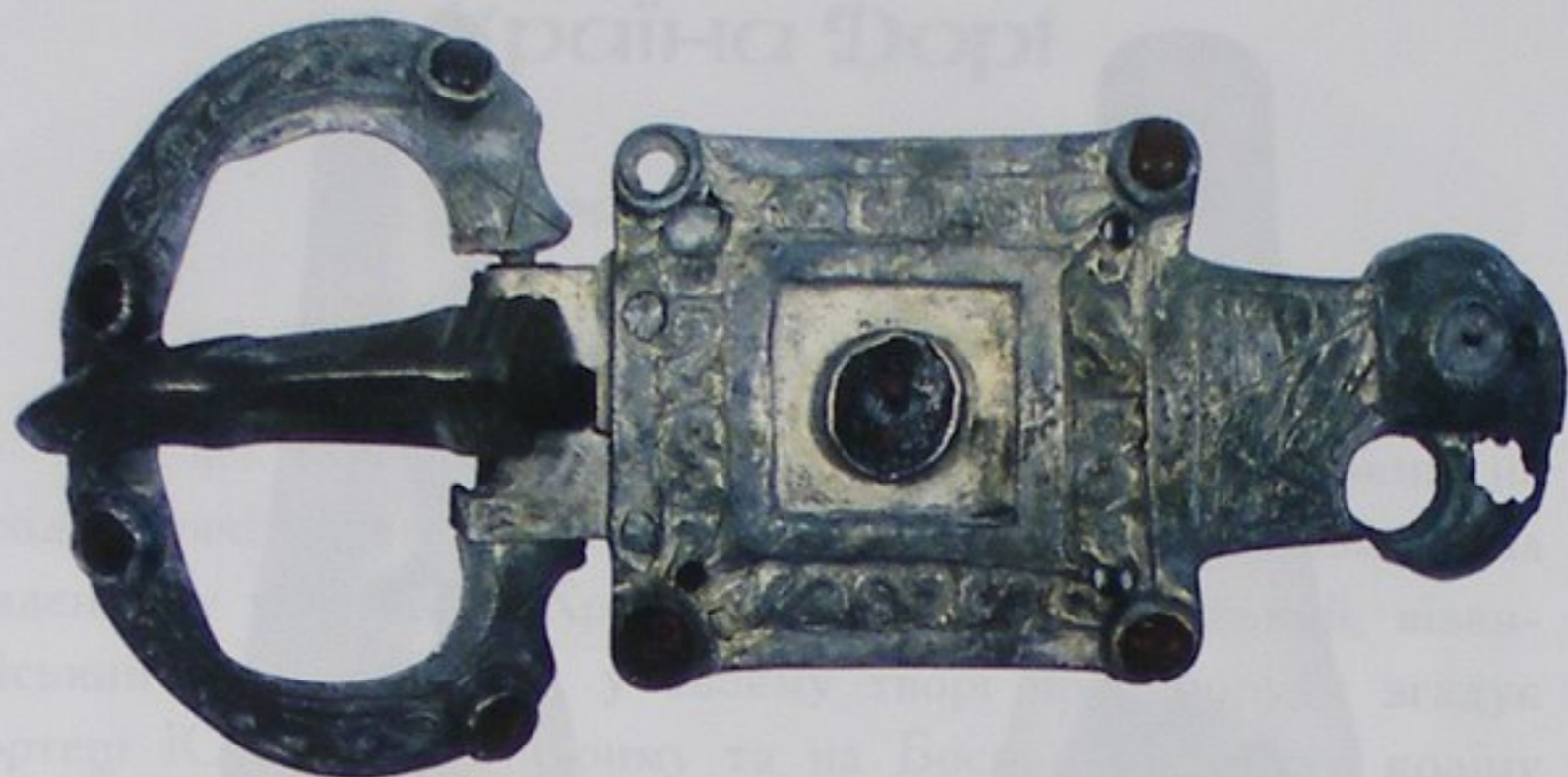

Рис. 28. Пряжка кримських готів із закінченням у вигляді голівки орла. Мошльник Лугисте, Крим

грецькій колонії, що розташована в сучасному передмісті Севастополя, а менших пунктів спротиву римлян степовим варварам було ще декілька. Готи та алани, як федерати, були поселені в Херсонесі та його околицях.

У Боспорі, столиці Боспорського царства, також виявлено склепові поховання готів, що датуються від кінця IV до початку VII ст.

Імператор Юстиніан (527–565), який і далі побоювався загрози з півночі, встановив візантійську адміністрацію на Боспорі та розмістив там готів-федератів. Він укріпив фортифікацію Боспора та Херсонеса, а південну частину Криму перетнув т. зв. «довгими стінами», метою яких був захист узбережжя від загарбників із півночі.

Кримські готи опинилися в ізоляції від своїх побратимів, які рушили на захід. Тому немає нічого дивного в тому, що вони швидко піддалися візантізації, а також швидко стали християнами, прийнявши ортодоксальну віру, на відміну від своїх аріанських співвітчизників, які помандрували на захід. Уже на початку V ст. в Криму існувало єпископство, що мало назву Готія. Щодо їхньої ізоляції від готів на заході, тривала вона, схоже, не дуже довго. Історичні джерела, правда, нічого не го-

ворять про контакти кримських готів з остроготами у Паннонії та Італії, або візиготами у Галлії та Іспанії, але на могильниках Криму з'являються фібули та пряжки зі стилістичними рисами, що були принесені з Дунаю та, можливо, з Італії. Безумовно, якісь зв'язки мусили існувати, хоча про їхню природу важко робити висновки на підставі тільки металевих предметів.

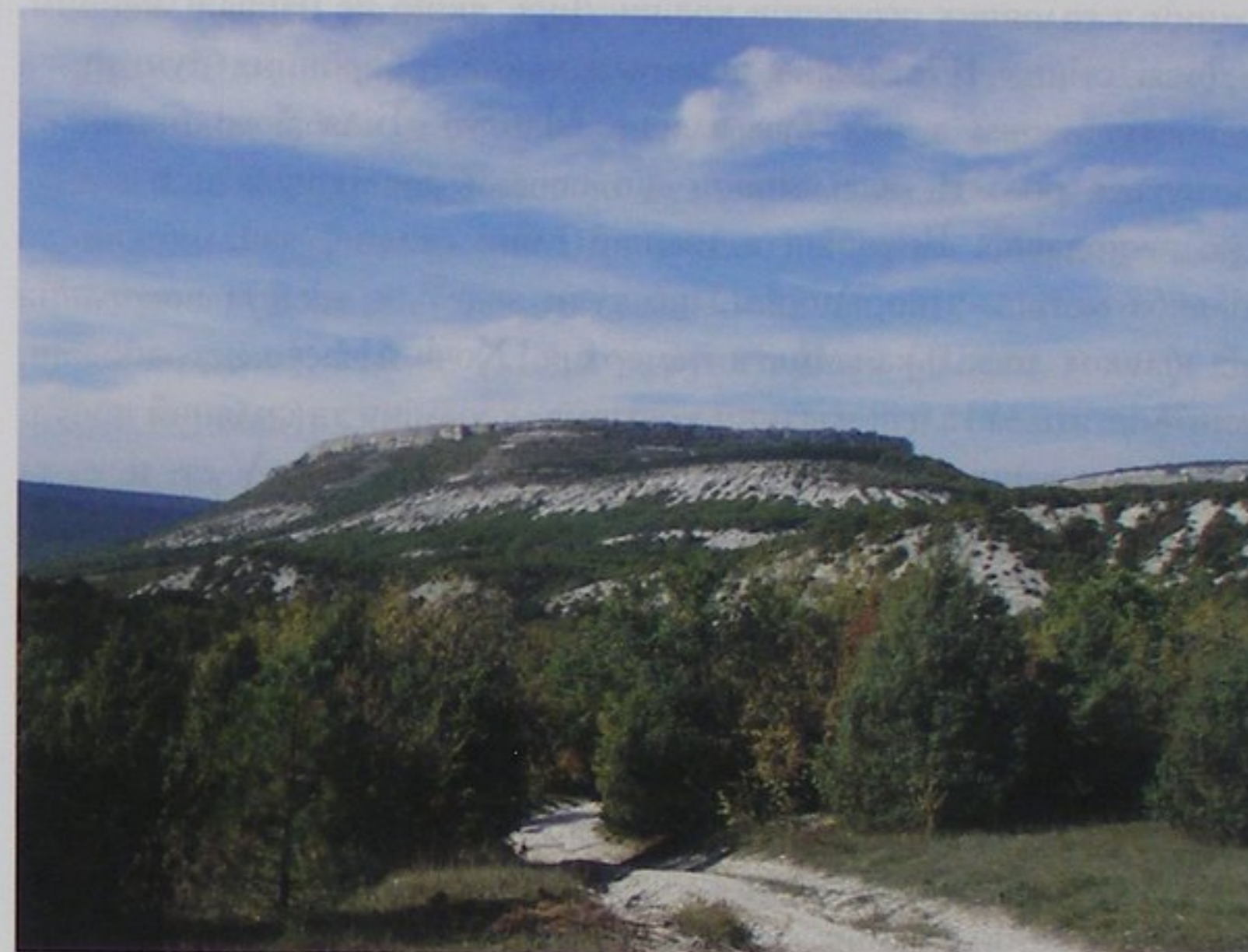

Рис. 29. Плато Мангуп

У кримських горах, посеред просторів, де скупчені могильники готів, на 250–300 м над сусідніми долинами височіє велике плоскогір'я, яке увінчують скелясті стіни, що різко спадають додолу. Поверхня гірського плато становить 90 га, а із західного та північного боку його оточує мур з кам'яних плит. Це фортеця Мангуп. Її укріплення належать до більш пізніх часів періоду середньовіччя, коли Мангуп був столицею князівства Феодоро, підкореного османськими турками у 1475 р. Однак там збереглися

фрагменти мурів візантійської епохи VI–VII ст. разом з дуже чисельною керамікою цього самого періоду. На цьому плоскогір'ї, неподалік від найбільшого скупчення ранньосередньовічної кераміки, була базиліка, в руїнах якої знайшли кам'яну плиту з вибитим на ній ім'ям Юстиніана. Мангуп ідентифікований з фортецею Дорос, відомою за грецькими джерелами, він був, скоріш за все, одним з головних осередків країни Дорі, якщо не найважливішим. «Довгі стіни» Юстиніана вимагали також оборонних пунктів, а найпотужнішим з них був власне Мангуп. Біля його підніжжя тягнуться розлогі могильники, що почали досліджуватися відносно нещодавно. Викопані в твердій глині склепи, завглибшки до кількох метрів, з коридором, що туди веде⁷⁵, є місцем поховання від кількох до кільканадцяти померлих. Хоча й часто пограбовані, вони містять металеві частини костюма, кераміку та скляний посуд. Найбільш ранні поховання походять з рубежу IV та V ст. н. е. та дають можливість зв'язати їх з готами, пізніші мають уже багато варварських рис. На стінах катакомб інколи вибито знаки хреста, які свідчать, що померлі були християнами.

Скельні стіни Мангупа з південного та східного боків знизу неприступні, а не такі круті західний та північний були укріплені мурами. Стоячи під час заходу сонця на найвищій точці плоскогір'я (584 м над рівнем моря), ми бачимо, як перед нами рожевіє Чорне море та біліє біля підніжжя Севастополь, а з іншого боку тягнеться гряда безлюдних гір. Вид із цього місця настільки обширний, що німецький генерал Манштейн, командувач штурмом Севастополя під час Другої світової війни, який спостерігав бій саме звідси, написав у своїх мемуарах, що йому ніколи ще не доводилося бачити перед собою все поле битви відразу. Це найкраще свідчить про надзвичайні стратегічні властивості Мангупа⁷⁶.

У другій половині VI ст. Кримом заволоділи хазари, після них — турки. Але готська мова збереглася там аж до XVII ст. Посол короля Франції францисканець Вільгельм Рубрук, який

⁷⁵ Дромос. — Ред.

⁷⁶ Див.: Э. Манштейн, Утерянные победы. Санкт-Петербург 1999, 285. — Ред.

перебував у Криму в 1253 р., згадує в описі подорожі, що там живе багато готів, які розмовляють німецькою мовою. Через 300 років Ож'є де Бюзбек, фламандський посол імператора Фердинанда I, відвідував султана в Константинополі. Він був учений та ґрунтовно цікавився ботанікою, нумізматиною та старими рукописами. Султан, знаючи про його зацікавленість, запросив його на прийом, у якому брали участь також два послы з Криму. Один з них розмовляв готською й надиктував де Бюзбеку багато слів, які були йому добре відомі — він походив із сучасної Бельгії, а його рідною мовою була фламандська. Слова ці, наприклад, Broe (німецькою Brot — хліб), Reghen (Regen — дощ), Schwester (Schwester — сестра), Goltz (Gold — золото), Tag (Tag — день), Handa (Hand — рука), Boga (Bogen — лук), Salt (Salz — сіль), Sunne (Sonne — сонце) і т. п. Посол із Криму також порохував німецькою до десяти, й легко помітити, як мало назви цифр відрізняються від німецьких: ita, tua, tria, fyder, funf, seis, sevene, athe, nyne, thiine...

У 1779 р. за розпорядженням Катерини II всі християни були переселені з Криму на північне узбережжя Азовського моря. Відтоді кримські готи назавжди зникли з історії. Вони на тисячу років пережили готські держави на заході та відчували себе готами ще тоді, коли середньовічна Європа про них уже давно забула.

А був іще один посол, який, щоправда, нічого не знав про готів, але склав звіт про подорож по Криму. Завдяки Марцінові Браневському, посланцеві короля Стефана Баторія, ми маємо опис будівель на Мангупі та в кількох інших кримських фортецях⁷⁷.

⁷⁷ М. Браневский, Описание Таврии. Записки Одесского общества истории и древностей 6, 1867, 333–367.

Батіг божий

Аттила та його держава

Хто не знає ім'я Аттили? Як символ дикунства та жорстокості воно й сьогодні живе у багатьох мовах. Уже невдовзі після падіння держави гунів у християнській ментальності почалося ототожнення їхнього найвідомішого властителя з Божим бато́гом. Це свідчить, якого великого потрясіння завдали гунни Західній Європі в V ст. Нездовзі після цього Аттила став героєм середньовічних епосів, передусім «Пісні про Нібелунгів» та її норвезької версії Thidreksaga, записаних у XII–XIII ст. Як диявол з рогами та довгими гострокінцевими вухами представлений король Аттила на срібній медалі італійської роботи раннього XVI ст. Сьогодні її можна побачити у Національній бібліотеці в Парижі. П'єр Корнель написав п'єсу, а Джузеппе Верді — оперу, обидві під назвою «Аттила». Грізний гун став також темою багатьох картин, а кінорежисери неодноразово зверталися до його образу, починаючи з Фріца Ланга («Зигфрід та помста Кримгільди», 1924) та П'єтро Франчизі («Аттила, батіг Божий» з Ентоні Квіном та Софі Лорен, 1954), аж до пародійного італійського фільму, знятого у 1982 р.

Однак, перед тим, як представити самого Аттилу в світлі історичних джерел, треба сказати кілька слів про те, як виникла держава гунів. У 275 р., за правління Авреліана, римські легіони покинули провінцію Дакію, тобто сьогоднішню Румунію. Частина цивільного населення, особливо у Західному Семиградді, послугоувалася й надалі латиною. Незабаром до залишеної провінції увійшли варварські племена: гепіди, візиготи та вандалі. Після них прийшли гунни, які підкорили гепідів, а двох інших народів примусили до подальших переселень.

Звідти гунни за кликом римського командувача вдруге увійшли до Італії. Колись це був Стилихон, зараз їхньої допомоги потребував Аецій, прозваний «останнім римлянином», який з молодості був пов'язаний з гунами, ще коли їм підкорялися землі від степової Південної України до Східної Угорщини. Їхнім вождем по смерті Ульдіна був Руа. Сам Аецій народився близько 390 р. у сьогоднішній Болгарії, у Дуросторумі (Durostorum) на Нижньому Дунаї, де його батько був командувачем римської кінноти. Родина була заможна і така впливова, що молодий Аецій був відправлений до гунів як заручник. У античні часи заручники не мали нічого спільного з сьогоднішніми захопленими заручниками, які є предметом торгу різних викрадачів. У той час у якості гарантів укладених угод членів римських аристократичних родин висилали до варварів, де їх приймали з усією пошаною. В свою чергу до Риму прибували заручники від варварів. Саме таким заручником від знаного роду був Аецій. Під час перебування у гунів він не тільки вивчив їхню мову та звичаї, але й здобув серед них друзів. Після повернення до Італії він зайняв високе положення при дворі імператора Іоанна, колишнього службовця Гонорія. Іоанн правив по смерті Гонорія всього два роки: 423–425 р.

Становище Західної Імперії у ті роки було дуже складне. Сестра Гонорія, Галла Плацидія, незабаром після шлюбу з королем візиготів Атаульфом залишилася вдовою та повернулася до Равенни. Брат-імператор змусив її вийти заміж за Констанція, командувача західноримської армії, котрий, як колись Стилихон, був істинним владикою. Від цього шлюбу народився син, у майбутньому — імператор Валентиніан III. За кілька років Галла Плацидія овдовіла знову.

У момент її одруження з Констанцієм у Равенні вибухнула повсюдна ненависть до германців. А Галла Плацидія, вдова Атаульфа, тяжіла до утримання варварів при своєму дворі! Гонорій повірив, що вона планує зраду, й прирік її до вигнання до Константинополя. Насправді, її життя могло б лягти в основу історичного роману.

Повернімося, однак, до правління Іоанна. Він знав, що його позиція як імператора дуже слабка, особливо тоді, коли з Константинополя вирушила армія, щоб посадити на західний трон маленького Валентиніана. Тому з наказу Іоанна Аецій вирушив до гунів, аби знайти підтримку для свого володаря.

Він повернувся з 60 тисячами гунських воїнів, але допомога надійшла запізно. Іоанн був уже мертвий, загинув, приречений Галлою Плацидією. Шестирічний Валентиніан став імператором, а від його імені правила мати. До сьогодні зберігся у Равенні мавзолей Галли Плацидії, у якому вона ніколи насправді не була похована. Її тіло покоїться в Римі. Галла, яку всі пізні історики оцінюють дуже критично, була, без сумніву, мудра й талановита жінка, яка з усіх сил прагнула виховати свого сина Валентиніана благочестивим та мужнім правителем. Незважаючи на це, в ті останні роки вже не було нікого, хто міг би врятувати Західну Імперію.

Рис. 30. Золотий медальйон з портретом Галли Плацидії

Гуни й надалі підтримували Аеція, як і тоді, коли в Галлії треба було боротися не тільки з візиготами, але й з повстанням селян. За це «останній римлянин» віддав їм північну частину Паннонії від Дунаю до Драви. Так виникла держава гунів, властителем якої по смерті Ульдіна став Руа. Найвідомішою спільною справою Аеція та гунів була кривава битва в 436 р. з бургундами, які у той час заселяли землі на Рейні в районі Майнца та Вормса. Вражаюча картина цієї битви є історичним підґрунтям «Пісні про Нібелунгів».

Руа помер 434 р., а влада опинилася в руках двох королів, його небожів, Бледи та Аттили. Завдяки щасливому випадку збереглося повідомлення Приска Панійського, грецького хронікера, який мав нагоду особисто познайомитися з Аттилою. Він є автором історії Візантії, що охоплює 434–471 рр., і описав у ній власні переживання. Приск був членом візантійського посольства до гунів у 449 р. та залишив незмірно цікавий опис цього відвідування двору Аттили. Але в період безпосередньо після смерті Руа Аттила був ще молодий і не мав такої безмірної влади, як невдовзі після того. Однак уже й тоді він відчував, що покликаний керувати світом, а сталося це, як переповідає легенда, в той момент, коли якийсь пастух приніс йому знайдений ним меч, що нібито належав богові війни. Можна припускати, що той чоловік просто випадково натрапив на якесь старе поховання, у якому був меч, можливо, і якийсь особливий. Першим кроком до абсолютної влади було вбивство Бледи, найімовірніше, за наказом Аттили. З 445 р. він був уже єдиним владикою гунів.

Ще раніш гуни влаштовували регулярні набіги на балканські провінції. Римляни захищалися, але цього було мало. Вони мушили платити, платити й ще раз платити. 447 р. Аттила зажадав простроченої данини у розмірі 6000 фунтів золота, і того самого року візантійський літописець Марцеллін Коміт занотував: «Король гунів Аттила Європу посиротів»⁷⁸. Гуни дійшли до Фермопіл у Фракії, захопили сотні міст та наближалися до Константинополя.

⁷⁸ Attila rex Hunnorum Europae orbator. — Ред.

Наскільки високі були суми, що гуни отримували від Візантії? Історик Отто Менхен-Гельфен склав такий баланс⁷⁹. Гуни отримали у сорокові роки V ст. близько 13 тисяч фунтів золота, з яких майже половина була виплачена в 447 р. Прибутки Східної Імперії у той час щорічно складали 270 тисяч фунтів золота, з яких 45 тисяч поглинали видатки на утримання війська. Ті шість тисяч фунтів щорічно для Аттіли становили 2,2 % загальних надходжень Візантії. Це небагато, але уявімо собі, — це було майже 2 тони золота на рік. Окрім цього треба враховувати дорогі дарунки та грошове постачання для тих гунів, які служили в допоміжних загонах візантійської армії. Фунт золота мав вартість 72 золотих візантійських монет — солідів. Гервіг Вольфрам пише: «Аларік вимагав компенсацію у 4000 фунтів золота... Це величезна сума в 28800 солідів... на яку протягом року могли б дуже непогано жити більш ніж 90 тисяч людей»⁸⁰. Подібна данина, хоча й не в такій кількості, виплачувалася й іншим германським племенам. Нічого дивного в тому, що V ст. було для історії Європи справжнім золотим століттям, і що у варварських країнах того часу такі чисельні знахідки золотих предметів та монет, а вони є ще тільки часткою тієї кількості золота, що перебувала в обігу в Європі аж до Скандинавії.

Візантійська армія не була спроможна успішно перемогти гунів. Таким чином Аттіла міг диктувати Східній Імперії умови угоди, що, окрім врегулювання данини та прав гунів на торгівлю на римських ринках при Дунаї, містила ще застереження, що Візантія не могла укладати ніяких союзів з народами, які вели війну проти гунів.

⁷⁹ O. J. Maenchen-Helfen, *Die Welt der Hunnen*. Wien 1978, 137–141 (Існує доступний через Інтернет електронний переклад російською мовою повної посмертної праці О. Менхен-Гельфена, виконаний у Принстоні (США). Однак, треба зауважити, що автор перекладу не є професійним перекладачем, істориком чи археологом, та й, судячи з тексту, погано володіє навіть навичками редагування, а власні назви свідчать, що переклад зроблено з англійського тексту. Втім, ця праця має певну цінність, оскільки оригінальний текст праці О. Менхен-Гельфена українському читачеві сьогодні практично недоступний. Див.: Отто Дж. Маенхен-Гельфен, *Мир гуннов. Исследования их истории и культуры*. Пер. В. С. Мирзаянова. — Ред.).

⁸⁰ X. Вольфрам, *Готы*. Санкт-Петербург 2003, 221–222.

У той час вандалі вже майже 20 років перебували в Африці, а Карфаген знаходився у їхніх руках. Східному кордону Східної Імперії постійно загрожували перси, а крім того державу потрясли й інші катастрофи: під час землетрусу 447 р. у Константинополі упали міські мури, панував також голод. Цю важку ситуацію безсовісно використовували гуни.

Рушимо до них разом з нашим безцінним свідком Приском Панійським. Цей літописець, який народився між 410 та 420 рр. у Фракії, був секретарем одного з послів, коли у 449 р. з Візантії до Аттіли вирушила делегація. Причиною переговорів була загроза вождя гунів розпочати війну на Дунаї. Відповідно до попередньої угоди, територія, що розташована безпосередньо над тою річкою, повинна бути нічийною землею, незаселеною ані гунами, ані візантійцями. Однак Візантія звідти повністю ніколи не забиралася, а втікачі від гунів, у свою чергу, постійно переправлялися на інший бік. Цього Аттіла терпіти не міг. Тому, щоб уникнути війни з гунами, до Аттіли було відправлено посольство.

Шлях проходив через Сердіку (Софія), Наїсс (Ниш)⁸¹ та Дунай до табору Аттіли. Цей табір був у Паннонії, але точніша локалізація його невідома. Спочатку послам влаштували не дуже сердечний прийом, оскільки було відомо, що в Константинополі планувалася змова, яка мала привести до загибелі Аттіли. За кілька днів, коли вже здавалося, що посольство буде відправлено назад, вони нарешті змогли дістатися до резиденції короля гунів.

Був він «низькорослий, із широкими грудьми, великою головою та маленькими очима, із рідкою сивою бородою, приплюснутим носом, огидним кольором [волосся, шкіри?] він являв усі ознаки свого походження»⁸². Це думка Йордана, а Приск додає, що Аттіла мав вибуховий характер та легко впадав у гнів.

При дворі Аттіли були перекладачі; одним з них був римлянин Орест, секретар Аттіли та батько останнього західнорим-

⁸¹ Serdika, Naissus.

⁸² Йордан, *Гетика*, 183.

ського імператора Ромула Августула. При гунському дворі, окрім рідної мови, розмовляли ще латиною та готською.

Аттила влаштував для послів бенкет. Приск так описував перебіг того дня: «...Ми приїхали до величезного селища, де, як казали, були хорони Аттили, більш значні, ніж у всіх інших місцях, побудовані з колод та ретельно виструганих дощок і оточені дерев'яною огорожею, що оточувала їх не для безпеки, а для краси (...) Палац відрізнявся висотою від інших будівель та був розташований на підвищенні (...) У середині огорожі було безліч будівель, деякі з красиво приладжених дощок, вкритих різьбленням, інші — з тесаних та вискоблених до прямизни колод, що були вставлені до дерев'яних кіл; ці кола, починаючи від землі, підіймалися до помірної висоти. Варварами, які стояли біля дверей, я був впущений до дружини Аттили, яка мешкала тут, й застав її лежачою на м'якому ложі; підлога була вкрита повстяними килимами, по яких ходили. Царицю оточувало безліч слуг; служниці, які сиділи навпроти неї на підлозі, вишивали різнокольорові візерунки на тканинах, що накидалися для краси поверх варварського одягу»⁸³.

Того самого дня розпочався бенкет: «...Ми (...) зупинилися на порозі навпроти Аттили. Виночерпії подали нам за туземним звичаєм келих, щоб і ми помолилися перш ніж сісти. Зробивши це та покуштувавши з келиха, ми підійшли до крісел, на яких треба було сидіти під час обіду. Біля стін кімнати з обох боків стояли стільці. Посередині сидів на ложі Аттила, а позаду стояло інше ложе, за яким кілька сходинок вело до його ліжка, закритого простирадлами та строкатими завісками (...) Першим⁸⁴ рядом серед тих, що брали участь у бенкеті, вважалися ті, що сиділи праворуч від Аттили, а другим⁸⁵ — ліворуч,

де сиділи й ми, причому вище нас⁸⁶ сидів знатний скіф Беріх. Навпроти Оногесія⁸⁷ сиділи на стільцях двоє синів Аттили, а старший син сидів на його ложі, але не близько до батька, а на краю, дивлячись у землю з поваги до батька. Коли все було приведено до ладу, прийшов виночерпій та подав Аттилі келих вина. Приймавши його, той привітав першого по порядку; удостоєний честі вітання встав з місця; сідати належало тільки після того, як пригубивши келих або випивши, Аттила повертав його виночерпію. Тому, хто сів, так само віддавали пошану всі присутні, взявши келихи та, після вітання, відпиваючи з них. У кожного був виночерпій, який мав входити по порядку після виходу виночерпія Аттили. Після того, як удостоївся почесні другий гість та наступні, Аттила вишанував і нас таким самим вітанням за порядком місць. Після того, як усі були вишановані таким вітанням, виночерпії вийшли, і були поставлені столи після столу Аттили для кожного з трьох або чотирьох гостей, а й навіть і більшої кількості; таким чином кожен мав можливість брати собі покладені на тарелі страви, не виходячи з ряду сидінь. Першим увійшов слуга Аттили з блюдом, наповненим м'ясом, а за ним ті, хто прислужував гостям, поставили на стіл хліб та закуски. Для інших варварів та для нас було приготовлено розкішні страви, сервіровані на круглих срібних блюдах, а Аттилі не подавалося нічого, окрім м'яса на дерев'яній тарелі. В усьому іншому він також виказував помірність: так, наприклад, гостям подавалися чаші золоті та срібні, а його келих був дерев'яний. Одяг його також був скромний і нічим не відрізнявся від одягу інших, окрім чистоти; ані меч, що висів у нього на боці, ані перев'яз варварського взуття, ані вузда коня не були прикрашені, як у інших скіфів⁸⁸, золотом, камінням або ще чимось цінним. Коли з'їли страви, накладені на перших тарелях, ми усі встали, а той, хто встав,

⁸³ Приск Панийський, *Готская история*, III, 8.4. Пер. В. В. Латышева. Вестник древней истории 4, 1948, 244–267.

⁸⁴ Почесним. — Ред.

⁸⁵ Менш важливим. — Ред.

⁸⁶ Тобто у першому, направо від Аттили, ряду. — Ред.

⁸⁷ Один з високих придворних чиновників.

⁸⁸ Загальна назва варварів.

не повертався до свого крісла до тих пір, доки кожен гість з першого ряду не випив піднесений йому келих вина, побажавши доброго здоров'я Аттілі. Ушанувавши його в такий спосіб, ми сіли й на кожний стіл було поставлено другу таріль з іншою стравою. Коли всі скуштували й цю страву, то знову встали так само, випили та знов сіли (...) Поки гості проводили ніч на бенкеті, ми потихеньку вийшли, не бажаючи занадто довго засиджуватися за пиятикою»⁸⁹.

Цей другий звіт Приска цінується на вагу золота. Завдяки йому ми можемо дізнатися про звичаї гунів, що він бачив на власні очі, і не лише про це. Про внутрішній устрій розкопаних будинків археологи майже не мають ніяких відомостей. Як правило, це тільки контури будівель, сліди стовпових конструкцій та рештки печей або вогнищ. А тут ми маємо перед собою увесь устрій будинку знаменитої особи. При цьому вражає скромність Атилли; він, перед яким тремтів Схід та Захід, не надавав ніякого значення дорогому одягу, прикрасам або столовим сервізам. Цей гун, облутаний жагою до золота, не мав потреби прикрашати себе коштовними металами. Ще одне вражає в цьому опису: до візантійського посольства, м'яко кажучи, не було ставлення з великою повагою, навпаки — Атилла ніби ним нехтує. До держави Атилли належали підкорені германські народи: остроготи, гепіди, руги та частина аланів, які 406 р. відійшли з вандалами та свебами до Галлії. Про що ж розповідають археологічні знахідки у державі гунів із центром у Паннонії? На карті, де позначено розташування поховальних знахідок, типових для кочовиків, ці поховання концентруються на Середньому Дунаї, далі на схід по Тисі, а на захід від Дунаю — у римській прикордонній провінції Валерії (частина Паннонії після реформ Діоклетіана) та в районі Відня⁹⁰. Не всі знахідки цього типу походять із поховань; у кількох випадках було знайдено купу коштовних предметів,

⁸⁹ Приск Панийський, *Готская история*, III, 8.8.

⁹⁰ J. Tejral, *Die Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum*. *Archaeologia Austriaca* 72, 1988, 281–282, карта 1 та 2.

закопаних на невеликій глибині, без слідів людських кісток. Для євразійських степових народів засвідчено наявність звичаю приносити жертви померлим. Так, наприклад, на антропоморфних кам'яних стелах бувають зображені й різні підвішені предмети: зброя, кінські черепи, упряж. Також викопували символічну могилу. Деякі знахідки в Угорщині дозволяють припустити, що такий звичай існував у європейських гунів.

Найважливішою гунською знахідкою в Середній Європі є саме така жертва померлому з Сегед-Надьсекшош, до складу якої входило 206 золотих предметів, загальною вагою понад 1 кг. У 1926 р. у винограднику поблизу Сегеда випадково знайдено золоту гривну. Незабаром після цього, вдруге за вісім років, було розпочато систематичні розкопки, що принесли нові предмети із золота. Однак перша знахідка була значно багатша, оскільки із звіту власника виноградника випливало, що ще до

Рис. 31. Електрובה чаша з Сегед-Надьсекшош

Першої світової війни тут було знайдено чисельні предмети, які були вивезені на візку, а потім зникли. Окрім гривни серед знахідок було декілька масивних пряжок із щитками, викладеними альмандинами, наконечники пояса, руків'я та окуття піхов парадного меча, окуття кинджала та двох ножів, а також двох сідел, пластинки з декоративними вставками, що кріпилися до ременів упряжі коня — все це із золота. Інші золоті бляхи служили для оздоблення сагайдака, що не зберігся. До всього цього треба додати ще келих та чашу з електра, тобто сплаву золота та срібла. На келиху був вигравіюваний грецький напис. До складу цих незвичних знахідок входили також дві чарки із золотим окуттям, схоже, що з дерева, та золоте окуття нагайки, типової для кочовиків. Майже всі предмети були дещо розплавлені, але повна відсутність кісток свідчить про те, що це не було поховання, а лише пожертва із золотих предметів, кинутих у вогонь. Посуд зі слідами вогню містив, напевно, їжу та напої. Залишається однак загадкою, де і коли був похований померлий гунський воїн, якому принесли жертву.

Подібне відкриття було зроблене 1979 р. у місцевості Паннонгальма поблизу Дйора. Тут також дари були переважно ушкоджені та лежали купою. Окрім частини упряжі, залізних вудил, вкритих золотою бляхою, та золотих окуть сідла треба згадати й залізний меч, завдовжки аж 107 см та золоте окуття рефлексивного лука. Перехрестя меча з лицьового боку було оздоблене стрічкою бляхи 23-каратного золота, викладеною пластинками з альмандинів у чарунковій техніці. Знайдено також окуття піхов меча у вигляді тонких золотих блях із тисненим орнаментом у вигляді луски⁹¹ та три тонкі золоті бляхи з геометричним орнаментом, що прикрашали середину та кінці рефлексивного лука.

Для символічних жертв гуни застосовували, як і в Азії, великі литі мідні казани, оздоблені по краю виступами у вигляді грибів. До цього часу ми знаємо з Середньої Європи 20 таких

казанів⁹², а фрагмент одного з них походить аж із Труа у Франції. Знахідки казанів зосереджені на Середньому Дунаї та у Валахії; в Польщі відома така знахідка, зроблена в Нижній Сілезії. Деякі казани було знайдено в руїнах пізньоримських легіонерських таборів, та вони є скоріш слідами перебування гунських допоміжних загонів на римській службі.

У гунський період відомі також і справжні поховання з інвентарем, схожим на жертвні знахідки. Одне з них знайдено у Малопольщі в Якушовицях біля Казімежи Великої. Це поховання та знахідка казана з Сілезії свідчать про те, як далеко на північ простиралася влада гунів. Неможливо, втім, прийняти, що держава Аттіли, як би на це могло вказувати поширення археологічних знахідок, була організованим утворенням, що простерлося від Західної Європи до Нижньої Волги та Кавказу. Багато територій залишалися в залежності від Аттіли й були ним контрольовані, як на це вказують знахідки з Південної Польщі. Однак вони не входили до складу власне держави гунів. Лише в пізніших легендах вона розтягнулася на велику країну.

На угорських землях залишили сліди також і гунські жінки. Найвідоміше поховання — це поховання-інгумація з Чорна⁹³, відкрите у 1887 р., де на черепі померлої лежала золота стрічка 30 см завдовжки та 4,5 см завширшки. Це була діадема, оздоблена альмандинами, атрибут гунської аристократії. Наступними поховальними дарами були: металеве дзеркало — характерний предмет для жінок-кочівниць, дві пряжки до пояса та дві — до чобіт, кілька скляних намистин та пошкоджена срібна фібула. Гунські жінки не використовували фібул, тому все вказує на те, що померла дама запозичила цю частину костюма у східних германок.

⁹² Сьогодні — дещо більше, зокрема в Україні. Див., наприклад, Є. А. Редіна, О. А. Росохацькій, *До вивчення гунських старожитностей Північно-Західного Причорномор'я*. Археологія 3, 1994, 152–155; Е. Ф. Редіна, А. А. Росохацькій, *Гунские древности из коллекции Одесского археологического музея*. Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества. Одесса 1994, 216–221. — Ред.

⁹³ Csorna.

Жага золота, що так часто підкреслюють античні письменники, відображається в знахідках скарбів монет, наприклад, у скарбі з Сіканча (Szikancs) в Угорщині було 1438 солідів (6,5 кг золота), або ж у іншому, знайденому в місцевості Бірія в Словаччині, де налічується 108 солідів (0,5 кг). Скарб із Сіканча складався, в основному, з монет Феодосія II (408–450), з яких напевно всі були щойно викарбувані й, очевидно, ніколи не перебували в обігу, а відразу ж були приховані в землі. Такі знахідки монет можуть бути частиною данини, сплаченої гунам Константинополем. Сіканч розташований між Тисою та Марошом⁹⁴, тобто у центрі держави Аттіли.

Поховання гунських воїнів нижчих рангів містили мечі з руків'ям без оздоблення, срібні або бронзові пряжки та залізні вудила. Ми знаємо дуже мало про життя пересічних гунів. Вони не залишили після себе великих могильників, а їхні поховання або жертвовні дари завжди знаходили по одному, і стосувалися вони осіб, які займали високе суспільне місце. При цьому населення колишньої провінції Паннонії також складалося з різних германських племен, етнічну належність яких неможливо визначити на підставі поховальних дарів. Можливо також, що германці перейняли, принаймні частково, від гунів поховальні звичаї, а також характерне для них спорядження померлих.

Перш ніж вирушити на захід із гунами та Аттілою — «батогом Божим»⁹⁵, як назвав його перший єпископ іспанської церкви, енциклопедист та історик VII ст. Ісидор Севільський, — пройдемо ще раз по залах археологічних музеїв.

Навесні 1837 р. двоє селян з села Петроаса (зараз — Петроаселе на Валахії біля півніжжя Карпат, на північ від Бухареста) знайшли скарб. Цілий рік вони зберігали мовчання, аж доки у довіру до них не увійшов албанський муляр на ім'я Веруссі, який з кількома предметами зі скарбу поїхав до Бухареста, аби оцінити їх. За кілька днів він повернувся та викупив весь скарб у обох, що знайшли його, за суму 1500 французьких франків та кілька вишитих сорочок і хустин на голову для їх дружин. Веруссі знав — ця транзакція була порушенням румунського законодавства, згідно з яким усе, що було під землею, належало державі. Щоб продати скарб бухарестському ювеліру, він зламав частину предметів, при цьому каміння повипадало із золотих оправ. Веруссі здійснив свою руйнівну діяльність в будинку одного з цих селян, а той просто викинув дороге каміння. Сусідські діти, які гралися надворі, знайшли їх поміж свиней, що рилися поруч, та показали батькам. Незабаром усі в селі знали, який це скарб було знайдено. Прибулі до села чиновники допитали та заарештували селян. З'явився також власною особою князь Мікель Гіча, брат короля Румунії, великий шанувальник старожитностей. Незабаром було знайдено схованку, де Веруссі заховав скарб.

Скарб складався з 22 золотих предметів, частина з яких була багато оздоблена напівдорогоцінним камінням та скляними вставками. Дванадцять предметів, загальною вагою майже 19 кг, потрапили до Національного музею в Бухаресті. Внаслідок варварського поводження Веруссі вони були в жахливому стані. Врятована частина скарбу складалася з таких золотих предметів: тарелі діаметром понад 50 см, витонченого глечика, патери з жіночою статуеткою, яка сидить по її центру, та рельєфом сцени процесії, двох масивних гривень, з викарбуванням на одній рунічним написом

⁹⁴ Марош, або рум. Муреш — ліва притока Тиси. — Ред.

⁹⁵ Flagellum Dei. — Ред.

Рис. 32. Чаша зі скарбу Петруаса

GUTANIOWI HAILAG. Частіше це інтерпретується як речення з присвятою: «Юпітерові готів»⁹⁶ (тобто «Воданові, скандинавському богу»), але також це прочитують як «священний скарб готів». Друга група предметів охоплювала золоті вироби, оздоблені вставками з гранатів, гірського кришталю та емалі. Це дві кошикоподібні посудини⁹⁷, одна — восьмикутна, а інша — дванадцятикутна з ручками у вигляді пантер, пектораль, дископодібна фібула, дві інші подібної форми зі стилізованими голівками птахів та велика фібула у вигляді орла. Всі фібули мали ланцюжки, на кінцях яких звисали гірські кристали або гранати в золотих оправках. Найбільша фібула мала 15 см завдовжки, а разом з ланцюжками — 27 см. За хаотичними розповідями обох селян, які знайшли скарб, серед предметів, що згинули, були ще одна патера, глечик, фібула, кілька браслетів або гривен. У Бухаресті було виконано рисунки усіх золотих предметів, а деякі з них намальовано аквареллю.

Це, втім, не було закінченням пригод цих неймовірних знахідок. У 1867 р. вони поїхали на всесвітню виставку до Парижа, потім до Лондона. Експонувалися вони у спеціально сконструйованій шафі, верхня частина якої була скляна, а нижня — дерев'яна. На ніч увесь скарб з'їжджав до дерев'яного ящика. По поверненню

Рис. 33. Фібули зі скарбу Петруаса

до Бухареста старожитності експонувалися в Національному музеї, але там уже знехтували засобами безпеки й золото залишалося вдень та вночі в скляній шафі. Нещастя сталося 2 грудня 1875 р.: молодий чоловік, уже кілька разів засуджений, за допомогою підробленого ключа потрапив до зали поверхом вище виставки, що належала університету. Наступної ночі він розібрав частину підлоги та згори потрапив до виставкової зали, розбив скло вітрини й забрав усі предмети. Зимова завірюха заглушила відголоси злому, ніхто його не бачив і не чув. Щоб сховати золото по кишенях, він поламав усі, з такими труднощами відреставровані старожитності. Коли він уже опинився на музейному подвір'ї, одна з посудин

⁹⁶ Йдеться про варіант прочитання, як: «GUTAN IOWI HAILAG». — Ред.

⁹⁷ Схожі на канфари. — Ред.

стала йому дуже заважати, він кинув її та зник. За кілька годин її знайшов один з університетських професорів та повідомив поліцію. По всій країні розклеїли рисунки зниклого скарбу. Поліція натрапила на слід тоді, коли злодій подарував одному зі своїх приятелів шматочок золотого предмета. Решту він переховував у своїй оселі, всередині фортепіано. Скарб незабаром було знайдено, на жаль знов у жалюгідному стані. Старожитності були у черговий раз відреставровані, а зробив це майстер з Берліна.

Монографія про скарб з Петроаса, автором якої був великий румунський історик Александру Одобеску, складає понад 900 сторінок. Вона вийшла в Парижі в 1889–1900 рр. французькою мовою. Автор присвятив скарбу 25 років свого життя. Після крадіжки у музеї він зіштовхнувся зі звинуваченням, нібито сам був у цьому замішаний, щоб пізніше продати старожитності в Англії або Франції. Про це він сам пише з гіркотою.

Утім, залишається сподіватися, що скарб з Петроаса вціліє під час чергових заворушень. У грудні 1989 р. у Бухаресті згоріла Національна бібліотека... Скарб повністю експонувався навесні 1994 р. у Франкфурті-на-Майні.

Одобеску, а після нього багато істориків та археологів, вважали, що скарб був власністю Атанаріка, владки візиготів. Рунічний напис не залишає сумніву, що належав він готам або гепідам. Але чи справді знахідки походять з періоду панування Атанаріка? Як ми пам'ятаємо, Атанарік був вигнаний власним народом та шукав укриття в Константинополі, де й помер 381 р. Це означає, що скарб був закопаний ще за його життя. Дослідження Раду Хархойу та Міхаела Шмаудера⁹⁸, двох видатних спеціалістів з Румунії та Німеччини, показали, однак, що ці старожитності пізніші й, очевидно, були закопані близько середини V ст., тобто

⁹⁸ R. Harhoiu, *The Fifth-Century A. D. Treasure from Pietroasa, Romania, in the light of recent research*. BAR Supplementary Series 24, Oxford 1977; R. Harhoiu, *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. *Archaeologia Romanica* 1. Bukarest 1998; M. Schmauder, *Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert*. *Archaeologia Romanica* 2. Bukarest 2002.

в період панування Аттіли або відразу після нього. Проте, кілька посудин належать до III ст. Ми знаємо, що гуни отримували не тільки монети, але й дарунки з коштовних металів, серед яких знаходилися й коштовні художні вироби минулих століть. Деякі мотиви оздоблення, як патери, а також полігональна форма двох посудин свідчать про східне походження, інші вироби походять з кола візантійського мистецтва. Натомість фібули та велика пектораль виконані в поліхромному стилі із застосуванням чарункової техніки. Пектораль є імітацією пізньоантично-візантійського жіночого королівського костюма, так само, як і округла фібула з гранатами, що імітує т. зв. імператорські фібули, але також може походити із сасанідського мистецтва. Зате мотив орла, як на великій фібулі, був улюбленим мотивом германського мистецтва. Таким чином ми бачимо, наскільки непростий був склад скарбу та скільки в ньому знайшлося стилістичних елементів. Ті предмети, що могли бути германським витвором, вказують на те, що для власника скарбу з Петроаса працював якийсь золотар, який прагнув наслідувати пишноти константинопольського двору.

Рис. 34. Фібула та пружка з першого поховання в Анахиді

У 1889 р. двоє дорожніх робітників відкрили в місцевості Апахіда біля Клужа в Семиградді дерев'яну труну з людськими кістками, яку вони дістали з глибини 2 м. Поховання вміщувало наступні предмети: два срібні глеки зі сценами вакханалій, золоте окуття, скоріш за все дерев'яної посудини, масивний золотий браслет, золоту провінційноримську фібулу з т. зв. цибульковими голівками, одну велику, а другу — меншу пряжку з альмандинами, шість підвісок із золота у вигляді звірячих голівок та з ланцюжками. Ще знайдено два золоті персні з печатками з викарбуваними знаками хреста; на одному зображено монограму, яку прочитати неможливо, на іншому — ім'я OMHARUS, безумовно германське⁹⁹. Хто був цей Omhagus? Писемні джерела про нього не згадують. Ми тільки знаємо, що, судячи з поховального інвентарю, небіжчик був християнином та людиною заможною. Стиль предметів, знайдених у похованні, нагадує пожиток короля франків Хільдеріка, який помер 482 р. Про цю дуже важливу постать іще йтиметься. В другій половині V ст. Семиграддя було заселено гепідами, таким чином Omhagus був, найправдоподібніше, одним із знаменитих членів цього народу.

1968 р. у цій самій місцевості, на 500 м далі, робітники знайшли друге княже поховання, при цьому частину золотих предметів вагою близько 100 г вони відразу ж продали; після переплавки з них було виготовлено сучасну біжутерію. Археологам вдалося решту врятувати, в тому числі 800 г золотих прикрас. Робітники пошкодили тільки верхню частину скелета, ноги разом з рештою поховальних дарів, у тому числі золотими пряжками чобіт, залишилися незрушені. Збережена частина поховальної ями була систематично досліджена. Майже всі предмети були із золота, за виключенням меча, трьох залізних вудил разом

⁹⁹ Точніше, напис зроблено у два рядки: OMHAR VC, тому є варіант прочитання: OMHAR VIR CLARISSIMUS, тобто Omhar, муж ясніший (осяїний, променистий). Vir clarissimus — це високий римський титул. Імовірно, ім'я Omhar є латинізованим варіантом давньоскандинавського імені Ormar. Див.: M. Eggers, *Das siebenbürgische "Omharus"-Grab (Apahida I) und seine Beziehungen zur altenglischen und altnordischen Heldensage*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 22, 1999, 157–174. — *Ред.*

Рис. 35. Окуття сумочки з другого поховання в Апахіді

з кількома срібними кілечками від упряжі. Інвентар поховання був виконаний у стилі, подібному до поховальних дарів першого «князя» з Апахіди. Тут ми також зустрічаємо вставки з альмандинів. Однак у похованні знайдено набагато більше деталей костюма та парадної кінської упряжі, яку можна було повністю реконструювати. Серед золотих частин костюма треба зазначити велику пряжку, як і в першому похованні, дві пряжки для чобіт разом з наконечниками ременів, кулькоподібні намистини, що підвішувалися до пояса, та окуття шкіряної сумочки. Германські чоловіки часто носили на поясі невеликі сумки, подібні до тих, що використовують сучасні туристи. У «люксовій» версії клапан такої сумочки був оснащений трапецієподібним окуттям. У нашому випадку воно було прикріплено нитками до шкіряного клапана, що з'єднувався з сумкою малою пряжкою. Це окуття клапана було оздоблено альмандинами та скляними вставками у золотих чарунках, що утворювали дивний геометричний візерунок. Померлого було поховано разом з мечем, що лежав по його правий бік. Піхви меча мали підвішуватися до портупей через скобу з масивного золота, викладену альмандинами. Біля ступень померлого лежала повна кінська упряж: вудила, золоті розетки-окуття, пряжки й далі — окуття ременів вузди та нагрудника. Усе було багато оздоблено альмандинами. Лежали там, також золоті окуття сідла — два орли і три розети, що колись були прикріплені на передній стороні високої луки. Сідло, разом

Рис. 36. Накладки на сідло з другого поховання в Апахіді

з двома додатковими вудилами, лежало у дерев'яній скриньці, від якої залишилося тільки залізне окуття. Обидва окуття сідла представляли собою орлів, так як і фібула з Петроаса, вони є найранішим свідченням переймання мотиву орла германцями від степових народів, до світу яких ці символи первісно належали.

Якщо ми порівняємо обох померлих з Апахіди, то помітимо між ними велику різницю. Спорядження Omhagus'а має характер скоріш візантійський, при цьому він був християнином. Другий безіменний князь з парадною упряжжю в похованні вважався

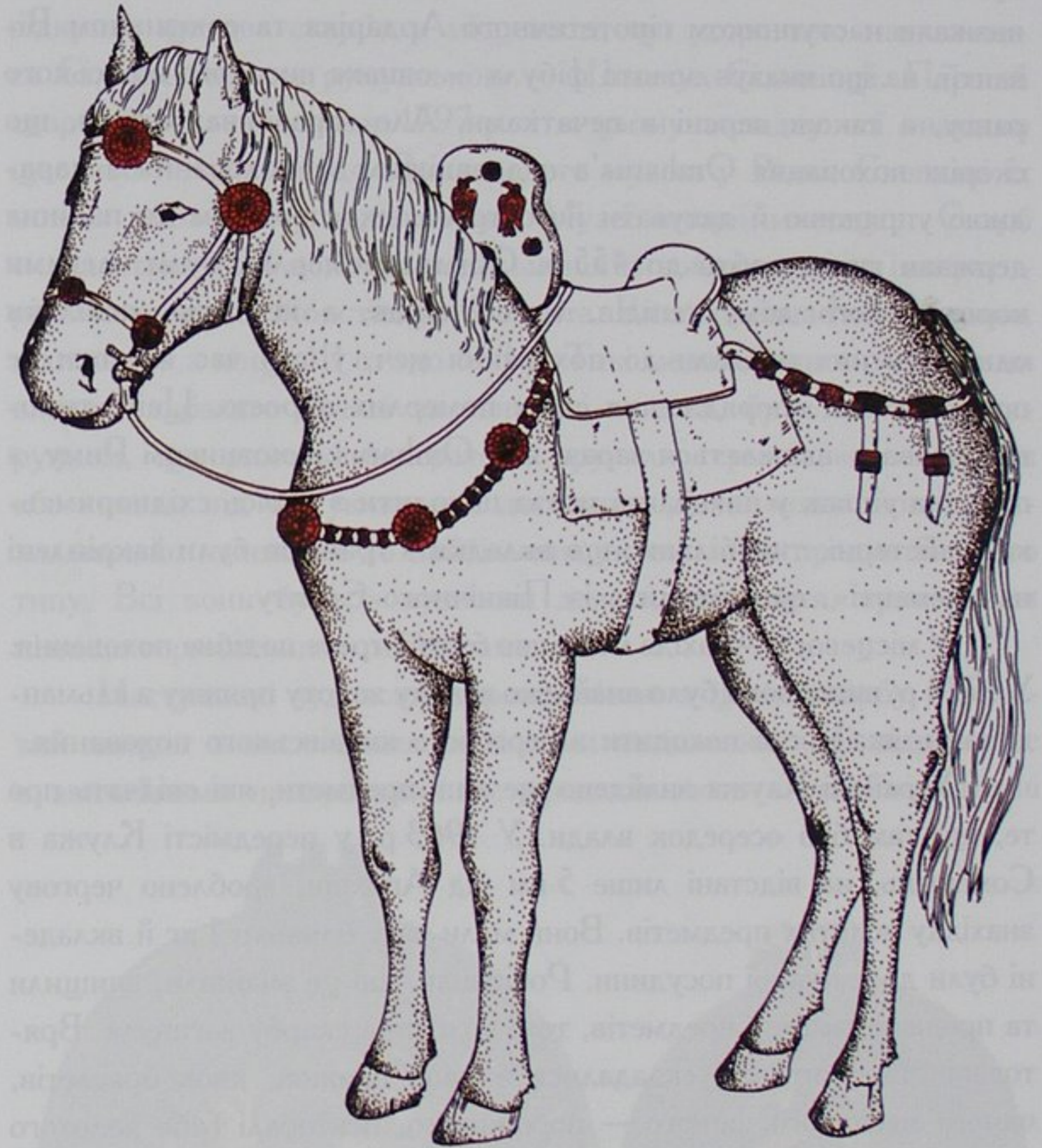

Рис. 37. Реконструкція К. Горедта та Д. Протасе кінської упряжі з другого князівського поховання в Апахіді

румунськими авторами монографії про друге поховання в Апахіді К. Горедтом та Д. Протасе¹⁰⁰ типовим варваром, можливо, Ардаріком, королем гепідів, народ якого знаходився під пануванням гунів, але котрий пізніше, як ми ще побачимо, організував

¹⁰⁰ K. Horedt, D. Protase, *Das zweit Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen)*, Germania 50, 1972, 174–220.

проти них повстання. Християнина Omhagus'a обидва автори вважали наступником гіпотетичного Ардаріка та союзником Візантії, на що вказує золота фібула — ознака високого воїнського рангу, а також персні з печатками. Але зараз вважається, що скоріш поховання Omhagus'a є древнішим за поховання з парадною упряжжю й датувати його треба вже періодом до падіння держави гунів, тобто до 455 р. Обидва померлих були членами королівського дому гепідів, саме гепідів, а не готів, оскільки одному з них поклали до поховання меч, у той час як готи не практикували спорядження своїх померлих зброєю. Цей «типовий варвар» вважається зараз, як і Omhagus, союзником Риму, а парадна упряж у похованні могла походити з якоїсь східноримської майстерні, тим більше, що вкладки з гранатів були закріплені на «цементі», що походить із Північного Єгипту.

У місцевості Апахіда можливо було й третє подібне поховання. У 1978 р. випадково було знайдено велику золоту пряжку з альмандинами, яка могла походити з чергового князівського поховання.

У районі Клужа знайдено ще інші предмети, які свідчать про те, що там був осередок влади. У 1963 р. у передмісті Клужа в Сомешень, на відстані лише 5 км від Апахіди, зроблено чергову знахідку золотих предметів. Вони мали вагу близько 1 кг й вкладаєні були до глиняної посудини. Робітники, які це знайшли, знищили та продали частину предметів, тож половина скарбу загинула. Врятовані старожитності склалися з двох пряжок, двох браслетів, одного масивного, іншого — порожнього, пекторалі (або золотого нагрудника) з мотивами хреста, спочатку підвішеної на плетеному дроту, чотирьох пернів, у тому числі одного з срібною гемою, численних підвісок та намистин. Усе це майже з чистого золота (95%), а прикраси додатково оздоблені альмандинами. Скарб був, схоже, власністю заможної дами, яка в середині V ст. сховала свої прикраси у посудині. Була вона християнкою, жила приблизно в той самий час, що й Omhagus, та належала напевно до гепідської родини, яка панувала в околицях сьогоdnішнього Клужа. Частина прикрас була виконана у візантійському стилі.

Знов у Семиградді, приблизно за 60 км західніше Апахіди, відкрито ще два скарби в місцевості, що угорською називається Сіладьшомйо, а румунською — Шімлеул-Сільваней. Перший скарб було знайдено в 1797 р. і в цьому випадку всі знахідки щасливо потрапили до Придворного музею у Відні. Сьогодні їх можна побачити у віденському Музеї історії мистецтв. Скарб складається з 24 золотих медальйонів із зображеннями імператорів Максиміана, Констанція, Валента, Валентиніана I та Граціана, відповідно з кінця III ст. до 383 р. Такі медальйони з портретами владик, набагато більші за звичайні монети, були частим подарунком, що римські імператори вручали германським королям або князям під час укладання договорів. Деякі медальйони з Сіладьшомйо належали до найбільших екземплярів предметів цього типу. Всі вони були з вушками для підвішування, припаяними пізніше германськими майстрами.

Наступною чудовою старожитністю з цього скарбу є золотий ланцюг з численними підвісками на кілечках. Ці підвіски не є звичайними прикрасами, але представляють з себе мініатюрні

Рис. 38. Деякі медальйони із першого скарбу Сіладьшомйо

знаряддя та зброю розміром 2–3 см. Це мініатюрні ножі, серпи, молоток, ключі, мотика, ножиці, сошник, лопата, драбина, щит, меч, наконечники спису та дротику, різне ковальське, слюсарне та золотарське знаряддя, інструменти для виготовлення скла. Далі підвіски представляють мініатюрну людську руку та фігурку чоловіка, який сидить у човні. Поміж ними розміщено п'ять підвісок у вигляді виноградного листа. В центральній частині ланцюга — важкий топаз. Ця знахідка виняткова. З германських поховань перших століть нашої ери насправді відомі мініатюрні інструменти, зазвичай з бронзи та заліза, але ніколи в такій кількості і такі різноманітні. Цей ланцюг з підвісками мав, напевно, символічне значення і його не можна трактувати виключно як прикрасу. Найімовірніше це була ознака влади, а мініатюрки символізували різні галузі життя, передусім ремісництво та землеробство. Не схоже, що підвіски на ланцюгу комплектувалися протягом тривалого часу, скоріше, всю прикрасу було виконано цілісно. Тільки хто її міг змайструвати? Виноградне листя та топаз з оправою у вигляді двох пантер знов вказує на східну частину Середземного моря.

Понад 20 золотих кілець, гранульованих підвісок, фрагмент браслета із закінченням у вигляді звірячої голівки та частина пояса із зображенням людської постаті доповнюють цю надзвичайну знахідку, вага якої становить майже 2,5 кг. Складається враження, що це був скарб родини, напевно пануючої, у власності якої він перебував найменше протягом двох поколінь, на що вказує передусім хронологічна послідовність імператорських медальйонів.

Минуло понад 90 років від моменту знаходження скарбу, коли якийсь селянин з Сіладьшомйо зробив наступне відкриття неподалік від місця, де була закопана перша знахідка. Характер другого зібрання золотих предметів зовсім інший; це перстень, фібула з великою пластинкою онікса, десять пар фібул, оздоблених альмандинами, їхні фрагменти, а також три кубки. Скарб потрапив до Національного музею в Будапешті. На спинці найбільшої фібули розташована пластинка з онікса, а ніжка оздоблена вставкою з гірського кришталю. Решта

Рис. 39. Золотий ланцюг із першого скарбу в Сіладьшомйо

Рис. 40. Деякі фібули з другого скарбу в Сіладьшоміо

фібул оздоблені вставками з альмандинів та емалі, а дві з них мають декор із лев'ячих голів. Цей скарб також важить близько 2,5 кг. Між обома знахідками з Сіладьшоміо існують чіткі стилістичні зв'язки. Ми тут не можемо обговорити усіх подробиць, але треба сказати єдине: фібули з оніксом, т. зв. імператорські, носили тільки імператори, а фібула з Сіладьшоміо була, скоріш за все, подарунком римського владика германському князю або королю. Інші фібули, що вважалися до сих пір типовими германськими, радше могли походити зі східноримських майстерень. Знахідки з другого скарбу датуються різними археологами в межах від близько 400 р. до середини V ст. Так чи інакше, обидва скарби були власністю потужної германської родини, етнічну належність якої (можливо, гепіди?) однозначно визначити неможливо.

Прийшов час для певного відступу: як ми бачимо, багато художніх старожитностей високого класу, що вважалися до цього часу типово германськими, сьогодні вважаються римськими витворами.

Безумовно, так було, до поховань та скарбів германських владик мусили потрапляти предмети, що були виразом *imitatio imperii*¹⁰¹. Вони також хотіли мати двір, ознаки влади, красиву біжутерію. Але чи можемо ми насправді вважати всі старожитності поліхромного стилю римськими чи східними виробами? Тоді ми б заперечували вміння германських золотарів, які вже раніше вміли створювати дуже красиві предмети, стосовно яких немає сумнівів, що виникли вони на теренах Барбарікуму, а також у далекій Скандинавії. У цій книзі представлені інтерпретації на підставі сучасного стану досліджень, але, з іншого боку, існуюча тенденція, яка нібито заперечує вміння локальних майстрів, не здається повністю слушною.

З періоду 375–450 рр. на Середньому Дунаї відомі чисельні знахідки у похованнях з дуже багатим інвентарем. В Угорщині, Моравії та Нижній Австрії все ще знаходять поодинокі поховання або невеликі групи поховань з предметами із золота та срібла. У ті неспокійні часи, коли народи Карпатської улоговини потрапили під панування Аттіли, не було на цих теренах звичаю засновувати великі кладовища. Тому археологи досі не мають можливості чітко визначити етнічну належність цих поховань. Могли це бути герули, скіри, остроготи або гепіди. Тому їх обережно називають східногерманськими знахідками.

Два такі надзвичайні поховання були випадково знайдені в 1910 р. в Унтерзібенбрунні в Нижній Австрії. У першому з них був скелет жінки віком 20–24 роки, на якій було спорядження, якщо назвати тільки найважливіші предмети: дві пари великих срібних фібул, з яких одна — плакована золотом та альмандинами, два масивні золоті браслети, пара золотих сережок та два разки з плетеного золотого дротика. За кілька місяців було знайдено друге поховання семирічного хлопчика. В цьому випадку розташування предметів на кістках скелету було задокументовано. На плечах дитини лежали дві срібні фібули у вигляді цикад, на шії — намисто скляне та бурштинове.

¹⁰¹ Наслідкування імперії. — Ред.

Рис. 41. Фібули з жіночого поховання Унтерзібенбрунн

В обох похованнях містилися два металеві дзеркальця, срібний туалетний гарнітур, що складався з маленької ложечки для чищення вух, приладдя для чищення нігтів та пінцета. Знайдено було також чисельні пластинки золотої фольги для нашивання на одяг, характерні для кочовиків. Можливо, поблизу було ще третє поховання, чоловіче. Свідчить про це масивна золота гривна, фрагмент золотих піхов меча та частина кінської упряжі. Скелет, схоже, не зберігся, й тому ці предмети були змішані з інвентарем жіночого поховання. Якщо це так, то ми маємо справу з похованням подружжя та дитини, представників східногерманської аристократичної родини. Знахідки з Унтерзібенбрунна належать до першої половини V ст.

1859 р. у Пустабакодї (сьогодні Дунапатай-Бьодпуста) на Дунаї наштовхнулися на два скелети, біля яких, знов таки зі слів людей, які випадково знайшли їх, лежали «великі старожитності». Це були: золотий разок з кульок гранату і підвісок у вигляді сердець та півмісяців, інший разок, плетений із золотих дротиків, два прекрасні золоті браслети, оздоблені звірячими голівками та гранатами, золоті персні та велика срібна ложка. Ця знахідка децю пізніша за Унтерзібенбрунн і її можна датувати періодом близько 450 р.

Рис. 42. Золоті гривна, браслет та пряжка з Київщини (Державний історичний музей, Москва)

Тут ми говорили лише про найважливіші скарби та поховання з Карпатської улоговини. Їхній перелік значно більший. Випадкові знахідки кінця ХІХ ст., наприклад, скарб з Ніжина або комплекс із Київщини, демонструють певне охоплення поліхромним стилем і лісостепової смуги сучасної України. Золотий браслет з київського комплексу дуже нагадує знахідки з Пустабакоди. Склад поховань свідчить про неймовірне багатство германських князів, які підпорядковувалися Аттілі та збагачувалися разом з гунами. Римське золото текло до варварів потоком, а казкові знахідки є лише частиною багатств, що потрапили до них у руки.

Рис. 43. Фібула з Ніжинського скарбу
(Державний Ермітаж, Санкт-Петербург)

Сучасні підробки старожитностей епохи Великого переселення народів

У 1937 р. Адама ван Шелтема, німецький історик мистецтв із Мюнхена, опублікував у німецькому нацистському часописі «Germanen-Erbe»¹⁰² фібулу у вигляді орла, викладену камінцями¹⁰³. Вона нібито була знайдена у місцевості Клімковіце (раніш Кьонігсберг) у Моравії, була із золота та важила 196 г. Поверхня між п'ятьма великими альмандинами на корпусі птаха була вкрита золотими чарунками, в яких також було вставлено альмандини, але відшліфовані та пласкі. Око орла утворювала вставка з гірського кришталю. Фібула була цілком подібна до інших фібул у вигляді орла, відомих в епоху Великого переселення народів у Італії та Іспанії, й була визначена як готська. Вона походила із зібрання торговця творами мистецтва Герберта Марвітца з Мюнхена, який за посередництвом історика мистецтв ван Шелтема продав її Німецькому національному музею у Нюрнберзі.

Невдовзі після її публікації деякі археологи почали висловлювати сумніви щодо автентичності цієї старожитності, передусім з точки зору місця знахідки. Готська старожитність такого роду, власне кажучи, не могла бути знайдена у Північній Мора-

¹⁰² Germanen-Erbe — «Спадщина германців», у часи нацизму офіційний друкований орган Імперського товариства германської праісторії (Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte), яке очолював Ганс Райнерт, та Відомства праісторії (Amt für Vorgeschichte), яке очолював сам Альфред Розенберг, провідний ідеолог націонал-соціалізму. Під час Другої світової війни підлеглі А. Розенберга на окупованих територіях займалися вилученням цінностей, а також проведенням розкопок, зокрема й в Україні. — Ред.

¹⁰³ A. van Scheltema, *Eine neue germanische Adlerpange*. Germanen-Erbe 2, 1937, 338–341.

Рис. 44. Фальшива фібула у вигляді орла "з Моравії"

раніше продавав такі змайстровані старожитності різним музеям. Він був засуджений до п'яти років ув'язнення.

У 1940 р. два німецькі археологи, Вальтер фон Штокар та Ганс Цейсс, останній — відомий спеціаліст з візиготських старожитностей в Іспанії, опублікували історію фальшивої фібули разом з результатами стилістичного та хімічного аналізів, що виключали можливість виготовлення такої старожитності в V ст.¹⁰⁴ Так, наприклад, та маса на зворотному боці фібули, що

вії. Викликали застереження й деякі технічні подробиці, тому незабаром було здійснено дослідження способу виготовлення фібули. На її зворотному боці була якась затверділа маса невизначеного походження. Дослідження місця, де її було знайдено, ще більше підсилили підозри, оскільки жоден з мешканців села нічого не знав про факт знахідки. Було висунуто звинувачення в зв'язку з нечуваною фальсифікацією. Марвітц у той час утік до Італії, де й був заарештований. На його мюнхенській квартирі знайшли й інші підробки старожитностей германського мистецтва; всіх їх було піддано ретельному дослідженню. З'ясувалося, що Марвітц ще

Рис. 45. Справжня візиготська фібула у вигляді орла з кошівника Алобера (Гуадалахара) в Іспанії

мала бути патиною, була з того самого матеріалу, як і подібний шар на іншій фальшивій фібулі, нібито з Ельзасу, що була знайдена в зібранні Марвітца. Автор першої публікації про фібулу з Кьонігсбергу відреагував на це черговою статтею, що захищала автентичність старожитності. За рік відомство з питань доісторичних досліджень визнало фібулу автентичною. Але вже після війни, у 1949 р. знайшли майстерню, де виробляли старожитності, які потім продавав Марвітц¹⁰⁵. У той час мюнхенський золотар на прізвище Пірцль звернувся до Управління охорони старожитностей про передачу йому двох старожитних металевих предметів на реставрацію. На доказ свого уміння він представив фотографії золотих предметів, що він зробив разом зі своїм швагером як стилістичні наслідування. А на цих фотографіях були ті самі фібули, що відіграли таку величезну роль у процесі кілька років тому! Золотар визнав, що сам зробив цю знамениту орлину фібулу й надав креслення, модель та інструменти. Він також зізнався, що перш ніж розпочати роботу

він на замовлення Марвітца відвідав музей у Нюрнберзі, щоб ознайомитися зі справжніми остроготськими фібулами з Італії та літературою, що їх стосується.

Фібула «з Моравії», що породила стільки проблем, зникла. Вже перед закінченням війни за вказівкою Гімлера її вивезли до замку біля озера Штарнберг та в шкатулці закопали у парку. 1949 р. її спробували знайти, але шкатулка зникла. Після війни парк обшукали американські сапери й тоді, ймовірно, її знайшли, але подальша доля фібули вже невідома.

Орлина фібула була не єдиним витвором Пірцля. Був він також творцем гіпотетичного скарбу, що мали знайти у місцевості Сірак у Північній Угорщині, а був куплений одним з мюнхенських банків. Ця «знахідка» складалася із золотих фібул, прикрашених альмандинами, гривни, кількох перснів та однієї автентичної монети імператора Констанція II від 353 р. Під час процесу, що було відкрито проти Марвітца, і ці предмети, окрім монети, були визначені фон Штокаром та Цейссом як фальшиві. Однак, як з'ясувалося, не всі предмети вийшли з майстерні Пірцля. Марвітц мусив замовляти їх в інших майстрів, прізвища яких не спливали у ході процесу.

Фальшиві золоті фібули та пряжки епохи Великого переселення народів перед Другою світовою війною з'явилися в Іспанії та Франції, але жодна з них не викликала такого скандалу й не отримала такої слави, як фібула «з Моравії».

Підробленим виявився й скарб із Мойграда з Угорщини, що на початку ХХ століття з'явився у Трансільванії. Ця знахідка золотих предметів, що датувалися здебільшого епохою ранньої бронзи, від початку породжувала багато сумнівів. Незабаром з'ясувалося, що частина «скарбу» була справою рук угорського фальсифікатора і торговця старожитностями. П'ять предметів із цього скарбу, а саме дві пряжки, намистина та фрагменти меча, — все із золота та в стилі епохи Великого переселення народів, — тривалий час вважалися справжніми, але через побоювання не згадувалися у фаховій літературі. Лише в останні десятиліття ХХ ст. було остаточно

доведено, що предмети, які нібито походили з V ст., насправді є сучасними підробками¹⁰⁶. Щоб легше продати, їх додали до скарбу епохи бронзи, що містив і автентичні старожитності. Сумніви остаточно зникли після повного зізнання іншого торговця антикваріатом, який знав про здійснену фальсифікацію.

Нема чого дивуватися, що підроблялися розкішні речі епохи Великого переселення народів, цієї «доби золота» в Європі. Часто непросто довести неавтентичність випадково «знайдених» золотих предметів, особливо тоді, коли вони вкриті штучною патиною, або мають спеціально підроблені сліди вживання або пошкодження. Тільки спеціаліст-археолог, який досконало знає стиль та художню техніку цього періоду, в змозі розпізнати добрий фальсифікат¹⁰⁷. У випадку фібули «з Моравії» це було особливо важко, оскільки з'явилася вона в період нацизму, коли символ германського орла відігравав особливу роль. Тим більше повинні ми оцінити об'єктивність обох німецьких археологів, фон Штокара та Цейсса.

¹⁰⁶ I. Bóna, *Ein gepidisches Fürstengrab aus dem 6. Jahrhundert in Tiszaszölös? Über die völkerwanderungszeitlichen Fälschungen des Goldschatzes von Mojgrad*. A Veszprém megyei múzeumok Közlemeyei 18, 1987, 95–110.

¹⁰⁷ На цю тему див.: И. Гавритухин, М. Левада, М. Шемаханская, *Современная мастерская по изготовлению «древностей»*. Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования 1–2 (14), 2004, 18–21. — *Ред.*

Гуни, до зброї!

Битва на Каталаунських полях

Ми залишили Аттілу, коли той сидів за столом; але сидів за ним він недовго. Вже незабаром він повернув проти Західної Імперії. Король гунів у 449 р. перебував на гребені влади, вважався непереможним та планував експедиції проти Заходу. Цей намір підтримував вандальський король Гейзерік, оскільки він вважав, що його невістка, візиготська княжна, спробувала його отруїти. Він відіслав її до рідні, відрізавши їй вуха та ніс. Після такого вчинку він мусив побоюватися помсти візиготів. Тому Гейзерік підбурював Аттілу проти них, аби той, вирушивши до Галлії, послабив також і його ворогів.

Не тільки король вандалів пробував підбити Аттілу на цю експедицію. У цей час при дворі у Равенні робилися спроби змусити Юсту Грату Гонорію, сестру західноримського імператора Валентиніана III та дочку Галли Плацидії, вийти заміж за римського сенатора. Гонорія ні за що не хотіла на це погодитися, вона відправила послів до Аттіли і запропонувала йому свою руку! Владика гунів не змусив на себе довго чекати та звернувся до Валентиніана з пропозицією віддати йому заміж сестру. Смертельно ображений імператор розгнівався і змусив Гонорію до негайного шлюбу з небажаним їй сенатором, а незабаром вигнав її з Равенни. Дізнавшись про це, Аттіла розлютився і тим наполегливіше домагався Гонорії як дружини. Двір у Равенні вдруге йому відмовив. Німецький історик Отто Менхен-Гельфен пише: «Я не дуже вірю в цю часто описувану мелодраматичну історію розпусної княжни Гонорії, у її таємні заручини з Аттілою та в те, що відбулося пізніше. Усе це має наліт придворної візантійської плітки»¹⁰⁸.

Плітки це чи ні, ефект був один: навесні 451 р. Аттіла рушив на Галлію, також і для того, щоб закінчити суперечку про наслідування трону надрейнських франків, що точився між королем гунів та Аецієм, його давнім приятелем, а зараз — ворогом. Вони не могли дійти до порозуміння, який саме з синів померлого короля франків мав би отримати владу.

Разом з гунами до Галлії рушили остроготи, алани, гепіди, скіри, ругії, бургунди та турингі, разом близько 30 тисяч воїнів. Вони перейшли Рейн та зайняли Мец, Реймс та Орлеан. Маленьке містечко Лютеція Парісіорум (Lutetia Parisiorum) на Сені, проте, пощадили, а сталося це завдяки набожній жінці, яка, побачивши паніку, що вибухнула, зібрала всіх мешканців та почала молитися про те, щоб місто вціліло, що й відбулося. Ця жінка була святою Женев'евою, яка стала покровителькою Лютеції — сьогоднішнього Парижа, вона залишається нею по цей день.

Аецій прибув з Італії з невеликим військом. Свою армію він доукомплектував лише у Галлії, а складалася вона з надрейнських франків, саліїв, бургундів, саксів та тих аланів, що лишилися тут після 406 р. Однак, найсильнішим союзником були візиготи, а їхнє приєднання до себе було для Аеція найважливішим завданням. З 412 р. вони перебували в Галлії, а вже через шість років їм вдалося підкорити великі простори від узбережжя Атлантики через долину Гаронни аж до Луари.

20 червня 451 р. обидві армії, Аттіли та Аеція, стали «на широкому полі», т. зв. Каталаунських полях на Марні поблизу Труа. Йордан, єдиний історик, хто описав цю битву, цитує промову Аттіли перед початком битви, утім, напевно записану пізніше: «Зараз, гуни, застосуйте ваше розуміння, застосуйте вашу зброю! Чи хто поранений — нехай домагається смерті противника, чи неушкоджений — нехай насититься кров'ю ворогів (...) Я не маю сумнівів щодо результату — ось поле, що обіцяли нам усі наші вдачі! І я перший пущу стрілу у ворога. Хто може бути спокійним, коли Аттіла б'ється, того вже поховано!»¹⁰⁹.

Хоча, мабуть, ця промова не дослівна, Аттила мав причини, аби додати відваги своїм воїнам, виснаженим голодом та хворобами. Тому вони розпочали битву лише пополудні, розраховуючи на те, що в темряві перемогти буде легше. Аецій став на правому фланзі свого війська; король аланів, не дуже надійний союзник, — посередині, а лівим крилом командував король візиготів Теодерід I. Навпроти них Аттила займав місце у центрі своєї армії, а по флангах розташував підкорені германські племена: гепідів під предводительством Ардаріка, а остроготів — навпроти візиготів. Таким чином, готи мали битися з готами. Розпочалася «жахлива битва», одна з найбільших в історії Європи. Невелика річечка, що текла рівниною, наповнилася незабаром кров'ю настільки, що перетворилася на стрімкий потік. У запалі битви король Теодерід був скинутий з коня та затоптаний на смерть власними воїнами. За іншими відомостями, він загинув, убитий ударом остроготського списа. Сам Аттила ледь не загинув від рук візиготів, але йому вдалося сховатися в таборі гунів, оточеному возами.

Спала ніч. У гунському таборі раптово з'явився Торисмунд, син Теодеріда, переконаний, що він повернувся до своїх. Він ще не знав, що його батько загинув у бою. І він би загинув також, якби не візиготський солдат, який, сам тяжко поранений, врятував йому життя. Сам Аецій вночі заблукав та потрапив до табору гунів і ледве зміг повернутися до своїх загонів.

Наступного ранку перед Аецієм та його союзниками розкинулася рівнина, вкрита трупами. Гуни боялися покинути табір, з якого долинали тільки звуки рогів.

Казали, що Аттила очікував найгіршого, він наказав скласти сідла до купи, на якій його мали спалити, якщо б вороги захопили табір. Ніхто не міг собі уявити, що переміг непереможного Аттилу. Того ранку візиготи вирушили на пошуки свого короля. Знайшли його, нарешті, у великій горі трупів. Плачучи та співаючи жалобних пісень, вони понесли тіло до табору, і в тій ході крокував його син Торисмунд. Прагнучи помститися за смерть батька, він після похорону звернувся до Аеція з питанням, що

міг би зробити, аби повністю знищити гунів. Але Аецій не хотів їхнього повного знищення, бо тоді візиготи стали б набагато сильніші, ніж він того бажав. Він порадив Торисмундові, щоб той повернувся додому й поцікавився, чи не схочуть його брати позбавити його спадщини. Вони цього захотіли, але дещо пізніше, вбивши Торисмунда по двох роках його правління.

Сам Аттила рушив знов на схід. За повідомленням Йордана в битві з обох боків загинуло 16500 солдатів. Каталаунські поля стали місцем останньої перемоги римлян. Від остаточного падіння Західну Римську Імперію відділяла всього лишень чверть століття.

Рис. 46. Гунський меч,
знайдений на території України

Смерть Аттіли та занепад держави гунів

Ми не знаємо, де Аттіла провів цілий рік після битви на Каталаунських полях. Коли він дізнався, що примирення Риму з візиготам було зірвано, він у 452 р. попрямував до Північної Італії та сплюндрував Аквілею, Верону, Брешію, Бергамо та Мілан. Він хотів іти на Рим, але його командири нагадали, яка доля спідкала Аларіка, що помер невдовзі після захоплення Риму. Поки Аттіла вагався, чи продовжувати далі наступ, хвороби почали підкошувати його воїнів. Нарешті було знайдено рішення, що не принижувало його гідності: до табору гунів прибуло з Риму посольство з папою Левом, якому вдалося схилити Аттілу до відступу. Грізний гун вирушив на Дунай.

Повернувшись до своєї держави, він одружився з молодою дівчиною на ім'я Ільдико. Аттіла мав багато дружин, які народили йому, як казали, аж 150 синів! Йордан повторює за Пріском, що в шлюбну ніч король випив дуже багато вина, а наступного ранку слуги, переполохані криками молодої дружини, знайшли його мертвого, удушеного кровотечею.

Так помер Аттіла, жах усіх часів. Його тіло, загорнуте у китайський шовк, було виставлене, а найкращі наїзники гарцювали навколо нього в такт жалобних пісень. Потім настав бенкет з «непомірним пияцтвом» та похорон. Тіло Аттіли мало бути поховане у трьох трунах, золотій, срібній та верхній — залізній. Як поховальні дари він отримав трофейну зброю, коштовну кінську упряж з дорогоцінним камінням, символи влади та інші коштовні предмети. Усе це нагадує знахідку з Сегед-Надьсекшош та інші того самого типу. На жаль, жодну з них неможливо пов'язати з особою владики гунів. Зрештою, археологи вважають, що ті

три труни можуть бути тільки легендою. Всі, хто працював на будівництві поховання, були вбиті, як і ті, що робили поховання Аларіка в річищі.

Рис. 47. Гунський вершник. Реконструкція М. Казанського

По смерті Аттіли його сини поділили державу між собою. Було їх, однак, дуже багато (пам'ятаємо, що нібито сто п'ятдесят, а для суперечок вистачило б і лише кількох), тому негайно дійшло до зіткнень. У цей час Ардарік, король гепідів, за життя Аттіли — його найвірніший та довірений підданий,

відчув, що надійшов час діяти, та уклав угоду проти гунів з остроготами, ругіями та скірами. У 454 або 455 р. у битві на Недао, невеликій річці у Паннонії, можливо, якоїсь притоки Сави, загинуло 30 тисяч гунів, а серед них Еллак, найстарший та найулюбленіший син Аттили.

Держава гунів перестала існувати. У Семиградді оселилися гепіди, а у Паннонії — остроготи, які ще раз розбили гунів у 464 або 466 р. Переможені рештки рушили на Дніпро, а частина звернулася до східноримського імператора з проханням про дозвіл служити в його армії. Інші оселилися на землях Візантії. Ернак, наймолодший син Аттили, дійшов до Добруджи й там приєднався до імперської армії. Його брат Денгізик хотів поселитися у Фракії, але був убитий тамтешнім римським командиром. Його голову привезли до Константинополя та насадили на кіл й виставили в цирку — голову сина Аттили!

До останнього набігу гунів з Дунаю дійшло за правління імператора Зенона (474—491), після чого вони зникли з карт історичних джерел.

Незабаром смерть дістала й Аеція, переможця гунів. Як ми знаємо, після битви на Каталаунських полях Аттила ще раз напав на Італію, адже небезпека не була повністю відвернена. Це дуже зашкодило авторитету Аеція, а його вороги — бо хто ж такого рівня їх не має? — переконали Валентиніана III, що його головнокомандувач виношує наміри державного перевороту. Одного дня, коли Валентиніан прийняв Аеція в Римі, між ними вибухнула несамоविта суперечка. Валентиніан поранив командувача мечем, а охорона кинулася на нього й довершила справу. Це сталося 454 р., а кількома місяцями пізніше був убитий і сам імператор.

Упродовж недовгого часу помер Теодерід та його син Торисмунд, Аттила, Аецій та Валентиніан. Але в той самий день, коли Валамір, король остроготів, ще раз переміг гунів, з'явився на світ його небіж, який пізніше став відомий як Теодорік Великий. Розпочалася нова ера.

Сліди гунів і їхніх союзників на Рейні та в Галлії

Наступ гунів на Галлію, що пройшов у шаленому темпі, не міг, відверто кажучи, знайти відображення в археологічних джерелах. Однак, ми мусимо враховувати й інші контакти, не тільки воєнного характеру. Вторгнення та походи військ вплинули на костюм, шлюбні зв'язки у всіх верствах населення переносили жінок або чоловіків до інших країн, а можна також враховувати подорожі окремих осіб або невеликих груп, з яких багато хто міг залишитися в новій батьківщині назавжди. Ми також не можемо забути про варварів, які служили у римській армії та прибували до Галлії цілими родинами, як це впливає з археологічних знахідок, що стосуються франків. У Галлії відомо кілька багатих поховань кінця IV та початку V ст., спорядження яких дуже нагадує наддунайські поховання. Деякі поховальні дари в них навіть ідентичні.

Таким прикладом може бути поховання воїна з Пуан у Шампані, виявлене ще 1842 р. У ньому був двосічний меч із руків'ям, вкритим золотою бляшанкою, короткий односічний меч із руків'ям, оздобленим золотом та альмандинами, чотири

Рис. 48. Руків'я меча, перстень та пряжки з поховання воїна в Пуан

пряжки із золота, у тому числі — дві з вкладками з альмандинів, гривна, масивний браслет та перстень-печатка з вирізаним східногерманським іменем HEVA. Це поховання приписували навіть загиблому на Каталаунських полях Теодерідові, королю візиготів. Втім, це малоймовірно, а померлий був, скоріш, якийсь поважний варварський воїн, котрий, можливо, справді загинув у цій битві. Цікавий також той факт, що поховання було відкрито у старому річковому руслі, тобто так, як за переказом було поховано Аларіка. Однак, цей звичай був характерний не тільки для готів, але й для гунів. Далеко на сході, на могильниках Дюрсо біля Новоросійська та Зарагій на Північному Кавказі, відомі серцеподібні закінчення руків'їв мечів, майже ідентичні знахідці з Пуан.

Рис. 49. Меч із поховання воїна в Альтлюсшаймі

У ельзаському містечку Мундольшайм відкрито у XIX ст. кілька поховань; в одному з них знайдено срібні, золочені окуття сідла, оздоблені так само, як ті, із степів Північного Надчорномор'я, Кавказу та Криму. Інші поховальні дари, фрагменти меча та сокира, зникли. Гуни не використовували сокир, це була типова зброя франків. Ким був той воїн та що він робив на Рейні? Французький археолог Мішель Казанський припускає, що він прийшов зі степів та виконував військову службу у римлян¹¹⁰.

¹¹⁰ M. Kazanski (y:) *Attila. Les influences danubiennes dans l'ouest de l'Europe au Ve siècle*. Caen 1990, 60.

Іншою званою могилою воїна є поховання з Альтлюсшайма біля устя Неккара на Рейні. З нього походить довгий двосічний меч з перехрестям, оздобленим золотими чарунками з вкладками з альмандинів. Такі мечі ми знаємо з поховань гунів. Проте, оскільки в похованні не було інших речей, типових для кочовиків, померлий міг і не бути гуном, а його походження може бути східногерманським або аланським. У свою чергу в Вольфшаймі біля Майнца відкрито унікальне поховання, в якому був солід імператора Валента (364–378), бурштинова намистина, а також

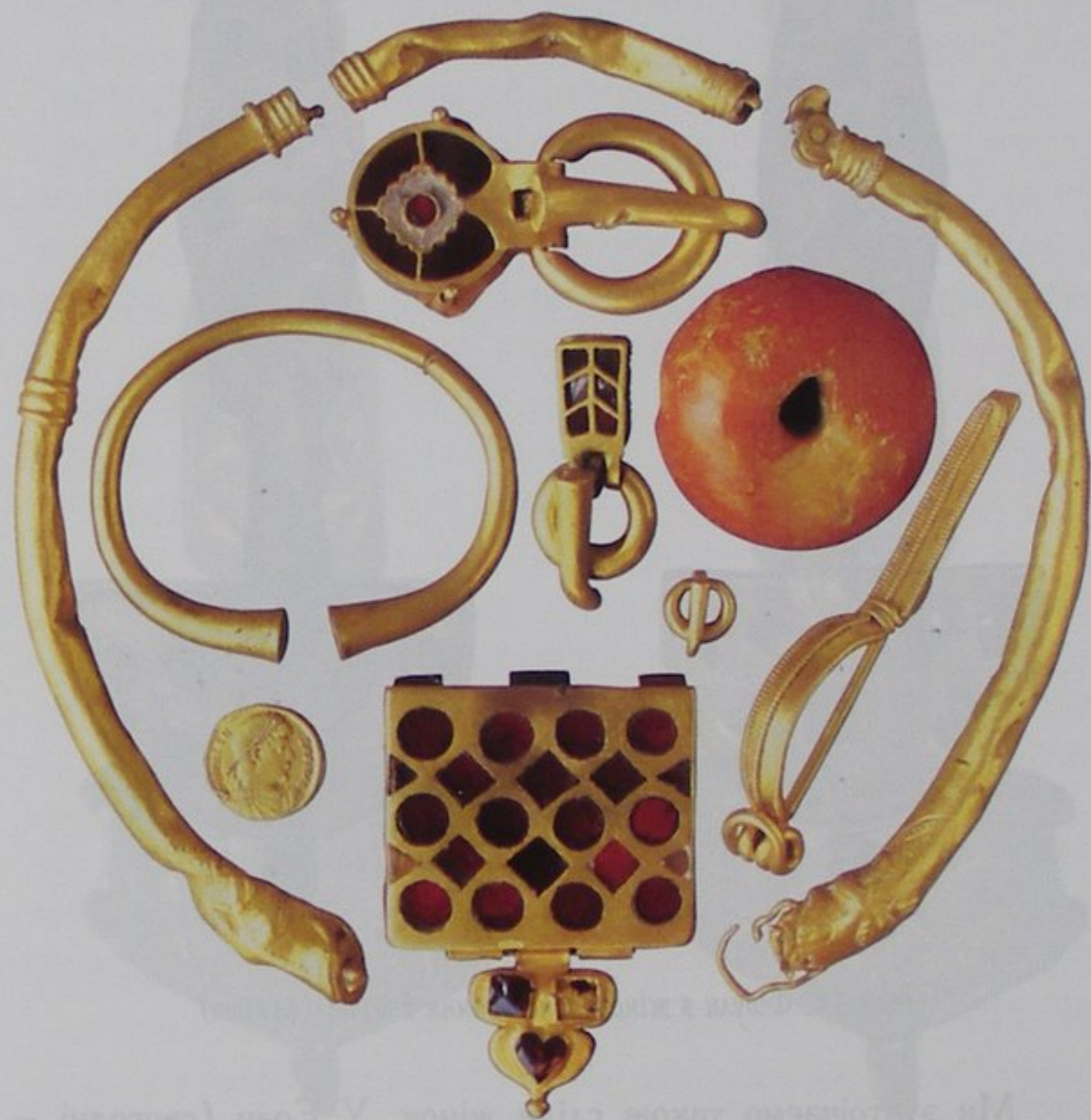

Рис. 50. Вольфшайм біля Майнца. Східногерманське поховання з перською підвіскою-нектораллю

золоті предмети: фібула, масивний браслет, три пряжки та гривна, на якій була підвіска-пектораль, оздоблена альмандинами. На її зворотному боці гравіювано ім'я Ардашира I, який помер 241 р., засновника перської династії Сасанідів. Ця «пектораль» могла спочатку бути частиною оздобленого браслета.

Рис. 51. Фібули з жіночого поховання в Еран (Мульт)

Ми зустрічаємо також сліди жінок. У Еран (сьогодні — Мульт) в Нормандії відкрито багате поховання з двома великими срібними та золоченими фібулами, повністю із зовнішнього

боку вкритими альмандинами. Поховання містило також золоту пряжку та золотий разок з плетеного дротика, схожий на той, що знайдено в Унтерзібенбрунні. Делікатне оздоблення одягу, напевно, вирізу сукні, складали 65 маленьких золотих бляшок. Інша дама з Гохфельдена в Ельзасі також мала золотий разок, дві золоті сережки, дві срібні фібули на плечах та 120 золотих плакеток, нашитих по вирізу сукні та по краях рукавів. За її

Рис. 52. Фібули з поховання з деформованим гереном в мошльнику Сен-Мартен-де-Фонтене

спиною лежало округле бронзове люстерко, типовий поховальний дар заможної східногерманської жінки з Дунаю. Щодо тих згаданих золотих бляшок, то знову помандруємо на схід, цього разу до Криму. На могильнику Лучисте в жіночому похованні знайдено кількасот золотих бляшок, що первісно утворювали прикрасу на волоссі на кшталт діадеми.

Дівчинка з Балльор у департаменті Сона і Луара, три жінки з Сен-Мартен-де-Фонтене біля Кальвадосу та ще одна з похованих на могильнику в Арсі-Сент-Рестію біля Суассона, усі вони були вбрані в типовий наддунайський костюм, з великими срібними фібулами, пряжками та сережками.

Усі ці поховання археологи інтерпретують як поховання знаменитих варварських воїнів та їхніх родин. Вони служили у римській армії на Рейні, на Атлантиці та на каналі Ла-Манш. У другій половині V ст. римське військо було дуже варваризоване, що знаходить відображення у археологічних знахідках часів останніх десятиліть римського панування у Галлії.

У одному з поховань в околиці Реймса знайдено металеве люстерко сарматсько-аланського походження. З околиць Труа, тобто там, де відбулася битва на Каталаунських полях, відомий фрагмент гунського казана. Повна картина складається ще й зі штучно деформованих черепів із галлійських поховань. Одна з таким чином «покращених» дам з могильника Сен-Мартен-де-Фонтене була похована з великими фібулами, наддунайське походження яких не викликає сумнівів.

Ми перелічили тільки найважливіші знахідки. Їхня мова зрозуміла. В період панування Аттіли, та напередодні падіння Західної Римської Імперії присутність східних германців та степових кочовиків у Галлії засвідчена дуже виразно, хоча ми й не можемо говорити про стале оселення цих прибульців.

Толозанська держава візиготів

Аларік помер, а його швагер Атаульф 412 р. провів народ візиготів через Альпи до Південної Галлії. Вони й тут не припинили своєї руйнівної діяльності, а Нарбонна і Тулуза потрапили їм до рук. Галлія була ослаблена, натуральний приріст — невеликим, і при цьому панував голод. Вандали пішли звідти тільки три роки тому; незабаром там з'явився узурпатор, а здійснена ним спроба повалення імператора Гонорія була криваво придушена. Після трьох років різних конфліктів з Римом Атаульфа було вбито нібито якимось готом, що в такий спосіб помстився за смерть свого друга, вбитого за наказом короля візиготів. Наступним владикою став Валія, якого обрали у 415 р. Він, прагнучи реалізувати давній намір Аларіка й повести свій народ до Африки, пройшов крізь Іспанію, не атакований навіть вандалами та свебами. Але судна готів не підходили для плавання, й коли переправа через Гібралтар закінчилася фіаско, Валія став шукати інше рішення. Він став римським федератом та зобов'язався боротися з вандалами та аланами в Іспанії, що й робив. Після двох років війни візиготи були відкликані з Іберійського півострова та повернулися до Галлії, де римляни дозволили їм оселитися. Так виникла Толозанська держава, назва якої пішла від її столиці Толоси, сьогоднішньої Тулузи¹¹¹.

Картину цих небезпечних та болісних часів, якими для населення Галлії було повернення візиготів, надав наочний свідок тих подій Павліній з Пелли (376 — близько 460), який у досить похилому віці 83 років написав працю Eucharisticos. Він був власником земельного маєтку в Аквітанії і мав 30 ро-

¹¹¹ Необхідно зазначити, що російська історіографічна традиція передбачає назву для regnum Tolosanum як «Тулузька» держава. — Ред.

ків, коли 406 р. вандалі вторглися до Галлії. За 6 років там з'явилися візиготи. Тоді Павліній втратив власність та втік з палаючого Бордо до Базаса. Там пережив облогу міста вандалами та аланами, а коли повернувся до Бордо, — був бідняком та мусив він, колишній власник великого маєтку, орендувати у готів шматочок землі.

Візиготи опанували землі від Тулузи до Бордо та від Луари вниз на південь до Піренеїв, утім без узбережжя Середземного моря. Не завжди дотримувалися миру з римлянами, але король Теодерід, наступник Валії, повстав разом з Аецієм проти гунів на Каталаунських полях.

Часи були справді дуже неспокійні. Візиготи постійно вторгалися до Іспанії, збираючи багату здобич. Відносний спокій настав лише коли трон отримав Еврік¹¹², а отримав він владу через братовбивство. Римсько-готський мир був, щоправда, зруйнований, але Толосанська держава після перемоги Евріка над римлянами 471 р. стала незалежною. Еврік, який панував у 466–484 рр., значно розширив територію, що була під його владою; зайняв Памплону, Сарагосу, Таррагону, та, за згодою римлян, приєднав до своєї держави також Овернь на сході.

Цю експансію візиготів у Галлії пережив галло-римський аристократ Сидоній Аполлінарій, поет і зять західноримського імператора Авіта, який панував тільки один рік (455). Сидоній мешкав у Клемоні, а коли візиготи 474 р. зайняли місто, пішов у вигнання. Ставлячись до цього моменту доброзичливо до візиготів, він тепер називав їх *gens perfida*¹¹³. Сидоній був автором багатьох пісень та панегіриків на честь свого тестя Авіта, а про неприємності вигнання він згадує в листі, поданому до шефа канцелярії візиготів: *«Коли нарешті, виснажений нічним пильнуванням, я на світанку пішов у віддалену кімнату, мені дали тільки на хвилину заплющити очі. Негайно роз-*

*почався галас, що зчинили дві старі готські баби, які мешкали у тому самому внутрішньому дворіку поблизу моєї кімнатки. Важко уявити собі більш сварливі, п'яні та огидні створіння»*¹¹⁴.

Повернімося, однак, до Евріка, під пануванням якого Толосанська держава досягла вершин своєї моці. Отримавши перемогу в Оверені та Іспанії, візиготи зайняли Марсель та столицю римської Південної Галлії — Арль. Відтоді там припинила існувати римська префектура. Очевидно, саме тоді дійшло до кодифікації прав візиготів у *Codex Euricianus*, що встановив правила співіснування римлян і готів, зокрема щодо купівлі, дарунків, позик та заповітів. Від цього кодексу залишилися лише фрагменти.

Археологія про державу візиготів у Галлії знає дуже мало, і цей факт ми вже підкреслювали. У більш пізній період, після їхнього розселення в Іспанії, нам відомо сотні візиготських поховань, хоча в той же час знахідки у Франції майже зовсім відсутні. А втім, Толосанська держава проіснувала 90 років, створила кодекс своїх законів, існував королівський двір, а частина народу була змушена залишитися в Галлії, навіть коли візиготи під натиском франків мусили переселитися до Іспанії.

У своєму кодексі візиготи зберегли, однак, римський закон, що забороняв укладання змішаних шлюбів із мешканцями провінції. Таким чином вони не змішувалися з галло-римським населенням, але це тим більше не пояснює відсутності археологічних слідів готів. Можна припустити, що варвари швидко романізувалися, втрачаючи власну етнічну особливість. Адже мешкали вони на римській території, а церква в Тулузі в V ст. була ортодоксальною, а не аріанською. Візиготи осіли в Аквітанії, між Луарою та Гаронною, на підставі *hospitalis romana*¹¹⁵. Відповідно до цього закону галло-римляни повинні були поступитися їм частиною оброб-

¹¹⁴ Переклад з авторського за: J. Fischer *Die Völkerwanderung im Urteil der zeitgenössischen kirchlichen Schriftsteller Galliens unter Einbeziehung des heiligen Augustinus*. Heidelberg 1947, 140.

¹¹⁵ Римської гостинності. — Ред.

¹¹² Або Ейріх чи Евріх. — Ред.

¹¹³ Підступним народом. — Ред.

люваних земель від однієї до двох третин усього ареалу. В такий спосіб були поділені передусім великі маєтки у Південній Галлії, що були власністю імператора або римських сенаторів. Звідси й король візиготів набув володіння великої кількості нерухомості, якою міг наділяти своїх підданих.

Англійський археолог Едвард Джеймс писав у 1985 р.: «Якби не існувало історичних джерел, жоден з археологів не міг би навіть припустити, що у 418–507 рр. в Аквітанії оселилися візиготи»¹¹⁶. Нечисленні візиготські знахідки на цій території походять тільки з VI ст., коли в руках візиготів, після їхнього переселення до Іспанії, ще залишалась невелика смуга землі на північ від Піренеїв. У VI ст. на околиці Тарна на північ від Тулузи функціонувало кладовище, яке налічує близько 50 поховань. Там ховали бідних селян, на яких були тільки пряжки, подібні до тих, що в незчисленній кількості зустрічаються у візиготських могилах у Іспанії. Це наштовхує на припущення, що в період іспанської держави візиготів частина з них усе ще мешкала в Галлії.

Практично немає археологічних знахідок періоду існування Толозанської держави. До небагатьох належить жіноче поховання з Лезу в Оверні, вже в межах держави франків, з двома срібними фібулами та сумочкою, вишитою намистинами. Ці фібули, якби вони були знайдені на Середньому Дунаї, можна було б датувати періодом незадовго до середини V ст. В Іспанії подібні фібули походять із кінця V ст. Великі срібні фібули вказують, що в могилі було поховано візиготську даму, яка вийшла заміж за франкського аристократа, можливо часів Хлодвіга, та була похована в костюмі, що носили на її батьківщині.

Подальшою вказівкою на перебування візиготів у Галлії є декілька випадкових знахідок срібних фібул, вочевидь з жіночих поховань, та три надгробки з характерними готськими написами. На одному з них видно ім'я Турісмуд, на іншому вказано час пра-

Рис. 53. Могильник Лезу.

Прикраси з жіночого візиготського поховання

вління Аларіка II. Нарешті, в Південно-Західній Франції на могильнику франків знайдено гребінець форми, типової для готських пам'яток такого типу України та Наддунав'я. Його неможливо пов'язати з жодним похованням, виявленим на цьому могильнику, а його форма дозволяє датувати його другою половиною IV або першою половиною V ст.

З подібним повним мовчанням археологічних джерел ми зустрічаємося ще раз у державі свевів в Північно-Східній Іспанії та Португалії. Однак, не можемо закладатися, що візи-

¹¹⁶ E. James *Les problèmes archéologiques du sud-ouest wisigothique* (y:) P. Périn (red.) *Gallo-Romanis, Wisigoths et Francs en Aquitaine, Septimaine et Espagne*. Actes des VIIe Journées internationales d'Archéologie mérovingienne Toulouse 1985, Rauen 1991, 149

готи у Галлії цілковито втратили свої етнічні риси, передусім тому, що з Іспанії, яку вони заселили пізніше, ми знаємо так багато типових для них старожитностей. Можливо, причиною є недостатній стан досліджень? Але якби археологічні сліди готів у Галлії існували, то протягом останніх двох століть на них би натрапляли. Сьогодні ми не можемо впевнено відповісти на це питання. З історичних переказів ми знаємо, що король Еврік, окрім столиці в Тулузі, ще мав резиденцію у Нарбонні та Бордо. У його сина був палац у Нарбонні, де також містилася садиба аріанського єпископа. Судячи з усього, в Тулузі існувала аріанська палацова каплиця, бо все ж таки візиготи завжди були аріанами.

Королівський палац у Тулузі очевидно був розташований поблизу собору Ля Дорад, збудованого в 1761 р. На це вказують архітектонічні деталі на планах XVII ст., що показують рештки murів IV–V ст., які інтерпретуються як залишки палацової каплиці.

З інших писемних джерел ми знаємо: галлійські візиготи охоче вдягали хутро, що у римлян викликало подив. Ми знаємо подробиці життя королівського двору, як проходило полювання, знаємо, що там розмовляли готською, і що при дворі перебували аріанські священники. Сидоній Аполлінарій описує вигляд та стиль життя Теодоріка II, вбитого 466 р. власним братом Евріком, який зайняв після нього трон. Щоденна королівська трапеза була дуже скромною, проте свята — розкішними. Король молився рано вранці, займався адміністративними справами, а потім часто вирушав на полювання. Ввечері знов займався державними справами, а пізніше, хоча це бувало нечасто, розважався під час вечері.

Після Евріка, який помер у Арлі 484 р. природною смертю, що для того часу було незвичайним, панував його син Аларік II. Його доля була сумна. Він, на відміну від батька, був слабкою людиною та не міг упоратися зі своїм супротивником, яким був Хлодвіг, король франків, який постійно підсилював свою міць, аж поки не відчув себе настільки сильним,

щоб вигнати візиготів із Галлії. Не дивлячись на мир, який уклали обидва правителі, Хлодвіг напав на землі візиготів. У битві під Вуйє поблизу Пуатьє Аларік загинув. Це був 507 р., водночас і рік кінця Толозанської держави. Візиготи були змушені відійти до Іспанії, а в Галлії запанували франки.

Ми знаємо, який вигляд мав останній толозанський король. З сапфірової геми-печатки персня дивиться на нас мо-

Рис. 54. Аларік II, король візиготів

лодий чоловік із великими очима та зачіскою на римський манер, що спадає на чоло. Він одягнутий у римський панцир. Дзеркально зроблений напис навколо портрета повідомляє: ALARICUS REX GOTHORUM. Тут король візиготів цілеспрямовано представлений як римський владика. Місце знахідки персня з його портретом невідоме. Належав він до колекції графа Ульрика де Монтфорт з південно-австрійської провінції Форарльберг. Після його смерті 1574 р. перстень переходить до різних колекцій, щоб нарешті опинитися в колекції Музею історії мистецтв у Відні.

Трагічна смерть Аларіка II аж ніяк не означала кінця історії візиготів. Ми, однак, мусимо тут її перервати, аби уважити місце вандалам, бургундам, аланам та франкам, без яких не зможемо зрозуміти подальших подій.

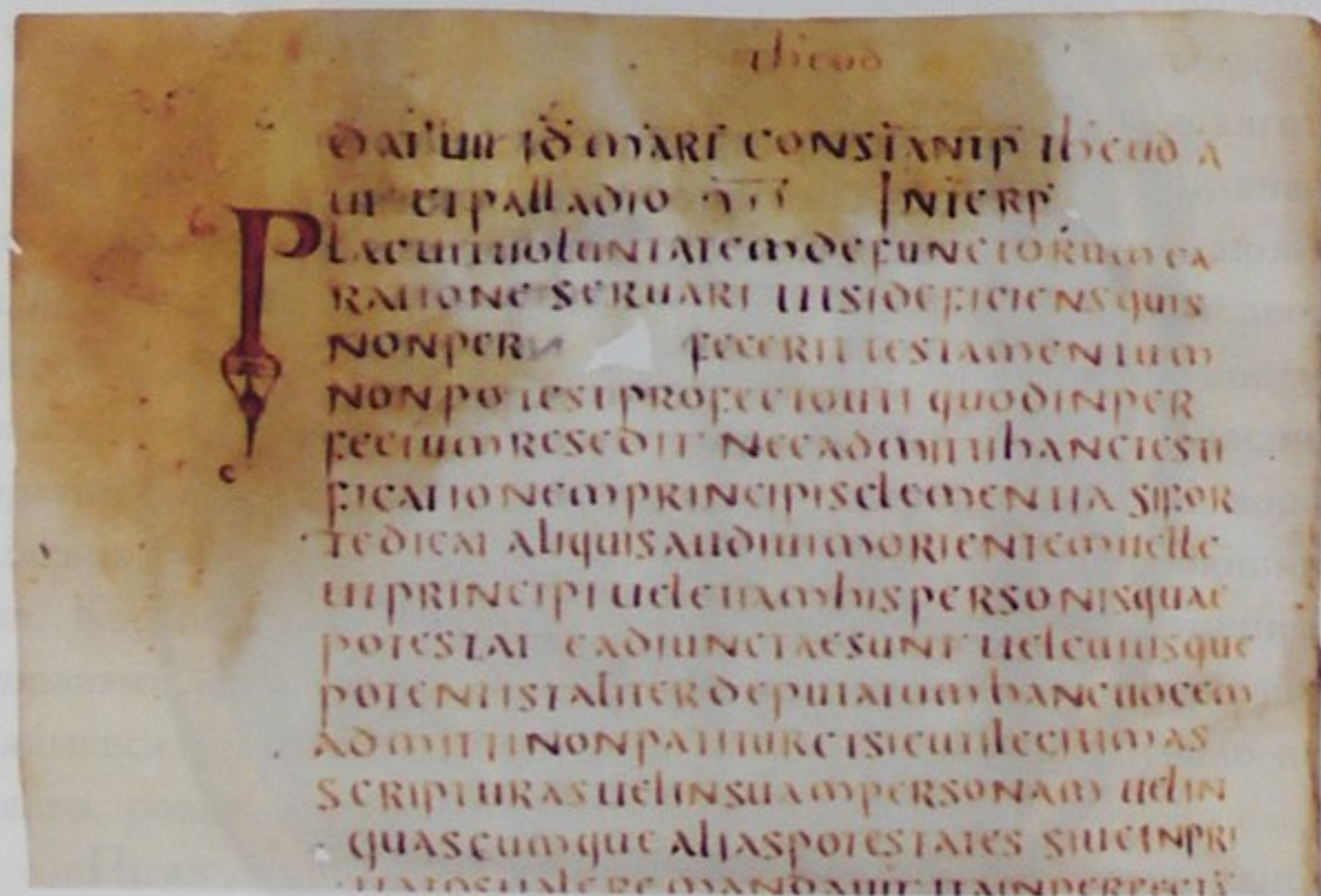

Рис. 55. Фрагмент *Breviarium Alarici* – Римського закону візиготів (*Lex Romana Visigothorum*), складеного за Аларіка II

Повелителі Африки

Вандали та алани

По трьох роках спустошення Галлії вандали, алани та свеби вирушили на Іберійський півострів. Там знов протягом двох років вони поширювали знищення, аж поки не стали федератами імператора Констанція. Вандали та алани залишалися в Іспанії тільки 20 років: з 409 по 429 рр., але свеби оселилися там назавжди. Нові народи поділили Іспанію між собою. Гасдінги та свеби зайняли провінцію Галлека¹¹⁷, тобто нинішню Галіцію, що обіймає Північно-Західну Іспанію та Північну Португалію. Сілінги оселилися у провінції Бетіка¹¹⁸, найпівденнішій частині Іберійського півострова, та в Західній Андалузії, а аланам дісталася Лузитанія і тимчасово також Картагеніка¹¹⁹ – Південна та Середня Португалія, Нова Кастилія та Східна Андалузія. Північно-східна частина Іспанії – Тарраконіка¹²⁰ та важливі порти на півдні, Севілья та Картахена, залишилися римськими. Населення провінції мусило поступитися варварам третиною своєї власності. Щоб, однак, нові прибульці не набули великої сили, у Візантії 419 року було видано такий едикт: кожного, хто вчитиме варварів будувати кораблі, чекає покарання на смерть.

Як ми вже знаємо, римляни доручили візиготському королю Валії (416–418) ведення воєн проти аланів та сілінгів, яким було завдано важкої поразки. Залишки розбитого війська приєдналися до гасдінгів. Свебам усе таки вдалося утримати Західну Галіцію, а їхня держава проіснувала до 585 р., коли стала частиною королівства візиготів.

¹¹⁷ Gallaecia.

¹¹⁸ Baetica.

¹¹⁹ Carthaginensis.

¹²⁰ Tarraconensis.

Гасдінги, які з цих сутичок вийшли неушкодженими, розпочали будувати свій, потім такий сильний і небезпечний флот. Новим властителем гасдінгів став Гейзерік, людина всебічно талановита, який панував у 428–477 рр. Це під час його правління вандалі переправилися до Африки. Ідея ця виникла, очевидно, ще раніше, оскільки африканські провінції були в ті часи відомим резервуаром зерна.

За іншою версією провина за вторгнення вандалів до Африки лежить на Боніфацієві, наміснику африканських провінцій, який зважав на те, що двір у Равенні може відкликати його та на його місце прислати нового правителя. Задля збереження своїх позицій він змушений був сам «запросити» вандалів, можливо, в надії, що цей на вигляд не дуже грізний народ, якому до того ж завдано жорстоких втрат у Іспанії римлянами та візиготами, допоможе йому утриматися в Африці. Боніфацій розраховував на те, що значна частина вандалських воїнів загине у битвах, а тим, хто залишаться живими, він дозволить оселитися в Африці. Можливо, так би й сталось, якби не те, що Боніфацій дуже помилився щодо особи Гейзеріка. У травні 429 р. весь вандалський народ, — а було їх 80 тисяч, — зібрався в Таріфі, єдиному місці Гібралтара з пласким, не скелястим узбережжям. Підготовка до переправлення тривала цілий місяць. Плили всі, — воїни, жінки, діти, старі та невільники, — до Танжеру та Сеути.

Таріфа сьогодні є невеликим портом із порожнім риночком. Однак, коли ми станемо на березі моря та подумаємо про славетну переправу, вся околиця раптом заповниться кораблями та лодіями, палаючими багаттями та криками дітей.

Археологічні знахідки того двадцятилітнього періоду вандалів та аланів у Іспанії за примхою долі дуже мізерні. Найважливішою знахідкою є поховання з Бежа у Південній Португалії; на римському могильнику в труні з цегли знайдений двосічний меч з перехрестям, оздобленим у чарунковій техніці, та золотим руків'ям, а також дві золоті пряжки. Цей меч дуже подібний до знахідок з Криму та Карпатської улоговини і на цій підставі його можна

датовати першим тридцятиліттям V ст. У могилі було поховано аланського або вандалського воїна, оскільки, як ми пам'ятаємо, візиготи зброї померлим до могил не вкладали. У межах римського театру в Малазі знайдено поховання жінки того самого часу, з двома золотими пряжками та шпилькою у варварському стилі. Розташування цих двох поховань у межах римських об'єктів говорить про швидку асиміляцію варварів. У свою чергу, з Гранаді походить скарб або частина поховального інвентаря у вигляді золотого разка з підвісками, що мають аналогії у Надчорномор'ї та на Кавказі. Власницею його, можливо, була якась аланська дама, бо на її далекій батьківщині носили такі прикраси, а датуються вони періодом, коли візиготи ще не з'явилися в Іспанії, тобто це не могла бути візиготка. На різних римських поселеннях у Іспанії інколи знаходять поодинокі прості фібули з бронзи або заліза германського походження, які, на відміну від вищезгаданих золотих предметів, можуть бути залишками біднішої верстви варварів.

Опосередкованим доказом мандрівок аланів, вандалів та свебів через Іберійський півострів є скарби римських солідів IV/V ст. Шлях до Іспанії вів з північного боку Піренеїв на захід, а потім на південь, і саме в Південній Галіції ці скарби трапляються найчастіше, інші розсіяні вздовж узбережжя Атлантики та Середземного моря.

Про свебів, що залишилися в Галіції, ми знаємо зовсім небагато. Хронікер Гідацій згадує про їхні грабіжницькі походи, що, після відходу вандалів та аланів, доходили навіть до Андалузії. Але його хроніки закінчуються на 468 р., після чого 90 наступних років про свебів панує повна тиша. Лише 558 р. у джерелах з'являється король свебів Теодемір, який панував над Галіцією та Лузітанією аж до річки Тежу. В 585 р. свеби були розбиті візиготським королем Леовігільдом та приєднані до його держави, залишивши за собою, однак, племінне право.

Цілком зрозуміло, що недовге перебування вандалів та аланів у Іспанії залишило тільки слабкі археологічні сліди. Відсутність знахідок з території свебів, держава яких проіснувала понад 170 років,

пояснюється не так просто. Окрім кількох пряжок V ст. з Північно-Східної Іспанії відомі тільки монети, які можна ідентифікувати як свебські, оскільки вони, на щастя, відрізняються від візиготських. З іншого боку цікаво, що як у державі візиготів, так і у свебів монети сусідів з'являються дуже рідко. Це свідчить про надзвичайно слабкі економічні зв'язки поміж обома народами, які, очевидно, постійно зберігали ворожі стосунки. Певною вказівкою на це є назви місцевостей готсько-свебського походження, більшість з яких розташовані на території держави свебів; це суто германські назви із закінченням *-burg*. Проте ми повинні пам'ятати, що на початку VIII ст. багато візиготів переховувалося від арабської навали у гористій Галіції, і згадані назви можуть походити з цього пізнішого періоду. Коротше кажучи, немає археологічних доказів існування держави свебів, й знов, як і у випадку з візиготами в Аквітанії, аби не писемні джерела, неможливо було б навіть підозрювати, що в Іспанії існувало таке утворення. Як причину згадують властивості ґрунтів у Галіції, що сприяють швидкому розкладу кісток, а через це й відсутність поховань, але, мабуть, головною причиною був дуже інтенсивний процес асиміляції.

Після цієї короткої подорожі до Північної Іспанії, повернімося до Північної Африки та до вандалів. Римська Африка поділялася на дві частини: на схід від Великої Сирії розташовувалися Єгипет та Киренаїка, на захід — Тріполіс, Нумідія та Мавретанія¹²¹, — сьогоденні Марокко, Алжир та Лівія. Вандала захопили західну частину, що складалася з семи провінцій, котрі, як і Єгипет, були головним джерелом постачання Італії зерном, а, окрім цього, вином, оливковою олією та інжиром. Найбільшим містом був Карфаген, столиця провінції Африка Проконсульська. Скрізь тягнулися великі маєтки, що переважно становили власність імператора. Ортодоксальна церква мала багато єпископств, але її лихоманили різні розколи, що ніде не були такі чисельні, як власне у Північній Африці. Головною причиною, з якої вандала спромог-

лися захопити цей щедрий край, було часте відкликання місцевої армії на захист кордонів Імперії в Європі та Малій Азії. Не менш важливим було й те, що вандала знайшли підтримку серед найбільш вільних верств населення провінцій, як вільних, так і невільників.

Отже, загарбники висадилися в Танжері й розпочали марш уздовж узбережжя в напрямку Карфагена. Вони обрали шлях сушею, оскільки не мали достатньо місця на суднах, щоб перевезти весь народ морем. Вони просувалися, сіючи знищення, особливо переслідуючи ортодоксальну церкву, бо вандала були затятими аріанами. З першого разу їм не вдалося захопити Карфаген, проте після 14 місяців облоги здалося місто Гіппо Регіс або Гіппон, сьогоденне Аннаба (раніш — Бона), у той час — резиденція святого Августина, де шукали порятунку інші єпископи. Сам святий помер під час облоги у серпні 430 р.

Карфаген захопити не вдалося. Вандала зазнали там настільки важких втрат, що Гейзерік змушений був укласти мир. У 435 р. загарбники стали римськими федератами, а отже, Африка надалі залишалася частиною Імперії. Резиденція Гейзеріка була в Гіппоні, проте він не відмовився від планів утворення незалежної держави. У 439 р. він спромігся несподівано захопити Карфаген, сплюндрувати місто, взяти до неволі багатьох знаменитих римлян та конфіскувати не тільки майно церкви, але й змусити священників перейти в аріанство. За все це Гейзерік очікував римської інтервенції й усіма силами розбудовував флот. Справді, римляни висадилися на Сицилії, але через рік (442) були змушені забратися ще до того, як вони встигли щось здійснити. Причина була зрозумілою — на сході готові до бою стояли Бледа та Атила, а також перси. У цій ситуації вандала зайняли Африку Проконсульську з Карфагеном та Нумідією.

Протягом лише кількох років вандала стали великою небезпекою не тільки для Риму, а й для візиготів. Перебіг подальшої політики Гейзеріка дозволяє припустити, що метою короля було підкорення собі всієї Західної Імперії. Про це

свідчить його прагнення, щоб дочка Валентиніана III пошлюбила королівського сина. Правда, він уже був одружений з візиготською княжною, але, як ми вже знаємо, за наказом тестя її було скалічено та відправлено до рідні. Побоюючись помсти візиготів, Гейзерік дуже сильно підтримував наміри Аттіли напасти на Галлію.

По смерті Аеція та Валентиніана в 454–455 рр. західним імператором став Максим¹²², який одружився з дочкою Валентиніана. Відтоді Гейзерік більше не вагався. Його великий флот висадився поблизу Рима, а аристократи у паніці покинули місто. 2 червня 455 р. вандалі увійшли до столиці. Грабіж Вічного міста тривав два тижні та відбувався як і за Аларіка в 410 р. Імператорський палац було повністю розграбовано, а з храму Юпітера Капітолійського наполовину зірвано золочений дах. Полоненими Гейзеріка стало безліч аристократів, а серед них також і вдова Валентиніана з двома дочками. Таким чином, вандальський повелитель мав невістку, яку собі бажав. Вандалі зважили на прохання папи Лева I¹²³ не вбивати та не підпалювати, але за це забирали все цінне й усе, що можна було зрушити з місця, а, окрім цього, невільників, ремісників, сенаторів та їхні кораблі. 16 червня вони відпливли до Африки, не підозрюючи, що назва їхнього народу ввійде в історію як вандалізм — символ безглузлого знищення.

Гейзерік розширив своє панування у Північній Африці, організував також походи на Сицилію, знов таки — до Італії, Іллірії та Греції. Візантійський флот не міг впоратися з його кораблями, таким чином вандалі запанували на Середземному морі. У 477 р. помер Гейзерік, rex Vandalorum et Alanorum, у поважному віці майже 90 років, коли його північноафриканська держава була на гребені могуття. Vandalorum et Alanorum: ми не можемо забувати, що алани становили значну частину завойовників Африки.

¹²² Пертоній Максим. — Ред.

¹²³ Лев I Великий, папа Римської церкви в 440–461 роках. — Ред.

Прийшов час, щоб відрекомендувати знаменитого алана, який насправді був далеко від Африки, але саме в той час перебував на вершині могутності, а його зв'язки з африканськими вандалами та аланами були дуже жваві. Історія цієї людини могла б бути темою повісті під назвою «Сила та занепад роду Аспара».

У IV ст. багато аланів служило в східноримській армії. Одним із них був Ардабур, який за нетривалий час став командувачем візантійського війська та пішов на Рим, щоб позбавити трону Іоанна та посадити на нього Валентиніана III. Це був той час, коли, як ми пам'ятаємо, Аецій прямував до гунів задля пошуку підтримки проти загрози Іоанну. Аспар, син Ардабура, був тоді командиром кавалерії й незабаром став однією з головних особистостей Константинополя. Під його командуванням східноримські війська прибули до Африки у 431 р. для війни проти Гейзеріка. Аланський командувач на візантійській службі пройшов усю Європу, прагнучи в Африці подолати одноплемінників! Його ставлення до Гейзеріка було цілком коректне, відбувся навіть обмін подарунками. Зробив кар'єру також і син Аспара, названий на честь діда Ардабуром. Після смерті імператора Феодосія II у 450 р. сенат Константинополя віддавав трон Аспару, той, однак, відмовився та запропонував, щоб цю найвищу посаду обійняв один з його найвищих офіцерів Маркіан. Самому Аспару імператорська

Рис. 56. Кинджал з багатого аланського поховання середини V ст. в куріані мошльника Брут (Північний Кавказ) та реконструкція Т. Габуєва португелі похованого воїна

влада не була потрібна, адже за ним стояла вся армія. При цьому він, як алан та аріанин, не міг розраховувати на популярність у Візантії. За волею Аспара було обрано й наступника Маркіана. Ним був Лев I, який, однак, намагався уникнути залежності від всемогутнього командувача. Йому вдалося привести до того, що ані Аспар, ані його син не були відправлені до Африки у другий похід проти вандалів. Після цього Аспар став супротивником африканської війни, можливо, також і тому, що хотів під час своєї кампанії в Африці укласти таємну угоду з Гейзеріком. Цілком можливо, що обидва варварські повелителі могли легко порозумітися, незважаючи на те, що стояли по різні боки.

Коли вандали перемогли Лева I у 468 р., становище Аспара стало ще міцніше. Проте його син Ардабур вплатився до змови проти східноримського імператора. Було знайдено листи, що обвинувачували його, їх було зачитано в сенаті. Присутній при цьому Аспар зрікся сина, розігралася, напевно, драматична сцена. Але тим самим панування обох аланів добігло кінця. За наказом Лева обох їх було вбито євнухами в імператорському палаці.

Аспар та його родина, — від кожної з трьох дружин він мав одного сина, — панували в Константинополі протягом півстоліття. Історію дому Аспара не випадково викладено саме в цьому місці, щоб показати, наскільки різними були долі й кар'єри варварів в епоху Великого переселення народів, та як часто вони ставали один проти одного по різні боки.

Повернімося до Африки. Сила вандалів, які безтурботно мешкали у родючій країні за кошт місцевих, поступово слабшала. Після Гейзеріка на трон вступив його найстарший син Гунерік, який увійшов до історії як особливо жорстокий правитель. Він переслідував вірних ортодоксальної церкви, з яких п'ять тисяч заслал до пустелі, наказував катувати та вбивати єпископів, нарешті, закрив усі храми ортодоксальної церкви в Африці. Для Гейзеріка ортодоксальні християни були ворогами настільки, наскільки вони виступали супроти держави або аріанства, для його сина всі вони заслуговували на загибель. Брат і наступник Гунеріка Трасамунд (496—523)

був значно лагідніший та розсудливіший, але за його панування стан вандальської держави значно погіршився. Африканські маври вже тривалий час намагалися звільнитися від вандалів, а стосунки з остроготською державою в Італії не були вже такі добрі, як колись. Імператор Юстиніан, у свою чергу, тільки й чекав моменту явного ослаблення вандалів, щоб реалізувати свою мету, якою було приєднання втрачених північноафриканських провінцій.

У 533 р. візантійський флот був готовий відплисти у похід на чолі з Велізарієм, який очолив 600 кораблів та 15 тисяч солдатів. У його оточенні був історик Прокопій з Кесарії, що в Палестині, який описав цей похід у праці «Вандальські війни». Протягом 15 років він був у Велізарія довіреною особою та пізніше також супроводжував його у поході до Італії проти готів.

Рис. 57. Юстиніан з потетом (Велізарій, ймовірно, по праву руку від імператора). Мозаїка в базиліці Сан-Вітале, Равенна

Останнім королем вандалів був з 530 р. Гелімер, правнук Гейзеріка, особистість слабка та, як вважають деякі історики, радше романтична постать. Реалістом він не був напевне. Так,

наприклад, вдався до тривалих сутичок із маврами, не помічаючи справжньої небезпеки, бо візантійці були вже на Сицилії, а незабаром Велізарій захопив Карфаген. У грудні 533 р. близько 30 км від столиці відбулася вирішальна битва, що поклала край існуванню держави вандалів. Правда, Гелімеру вдалося несподівано напасти на візантійське військо, але це був тимчасовий успіх. Велізарій зачекав, поки знов зберуться його піхотинці, після чого розпочав наступ. У цей час Гелімер зовсім втратив голову та з групою родичів і друзів утік до Гіппону, залишивши військо на милість долі! Ця втеча призвела до величезного сум'яття. Обоз вандалів, разом з багатою здобиччю з попередніх походів, потрапив до рук візантійців. Долю битви було вирішено, а з нею і долю вандалів.

У Гіппоні Велізарій заволодів королівською скарбницею, після чого попрямував до Нумідії, де на півдні, у скелях гір Папуа, переховувався Гелімер. Вандала, повністю оточені, незабаром почали голодувати, але Гелімер постійно відтягував спробу вирватися з котла. Остаточно зморений голодом, він здався та був узятий у полон.

Навесні 534 р. Велізарій повернувся до Константинополя. Юстиніан приготував йому тріумфальний в'їзд, на який протягом століть мав право лише імператор. У колоні до воріт столиці йшов Гелімер разом з іншими вандальськими аристократами та їх сім'ями. Везли також здобич: золоті стільці та візки, золоті столові сервізи, прикраси, оздоблені дорогоцінним камінням, велику кількість срібла, а також усе те, що колись Гейзерік награвував у Римі. Після тріумфу Гелімер разом з родиною отримав маєток у Галатії в Малій Азії, де зміг оселитися.

Наймужніші вандальські воїни увійшли до складу гвардії Велізарія, інших відправили на війну з персами. Частина з них здійснила спробу втекти на кораблях до Африки, а коли вони туди потрапили, війна вибухнула наново. За пару років повстання, в якому брало участь і місцеве населення, згасло; його підтримка була проявом протесту проти чергового впровадження римської податкової системи.

Держава вандалів у Африці складалася з кількох народностей: германських загарбників, провінційно-римського населення та туземців-маврів, які мали певну автономію. Римська адміністрація залишалася без змін, хоча власниками земельних маєтків були вже не римляни, а переважно вандала. Римська аристократія, як і в інших германських державах, згрупувалася навколо королівського двору, але її привілеї не були такими значними, як, наприклад, у візиготів.

Гейзерік вважався засновником королівської династії; за його бажанням кожний наступний спадкоємець завжди повинен був бути найстаршим з роду короля, і цей принцип зберігався до падіння держави. Король був водночас головнокомандувачем армії, головною силою якої була кавалерія. Завдяки їй та швидкості коней вандала так швидко захопили Африку. Натомість вони взагалі нічого не знали про мистецтво облоги, міста здобувалися за допомогою голоду або тоді, коли за стінами вибухала епідемія. У морських завоюваннях вирішальну роль грав славетний вандальський флот, що складався з легких та швидких суден, що несподівано з'являлися та мали можливість пришвартуватися до берега в будь-якому місці. Невдовзі після захоплення Африки вандала стали піратами, відомими по всьому Середземному морю. Саме вони значною мірою паралізували всю морську торгівлю.

Під пануванням вандалів особливо постраждала ортодоксальна церква. Аріанам мусили віддати храми, багато священників було вигнано. Лише передостанній правитель виправив ситуацію щодо ортодоксальних християн.

Вандала дуже швидко звикли до римського стилю життя, що також стало однією з причин їх пізнішого ослаблення. При дворі розмовляли латиною, а останні правителі вважалися людьми освіченими. Однак вандальська мова збереглася в усій державі до самого кінця.

Нові повелителі Африки майже відразу пристосувалися до структури підкорених провінцій. Нічого дивного, що за період їхнього панування, а воно тривало понад сто років, дуже

Рис. 58. Фібули та пряжка з вандальського поховання в Карфагені

рідкісними є археологічні знахідки германського характеру. Передусім тут треба згадати кілька багатих поховань із церков у Гіппоні (Аннаба, Алжир) та Тубурбіо Майусі (Геншир Казбат, Туніс), а також з невеликих могильників у передмістях Карфагена. Власне це поховання вищої суспільної верстви, переважно жінок. Цю верству ховали на окремих могильниках. Їхнє спорядження у вигляді фібул, виконаних у чарунковій техніці, сережок, пряжок та невеликих шпильок для скріплення одягу раніше вважалося типовим східногерманським. Сьогодні переважає погляд, що всі ці вироби походять зі Східної Римської Імперії, на що вказують карти їхнього поширення. Натомість германським залишився спосіб носіння двох фібул на плечах, а часом і третьої, що могла служити для застібання плаща. Абсолютно чужим елементом в Африці є прості, неоздоблені бронзові фібули, відомі з багатьох германських поховань в Європі. Ті поховання, що містять частини костюма та прикраси, можуть бути похованнями першої генерації,

яка прибула до Африки, пізніші вже позбавлені спорядження. З іншого боку, з джерел відомо, що вандалі протягом тривалого часу зберігали свій традиційний костюм. Надзвичайно цікавими є також германські імена на надмогильних плитах, такі як Аріфрідос (Arifridos) із Тубурбіо Майуса, який був забезпечений золотою римською фібулою зі щитком з агата та пряжками для взуття, походження яких складно визначити.

У базиліці в Гіппоні знайдено 22 поховання, шість із яких мали надгробки з германськими іменами, такими як Свабіла (Svabila), Валільв (Valilv) чи Гільдігер (Hildiger) уже з іншої місцевості Аммаедра (Гаїдра, Туніс). На інших надмогильних написах з'являються римські імена. Можна припустити, що базиліка була місцем поховання заможної вандальської родини, частина якої втратила риси свого народу, можливо, навіть паралельно з тими, хто дотримувався традицій.

У паломницькому святилищі в Тебессі у Східному Алжирі знайдено поховання з уже зниклою сьогодні мозаїчною плитою, на якій представлений молодий вандал із довгим мечем. У нього були підняті руки, долоні не збереглися, але, можливо, однією рукою він тримав спис. Надпис на плиті не містив імені молодого чоловіка, там лише йшлося, що жив він у часи Трасамунда та помер, відповідно до сучасного літочислення, 508 року.

Нарешті, в алжирському місті Гельма, в руїнах ранньовізантійської фортеці знайдено кам'яну ливарну форму для виготовлення пряжок, наконечників пояса та кулеподібних намистин східногерманського типу.

Саме тому, що вандальські знахідки у Африці такі нечисленні, вони свідчать про швидке засвоєння прибульцями провінційно-римської культури. Вони були завойовниками, жили за рахунок здобутої в набігах багатой здобичі та зі стягування на місці податків.

Герої епосу

Бургунди

Ім'я бургундів нерозривно пов'язане з «Піснею про Нібелунгів», одним з найкрасивіших літературних творів середньовіччя¹²⁴. Близько 1200 р. невідомий поет, напевно з варварського Пассау¹²⁵, написав лицарське сказання, де багата усна традиція V ст. посідає не останнє місце. Епос складається з двох циклів: франкського, про молодого князя франків Зигфріда, т. зв. «Пісні про Зигфріда», та бургундського — про помсту Кримгільди, відомого під назвою «Der Nibelunge nôt»; назву цю одним словом ніяк не можна перекласти українською. Слово nôt означає водночас долю, битву, труд, нещастя та має ще кілька інших значень. У XIII ст. в Скандинавії записано дві версії, автори яких не знали епосу, створеного у Південній Німеччині. Це — «Thidreksaga», сказання про Дитріка з Берна, та «Völsungasaga», незалежна версія «Пісні про Нібелунгів».

Хто ж не знає змісту цього епосу, так чудово представленого у відомому оперному циклі Ріхарда Вагнера? Але оскільки багато з того, що ми колись читали або бачили, ми не пам'ятаємо; щоб згадати — подамо тут найважливіші події, що розігруються в епосі про нібелунгів.

Кримгільда, княжна Бургундії, і три її брати зростали у королівському дворі у Вормсі, франкський князь Зигфрід — у Ксантені в Нідерландах. Коли Зигфрід був іще юнаком, він убив дракона та викупався в його крові, котра подіяла таким чином, що його неможливо було поранити. Смертельного удару можна було

завдати тільки у одне місце — між лопатками: туди впав листок, коли Зигфрід купався у крові. Пізніше він став власником скарбу нібелунгів, схованого далеко на півночі, який стерегли два брати: старший Шильбунг та молодший Нібелунг. Зигфрід вбив обох й відтоді скарб стерегли інші нібелунги, які стали його слугами.

Коли молодий князь прибув до Вормса, він попросив руки Кримгільди, але вперше побачив її на власні очі лише через рік після перемоги бургундів над данами. Її брат, король Гунтер, почув колись про прекрасну і сильну Брунгільду з Ісландії і вирішив перемогти її та одружитися з нею. Зигфрід обіцяв йому допомогу в цьому за умови, що він отримає за дружину Кримгільду. Отже, обоє молодих чоловіки вирушили в подорож. Гунтер переміг Брунгільду в поєдинку, але лише завдяки невидимій допомозі Зигфріда, який мав шапку-невидимку. Незабаром після цього Зигфрід вирушив на північ до свого скарбу на острові нібелунгів й там до нього повернулася втрачена раніш пам'ять. Він згадав, як убив дракона та як колись кохав Брунгільду, яку знав, коли вона була ще дитиною. Він повернувся до Ісландії та разом з Гунтером та Брунгільдою прибув до Вормсу, де відбулося весілля двох пар. У шлюбну ніч Брунгільда не далася Гунтеру, лише на четверту ніч прибув на допомогу швагеру невидимий Зигфрід й він, у вигляді Гюнтера, підкорив її та залишився з нею до ранку.

Зигфрід та Кримгільда від'їхали до Нідерландів та щасливо панували там протягом десяти років. Однак, коли одного разу вони прибули з візитом до Вормсу, дві королеви посварилися, а Кримгільда, стоячи на сходах собору, відкрила Брунгільді, хто насправді провів з нею першу шлюбну ніч. Це почули багато людей, і бургундські лицарі побачили тільки одну можливість захиститися від сорому: смерть Зигфріда. Кримгільда несвідомо зробила ще одну помилку, коли відкрила, яке саме місце на тілі чоловіка вразливе для смертельного удару. Лицар Гаген з Троньє вбив Зигфріда на полюванні, а Кримгільда, яка овдовіла, зачинилася від усіх та в тузі й жалобі провела наступні чотири роки при дворі у Вормсі.

¹²⁴ *Песнь о Нибелунгах* (у:) *Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах*. Пер. Ю. Корнеева. Библиотека всемирной литературы 9, Москва 1975.

¹²⁵ Місто в Нижній або Східній Баварії. — Ред.

Нарешті вона замирилася з Гунтером й наказала привезти скарб нібелунгів. Але Гаген, побоюючись, що Кримгільда може ним розпорядитися, наказав затопити його у Рейні. Вдова, тепер уже позбавлена ще й багатств, прожила у Вормсі наступні 14 років, аж поки король гунів Етцель не попросив її руки. Після тривалих вагань Кримгільда дала згоду та вирушила до Угорщини до столиці гунів, але й там жила в смутку, переповнена ненавистю. За кілька років вона народила Етцелю сина.

Одного дня вона вирішила, що настав час помсти. Отже, вона запросила трьох братів та Гагена до Угорщини. Не зважаючи на перестороги, вони приїхали, але не відчували себе добре при дворі, оскільки королева весь час шукала привід для сварки. Під час бенкету у великій залі розпочалася бійка між бургундами та гунами, а Кримгільда, побачивши близьку перемогу приїжджих, порадила замкнути залу та підкласти вогонь. Коли загинули вже майже всі бургунди, Кримгільда віддала наказ убити Гунтера, власноруч нанесла смертельну рану Гагенові, після чого наклала на себе руки.

Нехай читач вибачить такий убогий переказ прекрасного сказання! Мова йшла тільки про те, щоб переказати найважливіші події. Імена бургундських королів є історичними. Етцель — це Аттила, а інших осіб з більшою чи меншою правдоподібністю вдається ідентифікувати як автентичних осіб. Чистим міфом є, однак, постать Зигфріда, його битва з драконом, купання в крові та шапка-невидимка. А скарб нібелунгів, що був затоплений у Рейні? У ранньому середньовіччі в Рейні добували золото, оскільки в його середній течії міститься золотоносний пісок. З «Пісні про Нібелунгів» ми знаємо, що королівство бургундів розташовувалося саме на Середньому Рейні, а столицею був Вормс. У 436 р. Аецій разом з гунами завдав бургундам тяжкої поразки, після нападу бургундів за рік до того на галльську провінцію Белгіка пріма. Справжньою причиною падіння бургундської держави був натиск гунів на землі по Рейну, а не Кримгільда, яка жадала

помсти. У битві загинуло 20 тисяч бургундів разом з королем (у епосі вона відбувається символічно під час бенкету), а тих, хто залишився, Аецій переселив на Женевське озеро.

Як та коли прийшли бургунди на Рейн? Їхня історія також починається десь у Скандинавії. Пліній згадує бургундіонів (burgundiones), а острів Борнгольм ще в середньовіччі мав назву Бургундаргольм. З іншого боку, немає впевненості, що бургунди на шляху зі Скандинавії до південного берега Балтики справді затрималися на Борнгольмі. На континенті вони оселилися поблизу готів іще до того, як ті відійшли з Нижньої Вісли на південний схід. Йордан згадує, що Фастіда, король тих гепідів, які залишилися на Віслі, завдав бургундам настільки тяжкої поразки, що майже винищив їх повністю. З цих згадок випливає, що поселення бургундів треба шукати по Варті та Нотецу на схід від Вісли. Перемоги, що Фастіда отримував також над іншими народами, можливо, й стали причиною переселення бургундів на захід.

Археологічні знахідки, що можна приписати бургундам, походять із Любуських земель, Брандербургії, Верхньої та Нижньої Лужиць. Тут близько середини II ст. н. е. з'явилася археологічна культура, творці якої прибули, очевидно, з Помор'я. Вона створює міст між надельбськими германцями та розташованою східніше пшеворською культурою, ідентифікованою з лугіями та вандалами. У IV ст. знахідки, пов'язані з бургундами, поступово зникають, причиною чого була, напевно, їхня міграція на Рейн.

На могильниках переважають в основному поховання тілоспалення. На відміну від готів, бургунди споряджали померлих воїнів зброєю: списом, мечем та щитом, а особливо — характерними сокирами, рідкісними в сусідніх культурах. Жінки носили одяг, скріплений двома фібулами, та разки скляного намиста й металевих підвісок. Важливою частиною одягу в обох статей був пояс із залізною пряжкою. На впливи з Помор'я вказують кам'яні кола, відомі на деяких могильниках; на річкових терасах засновували поселення з довгими будинками та напівземлянками. Інколи будинки стояли у два ряди або ж групувалися навколо порожнього

майданчика. Цікавими у цій культурі є поховання собак, найчастіше під порогами будинків, а також у місцях розташування виробництв, у печах для плавлення заліза та випалювання вапна. Звичай закопування собак у спеціальних місцях відомий у багатьох інших культурах, однак тут він, мабуть, був більш поширений.

Наприкінці IV ст. на Лужицях та сусідніх землях зникають знахідки, пов'язані з бургундами, й можна судити, що цей народ розпочав поступову міграцію на захід уже протягом III ст. Історичні джерела згадують про перемогу імператора Проба (276–282) над бургундами та вандалами на річці Лех¹²⁶ або на Рейні. У той самий час, або невдовзі потому, бургунди осідають на Рейні поблизу устя Майна, на терені, що у 259/260 р. був покинутий аламанями. Однак археологічно вони там майже непомітні. Відповідно до «Пісні про Нібелунгів» столицею бургундів був Вормс, але це не знаходить підтвердження в історичних джерелах. Германські знахідки з цього регіону нечисленні, а на додачу до цього вони можуть залишитися після аламанів. На Рейні було досліджено невеликий могильник із похованнями, інвентар яких свідчить про зв'язок з басейном Середнього Одеру, але до сих пір це єдиний об'єкт такого типу. Ми знов мусимо змиритися з тим, що бургунди швидко перейняли нову культуру. Це був народ з великими здібностями до асиміляції, у чому ми ще зможемо переконатися.

Поразка, завдана бургундам у 436 р., поклала край існуванню їхньої держави на Рейні. Тих, що вціліли, Аецій поселив у античній Сапаудії¹²⁷ на Леманському озері. Їхньою столицею стала Женева. В битві на Каталаунських полях 451 р. бургунди билися на боці римлян, оскільки від часу переселення були федератами. Виконуючи зобов'язання перед Римом, разом з візиготами, вони брали участь у битвах проти свебів у Іспанії. Бургунди, як і візиготи, були розселені на землях провінції, відповідно до системи, в силу якої отримали частину земельних маєтків.

¹²⁶ Права притока Верхнього Дунаю. — Ред.

¹²⁷ Sapaudia, область у Галлії, потім — Савойя. — Ред.

Невдовзі володіння бургундської держави збільшилися та сягли долин Рони та Сони. З 461 р. столицею був Ліон, а в Женеві була столиця другого короля, яким згідно з правом був молодший брат владики. Політику експансії, розпочату королем Гундовехом, продовжував його брат і спадкоємець Хільперік I, за панування якого до складу держави увійшла також Південна Галлія на лівому березі Рони по річку Дюранс. По смерті Хільперіка у 480 р. влада перейшла до його чотирьох небожів. Головний владики Гундобад перебував у Ліоні, інші брати — у Женеві, і, схоже, також у Відні та Валансі.

Археологічні залишки королівських резиденцій у цих містах дуже слабо виявлені. У 1939 р. було розпочато розкопки в Женевському соборі, відкриваючи, судячи з усього, сліди королівського палацу з великою залою та прилеглою до неї каплицею. Стіни, що могли походити з V ст., були вкриті шаром попелу. Це може бути пов'язано з подіями перед 516 р., коли Гундобад убив одного з братів, а все місто, що пізніше за його наказом було відбудовано, згоріло у полум'ї. Ця гіпотеза дуже спокуслива, але, незважаючи на це, є дуже складним завданням пов'язання фундаментів з королівською резиденцією, оскільки у руїнах не було знайдено предметів германського походження. Проблема залишається відкритою,

Рис. 59. Фібула V ст. з розкопок у соборі Святого Петра в Женеві

не дивлячись на те, що під час нових розкопок у вісімдесяти роки ХХ ст. у соборі знов виявили шар попелу, що може походити з періоду конфлікту між братами.

На новій батьківщині бургунди швидко пристосувалися до життя на римський кшталт, вони прийняли також романську мову. Померлих ховали на кладовищах населення провінцій; чисельні поховання з бідним інвентарем, що знаходили там поруч із пізньоримськими похованнями або над ними, могли належати ново-прибулим германцям. У сьогodнішній французькій Швейцарії та у Південно-Східній Франції знайдено сліди контактів бургундів із гунами, що виражається у знахідках штучно деформованих черепів на деяких могильниках. Антропологічні дослідження скелетів некрополя в Моне-ла-Віль у французькій Юра показали, що у близько 20 % скелетів зубна емаль доходила аж до коренів, що вважається монгольською рисою. З цих фактів випливає, що протягом своєї історії бургунди частково змішалися з гунами.

На могильнику в Сен-Сюльпіс біля Лозанни в одному з жіночих поховань знайдено фрагменти металевого дзеркала кочівницького типу. Поховання датовано періодом невдовзі після переселення бургундів до Сапаудії, тобто після 443 р. Характерні для номадів предмети бургунди, очевидно, принесли зі своїх попередніх надрейнських земель. Германськими елементами в жіночому одязі є малі фібули, часто у вигляді фігурок звірів, передусім птахів, та, дещо більші, з прямокутною пластиною на голівці. Костюм доповнювали металеві браслети та разки скляного намиста.

Поховання зі зброєю дуже нечисленні й не обов'язково належать бургундам, оскільки це можуть бути поховання інших римських союзників періоду перед переселенням бургундського народу. Знахідки епохи королівства бургундів зосереджуються по берегах Женевського озера. У VI ст. на всьому західногерманському просторі зростає кількість поховань з типово германськими поховальними дарами, але ж таких, що можна напевно визнати бургундськими, все ще дуже небагато. Це ще один доказ швидкого процесу акультуризації германського населення в римському

середовищі. А коли романське населення після 500 р. знов почало споряджати померлих під впливом германців, знахідки пізнього періоду бургундської держави стають уже чисельними. Особливо ефектні великі залізні пряжки, оздоблені срібним дротиком, що носили переважно жінки. Ця мода належить уже до наступного періоду, коли Бургундія стала частиною держави франків.

Рис. 60. Бургундська пряжка VI ст. з інскрипцією.
Комуна Лавіньї, кантон Во

За розрахунками швейцарського археолога Макса Мартіна, до Сапаудії прибуло приблизно 10–15 тисяч бургундів¹²⁸, що становить якихось 5–10 % усього народу в їхній державі. За правління Гундобада, який панував з 474 р., бургунди увійшли до кола великої політики, яку створювали дві сили: франки та остроготи. Ми дізнаємося про це більше, коли перейдемо до остроготів у Італії.

¹²⁸ M. Martin, *Burgunden*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde (J. Hoops), 4, 1981, 255.

Дакі пісні з-за Рейну

Аламани

Нелегке це завдання — вивести на сцену епохи Великого переселення народів окремі германські та степові народи, зберігаючи ще й порядок у часі та просторі в цьому V ст., такому щедрому на події. Ми весь час мусимо мандрувати зі сходу на захід і навпаки або повертатися в часі, аби спромогтися в повному обсязі репрезентувати черговий народ.

Так відбувається і з аламанам, народом, який почав серйозно загрожувати римському кордону на Рейні в момент, коли готи в III ст. здійснювали свої перші грабіжницькі походи з Чорного моря. Назва аламани або алемани означає «мужі всіх», тобто народ змішаний, точно так вони й окреслені у писемних джерелах. Їхня назва живе до сих пір у іспанській та французькій мовах як *allemand*, *alemán*. Перші згадки про них зустрічаємо у 231 р., коли вони напали на римський лімес на Рейні.

У період, коли римляни їх ще не знали, вони вже мали за собою довгу історію, що сягала I ст. до н. е., коли вони ще називалися свебами, ім'ям, що прослідковується у назві Швабії. Це був союз чисельних племен, найсильнішими з яких були семнони. У той час їхні землі розташовувалися на Середній Єльбі та Гафелі, а їхнім археологічним спадком є величезні могильники, що налічують сотні урн. Король свебів, Аріовіст, був союзником кельтського племені секванів у битвах із Юлієм Цезарем у 54 р. до н. е. Іншим могутнім свебським королем був Марбод, який панував над племенем маркоманів на Майні. У 8 р. до н. е. він повів їх до Чеської улоговини, де створив державу, економічно та політично дуже залежну від Риму.

Інвентар поховань періоду Марбода у Чехії вказує на те, наскільки значний був римський вплив на маркоманів. Поховальні дари складаються з чисельного металевого посуду, фібул, частин пояса, або привезених з сусідніх римських провінцій, або виконаних варварами у римському стилі. У 18 р. н. е. Марбод був позбавлений трону та знайшов притулок у римлян; він прожив ще 18 років у Равенні. Спорідненим з маркоманам було плем'я квадів, яке також рушило з Марбодом до Чеської улоговини, а потім зайняло Моравію та Словаччину. У Південно-Західній Словаччині в першій половині I ст. н. е. виникла держава Ваннія короля квадів, що також піддавалась сильним римським впливам.

У Середній Німеччині, на Середній Єльбі та Солаві оселилися гермундури, які пізніше стали частиною народу аламанів. У племінному союзі свебів у II ст. н. е. доходило до постійних конфліктів, аж поки нарешті 166 р. вибухнула чотирнадцятирічна війна з Римською Імперією, де головним противником Риму були маркомани. Перебіг т. зв. маркоманських воєн (166–180) відображений рельєфами на колоні Марка Аврелія на П'яцца Колонна у Римі. Наприкінці II ст. до свебів належали маркомани та квади, а можливо, й частина бургундів. Таким чином, виникла справжня мозаїка, з якої виділився новий народ — аламани. Римляни оцінювали його як дуже чисельний. До аламанів приєдналися ютунґи — плем'я маловідоме, яке незабаром піддалося повній «аламанізації».

Вперше аламани стали загрожувати римському кордону на Рейні та на Верхньому Дунаї вже у 213 р., але до великого набігу дійшло лише через 20 років. Тоді вони вторглися на територію провінцій Верхньої Германії та Реції, знищуючи безліч військових та цивільних поселень. Надрейнський лімес у той час був слабо захищений, оскільки частина легіонів була відіслана на схід на війну з персами. Не дивлячись на це, римлянам вдалося відбити загарбників, але знамениті напади готів, що розпочалися в 238 р., напевно не залишилися без відгуку в інших варварів. У 259 р. дійшло до великого нападу вздовж усього лімесу від Нижнього Рейну до Нижнього Дунаю. За рік аламани знищили Авантум (Аванш у

Швейцарії)¹²⁹ та звідти постійно проникали в межі римської держави, аж поки не були розбиті, але також не остаточно, імператором Пробом у 277 р. Після великого нападу 259–260 р. їх уже нічого не могло втримати, й вони дійшли тоді аж до Мілану.

У 1992 р. під час будівельних робіт під одним з будинків у Аусбурзі було відкрито кам'яний вівтар, присвячений богині Вікторії з нагоди перемоги навесні 260 р. над варварами, які були розбиті римлянами в Реції, й при цьому вдалося визволити тисячі полонених, узятих в неволю в Італії. Ця битва, точне місце якої не відомо, не згадується в текстах джерел, але сенсацію викликало дещо інше: на вівтарі, як переможені, згадуються варварські народи семнони чи ютунги. Про семнонів ми чуємо востаннє взимку 179/180 р. під час маркоманських воєн, а про ютунгів — уперше лише у 270 р. Назва семнонів, з того, що ми про них знали до цього, повинна була давно вже зникнути з історії, оскільки вони мали увійти до складу нового племені аламанів. Тим часом самостійне плем'я, назване зараз ютунгами, здійснило напад на Італію, напевно, Північну, в той період, коли ми чуємо вже тільки про аламанів. Ця сенсаційна знахідка по-новому висвітлює локалізацію германських племен у Середній та Південній Німеччині, а водночас показує, наскільки фрагментарні наші знання.

Після всіх цих подій римський кордон на Верхньому Рейні вже не вдавалося утримати і лімес був пересунутий далі на південь. Територія між Верхнім Рейном та Верхнім Дунаєм, т. зв. *agri decumates*¹³⁰, була назавжди покинута римлянами й на ній оселилися германці.

З частини провінцій Верхньої Германії та Реції виникла тоді Аламанія. Тут знайдені поховання-тілопокладення, поодинокі або по кілька, інвентар яких має дуже тісні зв'язки з похованнями у Середній Німеччині, з тією різницею, що південнонімецькі поховання приблизно на одне покоління пізніші та їх слід датувати періодом близько 300 р. Жінки, які сюди прибули,

принесли з собою великі фібули з вкладками зі скла, разки бурштинового намиста та гребені, форми яких походять з Ельби. Ці зв'язки складніше прочитати у чоловічих похованнях, оскільки тип озброєння має міжрегіональний характер й не був властивий тільки аламанам. Металеві гривни, знайдені в тих похованнях, походять також з Ельби.

Германська кераміка, знайдена в римських віллах, свідчить про те, що аламани займали покинуті будинки. Відомі також їхні власні поселення, з яких найкраще досліджене Рундер Берг поблизу Ураха на схід від Середнього Неккару. Поселення розташовано на плоскогір'ї, природний захист якого становили круті схили, що спадали на 250 м додолу. Територія його, близько 300 x 50 м, була оточена палісадом. Завдяки багатолітнім систематичним розкопкам можливо реконструювати історію цього оборонного поселення.

Перші поселенці прибули сюди в першій половині IV ст., і були це, як вказують знахідки деталей костюма, тобто чисельні фібули та пряжки, надельбські германці. На плоскогір'ї будували дерев'яні житла, а палісад, пізніше замінений кам'яним муром, оточував, власне, лише частину поселення, де були садиби заможних мешканців. Наприкінці IV ст. населення цього поселення пережило якусь катастрофу, про що свідчать незліченні знахідки металевих предметів, на які ніколи неможливо було б розраховувати в такій кількості при розкопках поселення, що функціонувало нормально. Усі предмети з дорогоцінних та кольорових металів, а також заліза, зазвичай перековували, переплавляли та відливали наново, тому на велику кількість металевих виробів можливо розраховувати лише на тих поселеннях, які спіткав несподіваний кінець.

Укріплена частина поселення напевно була садибою князя або короля та його двору, а у виробничій частині знайдено велику кількість металевих і скляних предметів та кераміки, а також знарядь, сировини, напівфабрикатів та відходів. Вони утворювали скупчення, й на підставі цього було можливо реконструювати, де були розташовані майстерні, що виготовляли певний вид продукції.

¹²⁹ Aventicum.

¹³⁰ Десятинні поля. — Ред.

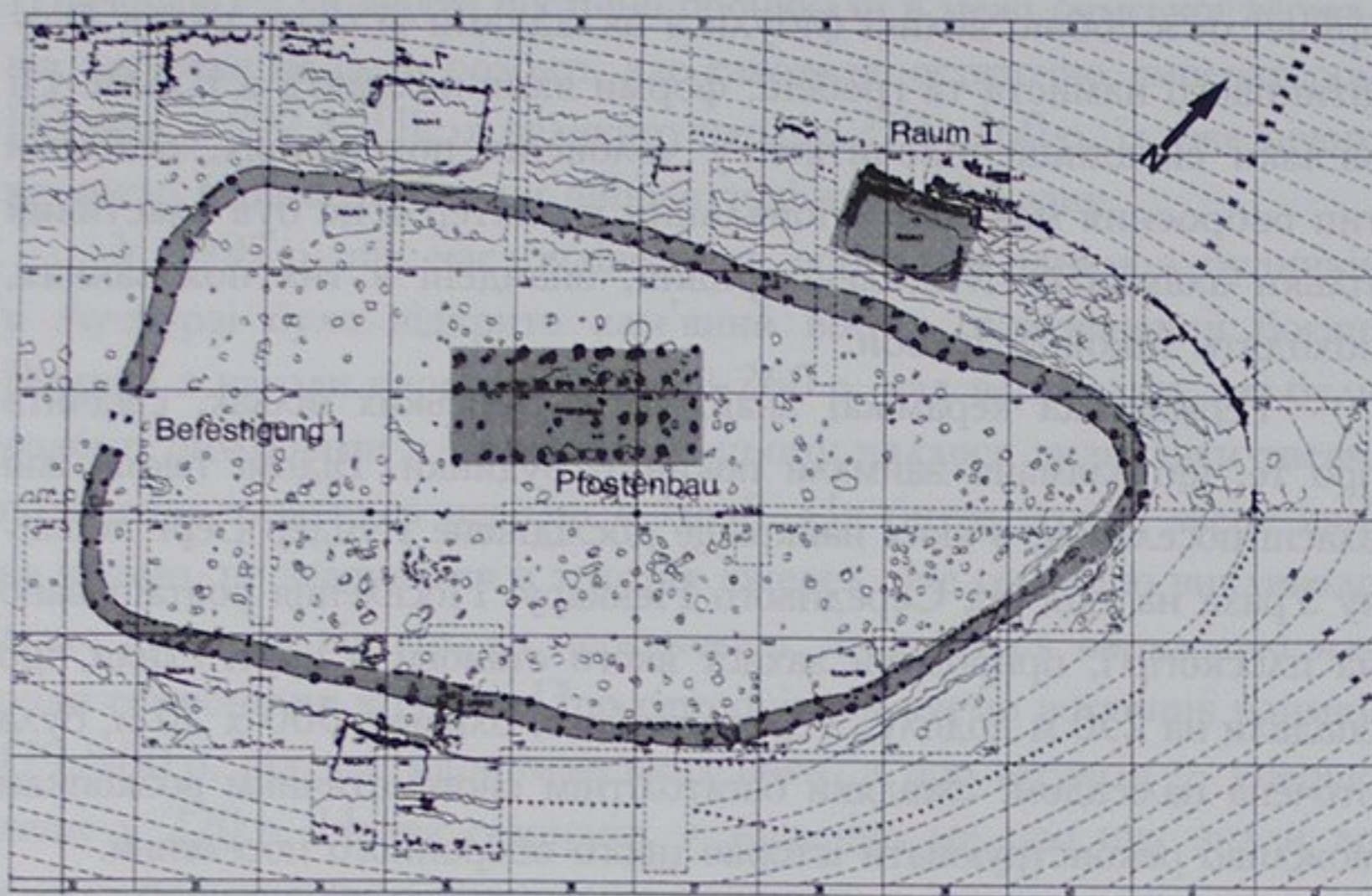

Рис. 61. План укріпленої частини поселення Рундер Берг

У Рундер Бергу мешкали таким чином ковалі та золотарі, різьбярі та бондарі, а ще столярі, і, напевно, також спеціалісти з обробки шкіри, кістки, рогу та гагату¹³¹. Знайдено також відшліфовані пластинки альмандинів, каміння, що відіграло таку значну роль у поліхромному стилі, а також точні ваги для золота та срібла. Ножі, шила, долота, молотки, залізні злитки, відходи свинцю і т. п. свідчать про інтенсивне виробництво у різних галузях ремесла.

Дещо іншу картину дають фрагменти скляного посуду, розсіяні по всьому плато. Переважно вони були імпортовані з Надрейнії, а можливо, і з Айфеля. Оскільки в той час скляний посуд клали до поховань заможних осіб, на підставі концентрацій скла можна локалізувати оселі, де мешкали багатії. Особливо багато знайдено цих фрагментів у великому будинку, що стояв у центральній частині поселення, оточений палісадом. Отже, це була садиба князя.

¹³¹ Це смолисте буре вугілля чорного блискучого кольору, що використовується для виробництва намистин та підвісок.

Уламки скляного посуду знаходили також в інших будинках, що їх, як на це вказують інші знахідки, займали воїни, золотарі та ремісники, які обробляли дерево. І ще одне можливо прочитати з розсіювання цих скляних фрагментів: за знахідками в похованнях нам відомо, що чоловіків обдаровували іншими предметами, ніж жінок та дітей. Таким чином знахідки чаш та дзвоноподібних кубків вказують на помешкання для жінок та дітей, а високих келихів та оздоблених кубків для вина — чоловіків.

Катастрофа наприкінці IV ст., причини якої нам не відомі, тільки на нетривалий час порушила життя мешканців. Протягом наступного століття поселення переживало період розквіту, але на початку VI ст. сталася нова навала, після якої мешканці, що залишилися живі, покинули свої житла. Кінець поселення можна пов'язати з остаточним підкоренням Аламанії франками в 506 р. Мешканці Рундер Берга, однак, бачили небезпеку, що насувалася, та намагалися сховати своє добро. Про це свідчать зняряддя та прикраси, закопані на крутих схилах та знайдені лише під час розкопок. Ніхто вже по них не повернувся. На одному схилі був знайдений навіть цілий скарб, схований у дерев'яній скрині або загорнутий у хустку. Бронзовий казан, два молотки, ковадло, кліщі, залізний лан-

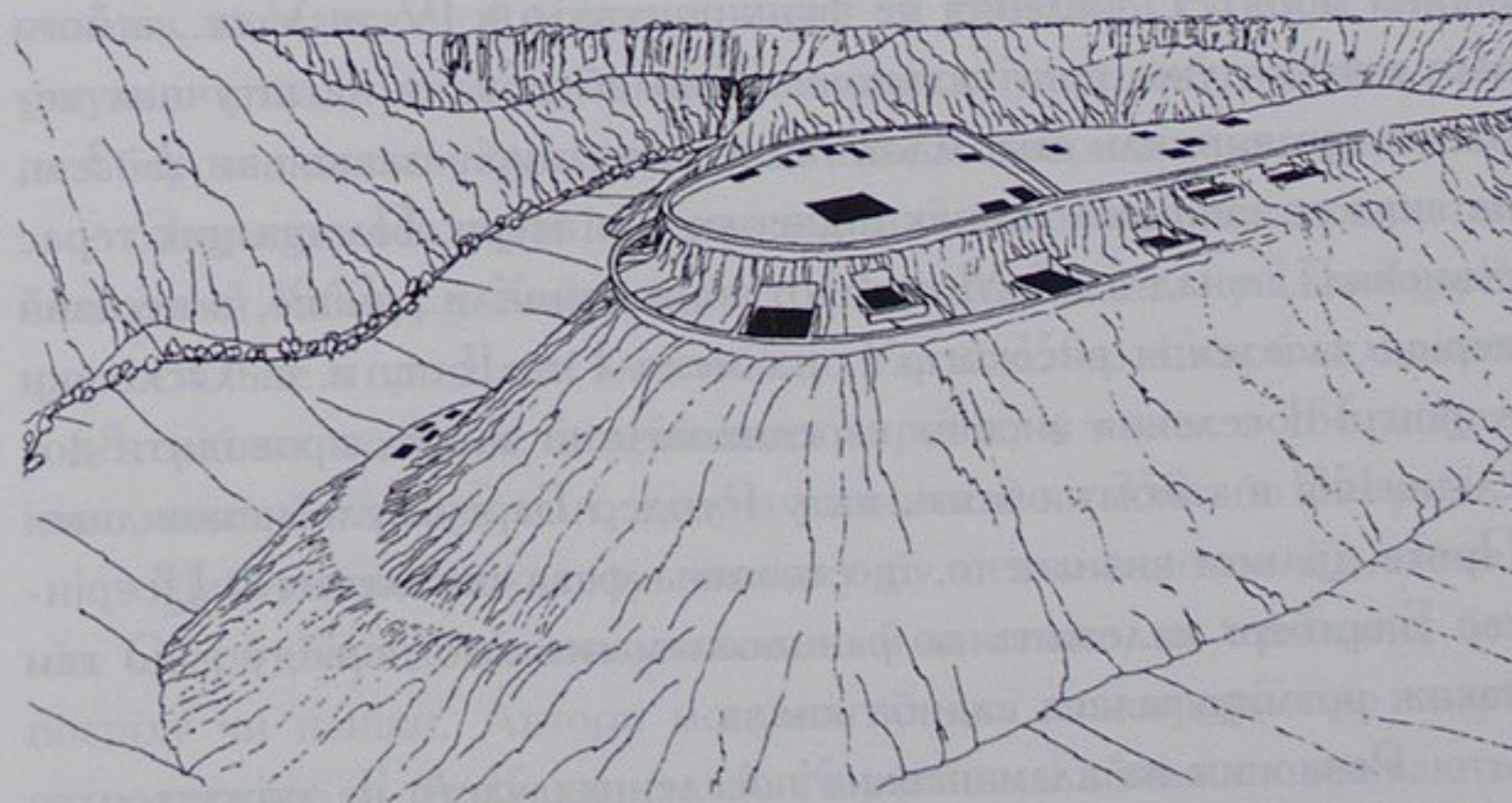

Рис. 62. Реконструкція поселення Рундер Берг (вид з півночі)

цюг, долото, гребінь для чесання вовни, ножиці, напівкоса, два серпи та коса лежали тут поруч та є свідченням різноманітних занять, а саме ковальства, землеробства та скотарства.

У середині VII ст. на узгір'я ще раз прийшли поселенці та залишалися там протягом усього IX ст., а може, навіть до початку X ст. Розкопки на Рундер Бергу є найліпшим доказом того, скільки можливо дізнатися з археологічних розкопок, за умови, що кожен предмет точно локалізований, нанесений на план та порівняний з іншими. Поселення, що на перший погляд складається з хаосу предметів та решток споруд, починає жити, і як із тисячі мозаїчних камінців, складається картина минулого. Не все, однак, вдається інтерпретувати в ході самих розкопок; тільки копівка праця в лабораторіях та за робочим столом може дати повну картину життя на поселенні та подій, що розігрувалися на ньому.

У тому самому 506 р. очевидно, було знищено також інше гірське поселення Гельбе Бюрг біля Діттенгайма, на захід від Регенсбурга. Воно досліджено тільки частково, але знахідки належать до того самого часу, що й старожитності з Рундер Бергу. У Цеєрінгер Бюргберг біля Фрайбурга було систематично досліджено ще одне гірське аламанське поселення (465 м над рівнем моря). Поселення це функціонувало в IV та V ст., а його забудова є дуже оригінальною. Воно збудовано на штучних терасах, що виникли внаслідок піднесення мурів заввишки 2–3 м, на яких на пізніших етапах піднесли нові мури. Площа цих терас становила понад 5 га. Можливо, вони виникли раніше, в перший період заселення високогір'я, на межі I та II ст. н. е. Оскільки в центрі поселення височіє середньовічний замок, проводити дослідження в такому обсязі, як у Рундер Бергу було неможливо. Проте, цілком визначено, що головна фаза поселення в Цеєрінгер Бюргберг належить до ранньоаламанського періоду і що там також розміщувалася садиба князя.

Розкопки на аламанських поселеннях часто не можуть охопити усієї їхньої площі, оскільки розташовані вони у місцях, де

було закладено середньовічні поселення та міста. Не дивлячись на це, результати описаних праць дають нам картину такого поселення з будинками, завдовжки до 15 м, напівземлянками та коморами. Поселення на Рундер Бергу було, як ми вже згадували, резиденцією князя або короля. Амміан Марцеллін пише, що в аламанів у різних частинах їхнього краю правили королі, *reges*. Він також згадує більш дрібних королів, *reguli* та *regales*, а також аристократів, *privates* та *optimates*. На відміну від готів, франків, лангобардів, а також частково й бургундів, ми не знаємо генеалогії аламанських королів. Тільки час від часу з тіні з'являється постать якогось владика, аби незабаром знов зникнути з карт історичних джерел. Так відбувається з Хнодомаром: у 350 р., після вбивства імператора Константа, його офіцер Марненцій узурпував владу. Щоб його перемогти, наступний імператор, Констанцій II, дозволив аламанам вступити до меж Імперії та оселитися на обраних ними землях. Ці миттєво ввійшли до Галлії, але цього разу їхньою метою був не грабіж, а лише пошук нових земель для оселення. Те саме зробили франки, коли нарешті імператор змушений був направити до Галлії свого родича, молодого Юліана, якого пізніше назвали Відступником, та який став його наступником (360–363). Цей освічений молодий чоловік навчався в Афінах, а книги та спокійне, скромне життя цінував понад усе. Змушений покинути улюблені заняття, він незабаром показав, що може бути також добрим командувачем.

Замислимося зараз, чи мав відомий скарб срібних предметів, знайдений 1962 р. у Кайзераугусті (*Augusta Raugica*) у Швейцарії, щось спільне з приходом аламанів до Галлії 350 р. Скарб складався з 68 срібних посудин та дрібніших виробів, а також з 186 монет, і час, коли його закопали, можна визначити як 350 або 351 р.

Мабуть цю унікальну знахідку було заховано не від аламанів. Скарб було дбайливо упаковано й закопано, як очевидно, без поспіху чи паніки. Автори монументальної монографії про скарб за редакцією Г. А. Канна та А. Кауфманн-Гайніманн вважають, що ця велика колекція срібла належала якомусь офіцерові зі штабу

узурпатора Магненція¹³². Коли власник скарбу вирушив разом зі своїм предводителем на схід проти Констанція II, він закопав своє майно під муром військового табору в Аугуста Раурика.

Юліан вирушив до В'єн у Галлії, маючи менш ніж 400 солдатів¹³³. Те, що він там застав, пізніше описав сам: «Безліч германців безкарно розташувалися поблизу розграбованих ними міст Галлії. Були зруйновані муровані стіни десь близько сорока п'яти міст, не враховуючи веж та маленьких фортець (...) Ті, хто були розташовані найближче до нас, розташовувалися на відстані трьохсот стадіїв (близько 50 км — М. М.) від берега Рейну, і район тричі спустошувався їхніми набігами (...) Такий був стан Галлії, коли я прийняв її»¹³⁴.

Коли йому вдалося зібрати військо, він навесні 356 р. прийшов на Рейн: «Я сам бачив, що навіть варвари, які живуть за Рейном, співають свої пісні мовою, схожою на різке каркання птахів, і що вони насолоджуються ними»¹³⁵.

У серпні 357 р. під Аргенторатумом¹³⁶ (Страсбург) дійшло до битви. Спочатку римська армія ледь могла тільки відбивати аламанив, але під вечір здобула чудову перемогу. Король Хнодомар був полонений, загинули тисячі германців, а сотні втонули у Рейні.

Коли 401 р. римські солдати були відкликані з північних провінцій, аби у Італії стримати Аларіка, аламани почали поступово проникати до сьогodнішньої Швейцарії. Перші їхні групи заселили протягом V ст. правий берег Рейну в околицях Базеля, про що свідчить два могильники в його передмістях: Базель-Кляйнгюнінген та Базель-Готтербармвег, а з німецької сторони, — третій некрополь у Гертені.

¹³² H. A. Cahn, A. Kaufmann-Heinimann (red.), *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugust*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 9, Derendingen 1984.

¹³³ 360. — Ред.

¹³⁴ *Послание Сенату и народу афинскому*, 278d–279b (y:) Император Юлиан. Сочинения. Пер. Т. Г. Сидаша. Санкт-Петербург 2007.

¹³⁵ *Антиохийцам или Бродоненавистник [Мисопогон]*, 337c (y:) Император Юлиан. Сочинения.

¹³⁶ Argentoratum.

Рис. 63. Шлайтгайм, кантон Шаффгаузен, Швейцарія.
Прикраси з багатого поховання аламани

На відомому вже з XIX ст. могильнику Шлайтгайм у кантоні Шаффгаузен, де налічується понад 850 поховань, ховали з першої половини V до кінця VII ст. У одному з найбільш ранніх поховань спочивала дама, яка прибула з Ельби. На тридцяти- або сорокалітній жінці була срібна гривна, кільце з бурштинових, скляних та срібних намистин, срібна шпилька для волосся, два персні та набір туалетного приладдя, також зі срібла. У районі таза лежав бронзовий

гарнітур до пояса з пряжкою та наконечниками пояса, спорядження типове скоріш для чоловіка. Окрім цього, у похованні була шкатулка з тополі, декілька глиняних посудин та роговий гребінь. Частини костюма мають виразні зв'язки з надельбською територією, але бракує фібул, а чоловічий пояс натомість не є типовим поховальним підношенням для жінки. Поховання цієї дами є найбільш ранньою аламанською знахідкою в Швейцарії та датується другою чвертю V ст. Приблизно з 600 р. наступні сто років найважливіших померлих почали ховати в церквах або біля них. Такий невеликий могильник у церкві було досліджено в Шлайтгаймі. Схоже, тоді відбувся поділ на християнські родини, які ховали в церкві, та ті, котрі й далі трималися давньої віри, а їхні поховання були під курганами або на окремих малих могильниках. Таким чином заможні християни та язичники прагнули після смерті відокремлення від решти суспільства.

У тій самій місцевості частково досліджене поселення з великим будинком завдовжки 20 м. Це поселення складалося з поодиноких розрізнених подвір'їв та налічувало близько 200 мешканців.

І на інших могильниках найбільш ранні поховання мають надельбські риси, як у Кайзераугусті біля Базеля. Засновники великого могильника в Шрітцгаймі у долині Дунаю між річками Іллер та Лех, що налічує 660 поховань періоду 525–660 рр., були вихідцями з Тюрінгії, на що вказують фібули з жіночих поховань. Дослідження Урсули Кох¹³⁷, німецького археолога, довели, що поселення при могильнику, очевидно, налічувало в кожному поколінні 130–160 мешканців. Тільки перше покоління було менш чисельним та складалося з 45–65 осіб. Ця ж авторка опублікувала інший могильник у Плайдельсгаймі на Неккарі, на котрому

¹³⁷ U. Koch, *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim, I. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A, 13, Berlin 1977, 190–193; Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 60. Stuttgart 2001.*

вдалося виділити окремі родини на підставі типів спорядження, розташування та форм поховань. І тут перші поселенці походили з Ельби, але в другому поколінні з'являються східногерманські та гунські риси. Нарешті після приєднання Аламанії до держави Хлодвіга на могильнику почали ховати своїх померлих і франки, які управляли окремими округами колись незалежних аламанів.

Аламани, які в V ст. оселилися біля Базеля та на Баденському озері, просувалися все далі й наприкінці VI ст. дістали до Середньої Швейцарії. У той час західний кордон бургундської держави проходив по річці Аре в околиці Берна. Болота та стариці відгороджували обидва народи. В такий спосіб виник мовний кордон, що проходить між французькою та німецькою Швейцарією, сьгоднішнє свідчення давньої лінії розподілу між двома германськими народами.

З перебігом часу костюм аламанських жінок та чоловіків зазнавав суттєвих змін. У жіночих похованнях дві великі фібули знаходилися в районі таза або нижче, але не на плечах, як на батьківщині на Ельбі. Між ними зазвичай лежить ремінь із прикріпленими амулетом у вигляді округлої ажурної пластинки з бронзи. Великі фібули, що раніш носили на плечах, «мандрують» донизу та прикріплюються до шкіряного ремня, що звисає від пояса до колін, а з другої половини V ст. на шиї почали носити малі фібули. На ремінці, прикріпленому до пояса, висіли часто також інші амулети, такі як скляні намистини та підвіски з монет, інколи маленький ніж або ложечка, а також прибори до їжі. Панчохи підтримувалися різновидом підв'язок, прикрашених маленькими пряжечками та ремінними наконечниками. Деякі з них орнаментовані, й тому можна зробити висновок, що підв'язки було видно, відтак сукні не були довгі, а закінчувалися вище колін. Пізніше, в другій половині VI ст. гарнітури для підв'язок розташовувалися вже біля кісточок ніг, бо тоді ввійшли в моду довгі сукні.

Рис. 64. Жіночі прикраси з аламанського поховання
могили Пфайдерсайм

Рис. 65. Фібули з аламанського жіночого поховання
могили Цюрих-Бейкерштрассе

Чоловіки носили шкіряний пояс із пряжкою, на якому позаду була прикріплена невелика сумочка, де зазвичай лежало кілька монет, камінь для висікання вогню, пінцет, шматочки заліза та інші дрібні предмети. У VII ст. шкіряні пояси були вкриті безліччю металевих окуть та ремінними наконечниками. Мода на такі багато оздоблені пояси прийшла до Європи зі сходу разом з кочовим народом аварів.

Озброєння аламанських воїнів було подібне до того, яке застосовували франки, але про це ми розповімо пізніше. Зброю клали до могили навіть хлопчикам, починаючи з шостого року

життя. У VI та VII ст. у аламанів з'являються чисельні багаті поховання, що вирізняються не тільки багатством, але й конструкцією. Це були великі поховальні камери з труною всередині. Поруч лежали предмети, що не мають відношення до костюма, такі як кераміка, а в чоловіків щит, довгий спис, кінська упряж, інколи все в дерев'яній скрині. Меч, головний атрибут воїна, завжди був в труні при померлому.

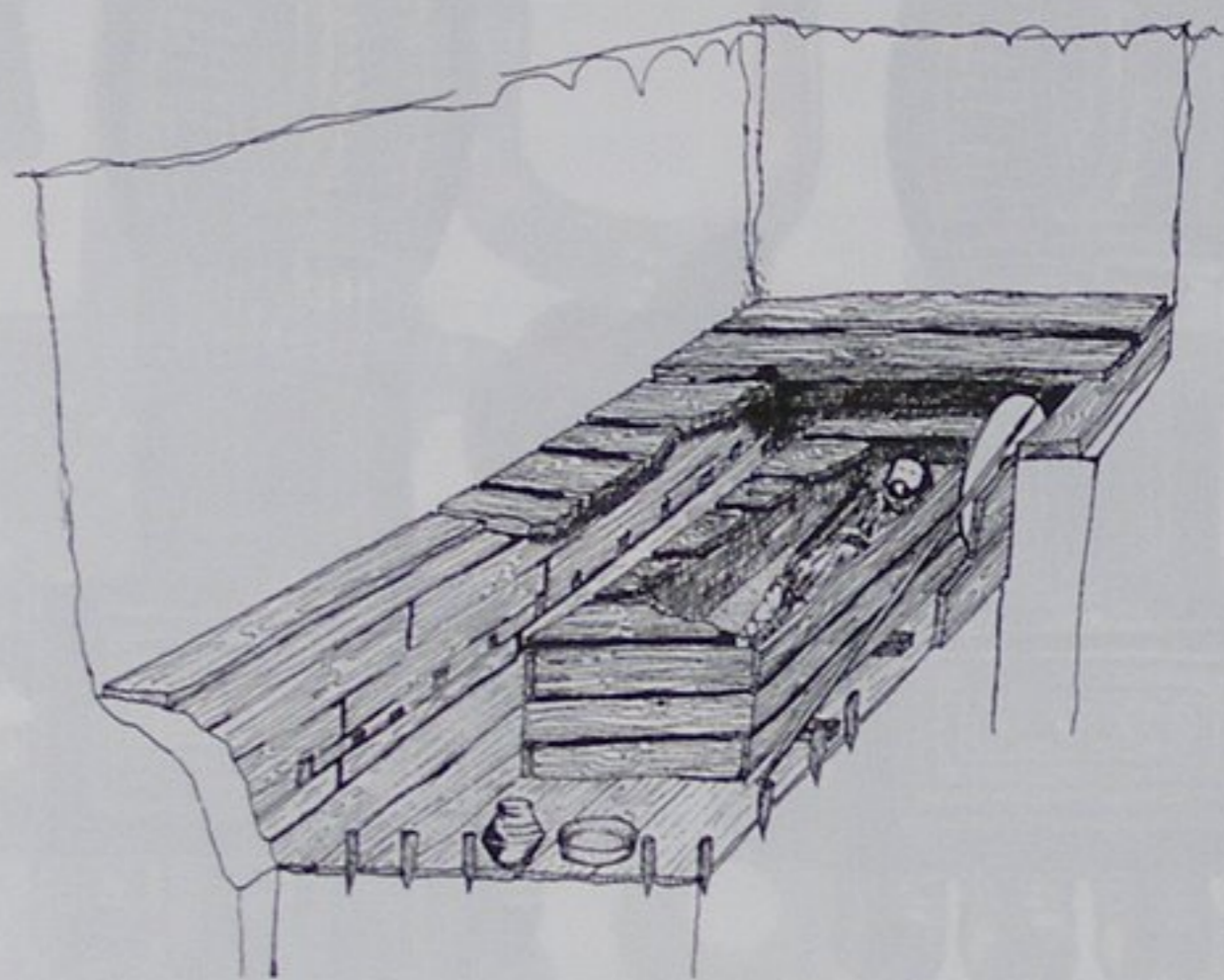

Рис. 66. Поховання аламанського воїна на могильнику Таубербішофгайм-Діттіггайм. Реконструкція І. Сторка

З періоду успішної експансії аламанів до Швейцарії відомі три багаті поховання у Базель-Кляйнгюнінгені. У двох з них були поховані багаті воїни в період між 480 та 520–530 рр. Вони мали довгі мечи з руків'ями, викладеними золотою бляхою, короткі односичні кюлючі мечі, тобто сакси, списи з довгим ратищем, сокири та щити. Пояси застібалися пряжками, оздобленими чарунковим орнаментом.

У другій половині VI ст. аламани розширили свою територію за рахунок сьогоднішньої Східної Швейцарії та Князівства Ліхтенштейн, де мешкали серед романського населення. Але це

Рис. 67. Руків'я меча з поховання воїна на могильнику Базель-Кляйнгюнінген

вже інший розділ їхньої історії. Аламани 497 р. потрапили під владу франків. У битві під Тольбіакумом¹³⁸ (Цюльпіх), що відбулася на рік раніше, вони були розбиті Хлодвігом, владикою франків. На полі битви загинув король аламанів. Відтоді вони увійшли до складу держави франків, зберігаючи таки, очевидно, певну автономію. У 506 р. спалахнуло повстання проти франків, яке Хлодвіг криваво придушив. Вельми імовірно, що занепад резиденцій у Руден Бергу та Гельбе Бюргу власне й пов'язаний саме з цими подіями.

Аламанські поселення в Ельзасі, Південно-Західній Німеччині по Регену та у Швейцарії існували також у період правління франків, а на закладених раніш могильниках померлих ховали й надалі. Поховальні дари мали типово аламанський характер, що, зокрема, виражено в жіночому костюмі та у формах поясів у чоловіків. Незліченні великі могильники з багатими похованнями свідчать про подальший розвиток народу аламанів.

¹³⁸ Tolbiacum.

"Мудрі"

Франки

У нашій розповіді щоразу частіше, й не без причини, з'являються франки. Саме вони поступово підкорювали інші германські народи або примушували їх шукати нові місця розселення. Толозанська держава була зруйнована 507 р. після битви під Вуйє, а вигнані візиготи заснували нову в Іспанії. Під владу франків першими потрапили аламани (497), потім туринги (531) та бургунди (534). По смерті короля остроготів Теодоріка Великого зруйнувалися всі союзи, що призвело до такого зростання могутності франків, що вони створили велику державу Меровінгів (511–561).

До історії Рима франки увійшли в середині III ст., отже, у порівнянні з іншими германцями, відносно пізно. Їхня назва означає диких, але також мудрих та спритних, причому та друга назва їм краще відповідає. Батьківщиною франків були простори по обидва боки Нижнього Рейну та узбережжя Північного моря, де жили різні дрібніші племена — салії, хамави, бруктери, хаттуарії та амсівари, з яких у IV ст. виник народ франків. У 258/259 р., водночас з великою навалою аламанів на Галлію, франки перетнули Рейн у околицях Кельна і дійшли до Парижа та Реймса, а деякі їхні загони — до Тарраґони в Іспанії. За правління Діоклетіана римляни мусили укріпити оборонну систему на Рейні. Константинові Великому ще вдалося утримати франків на правому березі Рейну, але по його смерті у 337 р. це вже стало неможливо. Адже ми пам'ятаємо, що через постійно повторювані набіги аламанів ситуація на Рейні була складна. Юліан Відступник, який переміг їх у 357 р., мусив, однак, погодитися на те, щоб франки переселилися на нові місця. Їхньою новою вітчизною була Токсандрія, на півдні та на заході від нижнього берега ріки Маас,

територія на лівому березі Рейну та провінції Германія II та Белгіка II¹³⁹, тобто сьгоднішня Західна Голландія. Франки тоді стали федератами. Салії, наймогутніші з них, перебували у Токсандрії протягом близько півстоліття відносно спокійно, але наприкінці IV ст. вони почали серйозно загрожувати Імперії. Інша їх частина, східні франки, звані також надрейнськими, оселилися по обидва боки Рейну в околицях Кельну. Вони також повстали проти Риму, але Стиліхону вдалося їх відбити та деякий час тримати у страху. Ненадовго.

У 401 р., коли Аларік вступив на територію Північної Італії, римські легіони були відкликані з Рейну. На кордоні залишилися тільки германські федерати. Їхні археологічні сліди зібрав та вивчив німецькій археолог Горст Вольганг Бьоме¹⁴⁰. З його досліджень випливає, що починаючи з середини IV ст. у Північній Франції та Південній Бельгії з'являються інгумаційні поховання, споряджені зброєю. Римляни раніш не практикували такого звичаю, тут може йтися тільки про германські поховання з довгими двосічними мечами (такий меч називається *spatha*, тобто спата), наконечниками списів, сокирами та частинами щитів. Наступним поховальним даром був прикрашений пояс, що складався з пряжки, оздобленої звіриними голівками, чисельними окуттями ремня та його наконечника. Усі ці деталі виконані з бронзи та оздоблені характерним орнаментом з т. зв. технікою вирізання¹⁴¹. На поверхні відлитої бронзової пластини вирізалися мотиви з гострими кутами у вигляді спіралей, зірок, звірів, а заглиблені та випуклі частини створювали контраст темного та світлого. Ці частини поясів були орнаментовані в пізньоримському стилі, який настільки поширився серед федератів, що пояс, оздоблений вирізанням, став характерною частиною їхнього костюма.

¹³⁹ *Germania secunda, Belgica secunda.*

¹⁴⁰ H. W. Böhme, *Germanische des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire.* Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 19, München 1974.

¹⁴¹ Стиль кербшніт, нім.: Kerbschnitt. — Ред.

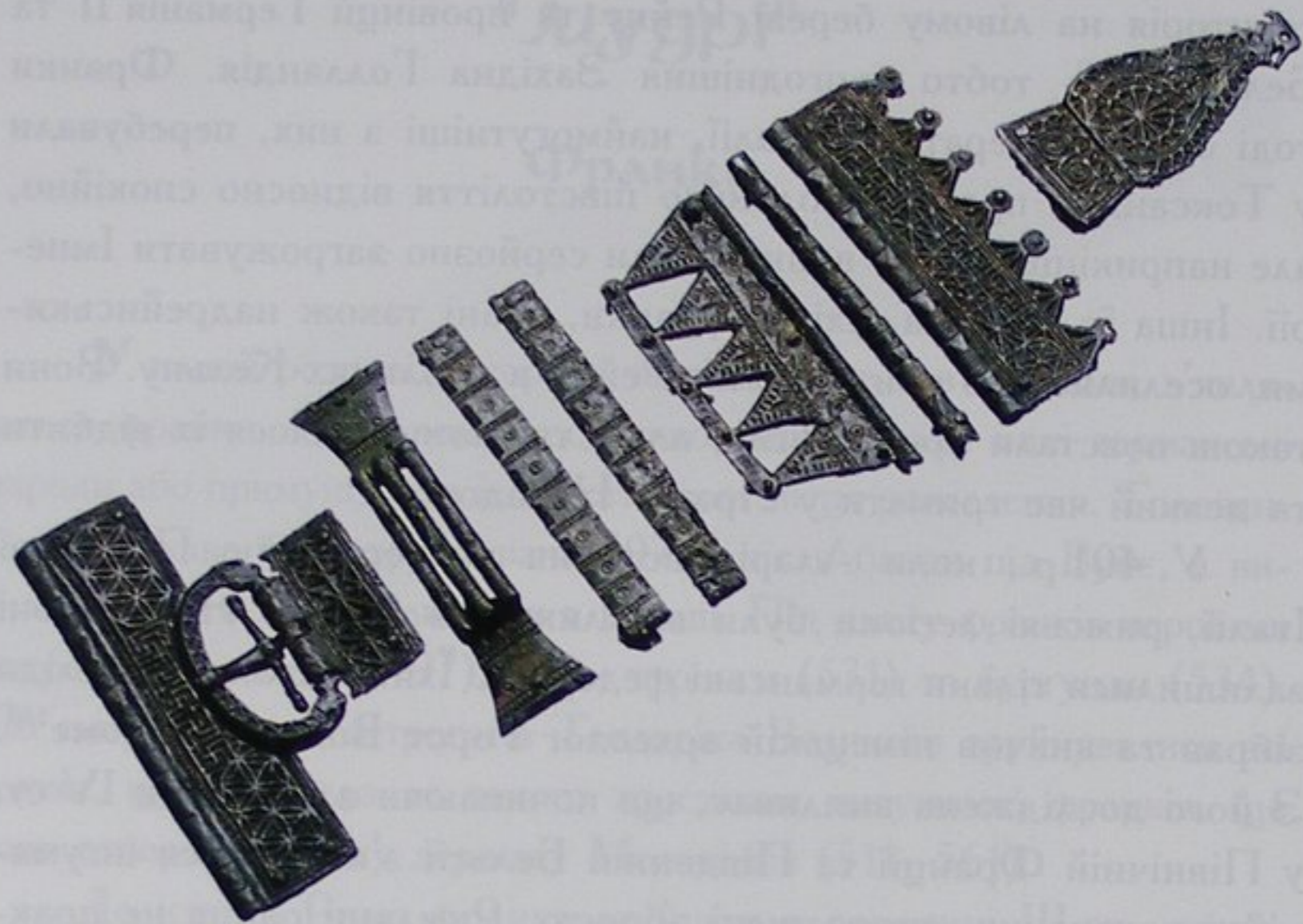

Рис. 68. Поясний гарнітур германського воїна-федерата
з могильника Кематен

Жінки носили також характерні фібули, по чотири й навіть більше, у формі високих конусів (т. зв. тутулусові фібули¹⁴²), великі фібули, оздоблені на кшталт чоловічих поясів, та невеликі округлі фібули з бронзових пластинок, вкритих тонкою бляхою з відтиснутим візерунком. До жіночого костюма належали також довгі шпильки для волосся, сережки, разки з намистин та браслети. Усі ці предмети знаходять точні аналогії у похованнях на правому березі Рейну, а саме — на давній батьківщині франків, та свідчать про те, що ті, хто переселився до Галлії, підтримували сталі контакти з побратимами, залишеними в Нижній Саксонії. У деяких похованнях знайдено золочені срібні предмети, що свідчать про вище суспільне становище померлих, а у Верман в департаменті Ена знайдено навіть поховання воїна високого рангу. Воно було, щоправда, пограбоване, але предме-

ти, які в ньому залишилися, такі як частини щита, десять наконечників дротиків, наконечник спису для полювання та, передусім, срібний золочений гарнітур для поясу, свідчать про дуже високий суспільний статус померлого. Цей воїн мав за римським звичаєм обол у роті, а це був солід Аркадія, карбований між 383 та 388 р.

Ті багаті поховання розташовані в межах пізньоримських галлійських могильників, а їхня частка — 20–30 % від усіх поховань — дуже висока. Дуже цікавим прикладом є невеликий могильник у Фурфоз у бельгійських Арденах, що налічує всього 26 поховань-інгумацій, з них 18 зі зброєю й тільки 4 жіночі, також з германським спорядженням. Це, ймовірно, був могильник військового поста, де служили германські солдати, які перебували там разом із сім'ями. Г. В. Бьоме вважає, що галлійські могильники IV–V ст. є відображенням галлійсько-германської змішаної цивілізації з великою часткою германських воїнів на римській службі, які підпорядковувалися своїм рідним командирам — князям. За свою службу вони отримували землі, платню та зброю. Ця змішана цивілізація протрималася до періоду появи меровінгської монархії, тобто до кінця V ст.

Джерела згадують також інших германських поселенців у Галлії, присутність яких, утім, не вдається підтвердити на підставі археологічних знахідок. Це були лети — *laeti*, які під час великої імперської переселенської акції у III–IV ст. були поселені до Галлії. Акція ця була викликана ослабленням та збезлюдненням Галлії після набігів аламанів та франків у 257–276 рр. Край потребував нового населення, а новими поселенцями були здебільшого франки. Назва *laeti* означала приписаних до землі, людей напіввільних, які жили у великих маєтках та були зобов'язані нести військову службу. Вони були цілеспрямовано ізольовані римською адміністрацією від чистого галлійського населення. Статус цих летів був таким чином незрівняний із позицією федератів. Лети і федерати були германцями, але в той час, коли перші належали до найбіднішого населення, другі були вільні та багаті. З обох цих верств виникла пізніше велика держава Меровінгів.

¹⁴² Від лат. *tutulus* — висока конічна зачіска. — Ред.

Знаю, що ти дуже хоробрий

Хільдерік, король франків

Коли у 407 р. вандали, алани та свеби розпочали спустошення Галлії, салії в той самий час спробували розширити свою територію, також у Галлії. Їх владикою був перший, хто відомий на ім'я, король Хлоїо¹⁴³. Аецій, з 430 р. *magister militum* Західної Імперії, сприяв, однак, тому, щоб вони повернулися до статусу федератів, але після його смерті 454 р. ситуація в Галлії для римлян дуже погіршилась. Тоді в Аквітанії виникла держава візиготів, бургунди поширилися від Женеви до Ліона, салії увійшли до провінції *Belgica secunda*, тобто до Північно-Східної Франції, а надрейнські франки захопили Кельн і Трір. У результаті цього останнього захоплення виникла *Francia Rhinensis*, що сягала від Ксатена до Майнца на Рейні та далі на захід до Тріра на Мозелі. Близько 460 р. римлянам належала вже тільки частина Галлії, на північ від Луари та Сени до Сомми з резиденціями у Реймсі, Камбре та Суассоні. Це була держава Сіагрія, де спочатку правив його батько Егідій, *magister utriusque militiae per Gallias*. По його смерті Сіагрій перейняв титул та владу. Цей решток під римським пануванням пережив падіння Західної Римської Імперії на десять років та в 486 р. був включений до створюваної держави франків. Після короля Хлоїо владикою франків став Меровех¹⁴⁴ із племені саліїв. Від нього й веде початок франкська королівська династія Меровінгів, владик держави аж до остаточного прийняття влади Пепінідами у 751 р.

Перші меровінгські королі, судячі з усього, мали довгі локони, що були водночас символом їхньої влади. Наступником Меровеха був його син Хільдерік. Уже його життя достатньо

цікаве, до того ж із його особою пов'язана археологічна знахідка, що є наріжним каменем для всіх наукових досліджень з хронології та стилю старожитностей того часу. Археологія знає склад поховання Хільдеріка, історія — дату його смерті в 482 р. Таким чином, виник беззаперечний пункт співставлення з результатами археологічних досліджень, неоціненна допомога для датування всіх знахідок кінця V ст.

Перед тим, як ми опишемо це поховання, треба надати деяку інформацію про життя Хільдеріка. Франки склалися з племен, у яких кожне управлялося власним королем, великою мірою залежним від волі народу. Таким чином, позиція перших франкських владик була відносно слабка. У 463 р. Хільдерік та його франки допомагали Егідію в його боротьбі проти візиготів; тобто король був союзником римлян. Єпископ Григорій із Тура (близько 540—593/594), автор «Історії франків у десяти книгах» пише, що молодий Хільдерік у перші роки свого правління використовував багатьох дівчат з народу, за що його позбавили влади. Він утік до турингів, що жили в Середній Німеччині, й там знайшов притулок при дворі тамтешнього короля та його дружини Басіни. Після восьми років, проведених при турингському дворі, франки призвали Хільдеріка повернутися. По прибуттю він уклав перемир'я з Егідієм та Сіагрієм, що сприяло зміцненню його влади. Укріпившись у Галлії, Хільдерік дочекався несподіваного візиту: з далекого краю турингів прибула Басіна, яка задля франка покинула свого чоловіка! Коли Хільдерік запитав, чому вона вдалася до такої далекої подорожі, почув у відповідь: «Я знаю твої доблесті, знаю, що ти дуже хоробрий, тому я і прийшла до тебе, щоб залишитися з тобою»¹⁴⁵. Правда це чи ні, однак Басіна була дуже емансипована жінка. Вона не тільки залишилася біля Хільдеріка, а й вийшла за нього заміж і народила йому сина, який згодом увійде до історії як найсильніший король франків.

¹⁴³ Або Хлодіон. — Ред.

¹⁴⁴ Або Мервей. — Ред.

¹⁴⁵ Григорій Турський, *История Франков*, II,12. Пер. В. Д. Савуковой, Москва 1987.

Його батько Хільдерік заклав фундамент майбутньої великої держави. Як союзник Сіагрія він розпоряджався галло-римськими загонами, відтак був сильнішим за інших королів, які правили племенами франків. Його резиденцією було Турне в сьгоднішній Бельгії, а територія, що перебувала під його владою, схоже, сягала Парижа. Хільдерік панував не тільки над своїм народом, а й над галло-римським населенням, а це був перший крок до створення французького народу. Помер він у 482 р.

Без малого через 1200 років по його смерті, у 1653 р., в Турне на пізньоримському могильнику при церкві Сен-Бріс відкопано поховання Хільдеріка. У дерев'яній поховальній камері лежав король у платті, оздобленому золотом. Знайдений при ньому золотий перстень з печаткою мав напис *CHILDERICI REGIS*, тому немає сумнівів, що померлий був історичним королем франків. Хільдерік був язичником, тому його поховали з повним спорядженням. Він був убраний, схоже, в короткий солдатський плащ, сколотий на плечі золотою фібулою з цибульковими голівками. Нам відомі фібули такого типу: вони були ознакою високого рангу в римській армії, а Хільдерік управляв провінцією Бельгіка друга¹⁴⁶. До костюма короля належав також ошатний пояс із золотою пряжкою, оздобленою альмандинами, другий пояс слугував для підвішування меча. Чоботи теж були оздоблені пряжками із золота. Хільдерік також був озброєний довгим мечем типу *spatha*, коротким односічним саксом (*sax*), бойовою сокирою, що має назву франциска, та списом. Руків'я спати і окуття піхов саксу були оздоблені альмандинами, вставленими в чарунки із золота.

Ознакою влади був і масивний золотий браслет. У шкіряній сумці, також оздобленій золотими окуттями з альмандинами, було більше ста золотих римських монет від Феодосія II до Зенона (450–491)¹⁴⁷, а в похованні знайдено ще понад 200 срібних римських монет. Поруч із королівським похованням було поховано

¹⁴⁶ *Belgica secunda*.

¹⁴⁷ Зрозуміло, що у похованні не були знайдені монети емісії до 482 р. Ми тут подаємо тільки час правління імператорів.

Рис. 69. Хільдерік, король франків

коня в надзвичайно багато оздобленій упряжі, до якої належали, серед іншого, золоті окуття ременів у вигляді цикад.

У похованні Хільдеріка знайдено ще один череп, скоріш за все жіночий, золоту шпильку та кульку з гірського кришталю, що явно належали жінці, похованій разом з ним. Чи була це Басіна? Якщо так, то й вона повинна була мати так само багаті дари. А можливо, це поховання було частково пограбоване? На це питання, схоже, не вдасться відповісти ніколи.

Спорядження поховання Хільдеріка є правильним і повним відображенням світу, в якому він жив. Його зброя була франкською, особливо характерна для франків залізна сокира — франциска. Оздоблення пояса, сумки та упряжі в поліхромному стилі свідчать про впливи з Дунаю, де цей стиль був особливо поширений. Ми не

Рис. 70. Окуття руків'я списи та піхов саксу з поховання Хільдеріка

можемо забути тут про поховання з Альтлюсшайма, Вольфшайма, Еран та Гохфельдена, свідчення моди, що приходила зі сходу на Рейн та до Галлії. В часи Аттіли ці стилістичні зв'язки були дуже жваві, а набір частин костюма в поліхромному стилі з поховання Хільдеріка є одним із найкрасивіших зразків цього мистецтва.

Хто їх виконав: митець, прибулий з князівського двору з Дунаю, чи, можливо, навчений франк чи галло-римлянин? Золота фібула — римська, делікатне оздоблення обох мечів чітко вказує на впливи з Боспорської держави, можливо також, що це — продукт майстер-

Рис. 71. Цикадоподібні окуття з поховання Хільдеріка та реконструкція П. Перена костюма короля

ні в Константинополі. На персні з печаткою — портрет Хільдеріка: продовгувате, але повне обличчя, обрамоване локонами, які спадають на плечі, не вирізняється красою. Груди короля прикриває римський панцир, у правій руці він тримає, схоже, спис. Римські персні-печатки — згадаємо тут поховання Omharus'a — були, як це здається, поширені серед германських королів та князів. Золотий, важкий браслет є ознакою влади, символом, відомим усім германцям. Хільдерік жив на межі двох світів: римського та герmano-кочівницького, а його спорядження відображає характер епохи, так багатої на події.

У 1983 р. розпочалися розкопки в церкві Сен-Бріс у Турне, поблизу місця, де було відкрито поховання Хільдеріка. З'ясувалося, що там розташований могильник з германськими похованнями, починаючи вже з першої половини V ст. Місце відкриття королівського поховання дослідили заново й виявилось, що в трьох ямах навколо лежали скелети 21 коня. Поховання Хільдеріка, очевидно, було вкрите пізніше знівельованим курганом, навколо якого лежали коні, принесені в жертву. На відміну від поховання коня, відкритого тут у похованні короля, при них не знайдено жодних слідів упряжі. Зоологічні дослідження кінських скелетів дали дуже цікаві результати: коні були малі, подібні до степових, східно-євразійської породи. Хіба що вони прибули зі сходу, а якщо це так, то хто саме подарував їх Хільдерікові, з ким він міг підтримувати найтісніші контакти?

Костюм та зброя Хільдеріка та їх походження були предметом тривалої та гарячої дискусії. Йдеться про наддунайські впливи, де знайдено стільки багатих поховань з предметами в поліхромному стилі, згадаймо хоча б поховання владики з Апахіди або інше поховання з Блучіни в Чехії, з піхвами меча, чудово оздобленими гранатами, або згадані в одному з попередніх розділів скарби гепідів. Згідно з думкою одних дослідників у спорядженні Хільдеріка знайшла прояв мода, що походила зі східноримського двору в Константинополі й на неї орієнтувалися правителі-варвари. Інші вважають, що мода, яка панувала серед варварської військової аристократії, походить із західної частини басейну Середземного моря, де такі прикраси відомі з поховань в Італії часів Рицимера та Одоакра. При дворі короля франків напевно працював майстер-золотар, але за якими взірцями він оздоблював виготовлені ним предмети, ще довго буде предметом суперечок науковців.

На жаль, ми більше не можемо милуватися скарбами з поховання Хільдеріка. У 1831 році їх було вкрадено, але, на щастя, вже за два роки після відкриття поховання в 1653 р. вийшла праця під латинською назвою *Anastasis Childerici I Francorum regis, sive thesaurus sepulchralis, Tornaci Nerviorum effusus et commentario illustratus*. Її ав-

Рис. 72. Частина золотих предметів з поховання Хільдеріка.
За акварелями Ж.-Ж. Шіфле 1655 р.

тором був Жан-Жак Шіфле, особистий лікар ерцгерцога Леопольда Вільгельма Габсбурґа. *Illustratus* — це твір з чудовими, кольоровими, червоно-золотими гравіюрами майже всіх предметів, знайдених у похованні. Тільки завдяки їм можливі сучасні наукові дослідження цих предметів.

Разом з габсбурзьким князем, який правив у Нідерландах від імені короля Іспанії Філіпа IV, старожитності перевезли до Відня та помістили до імператорської скарбниці. У 1656 р. вони були передані Людовікові XIV. Спочатку вони зберігалися в Луврі, потім — у королівській бібліотеці.

Золоті бджоли, якими імператор Наполеон Бонапарт наказав прикрасити свій плащ для коронації, були запозичені з цікадоподібних окуть із поховання Хільдеріка. Наполеон обрав цей символ, аби дистанціюватися від бурбонівської лінії, а водночас прив'язатися до найдавніших часів.

У 1831 р. двоє вже раніше засуджених злочинців, украли з королівської бібліотеки античні медалі, золотий та срібний посуд, а також поховальні дари Хільдеріка. Більша частина вкрадених золотих предметів була переплавлена на золоті злитки, а ті, що не вдалося переплавити, такі як прикраси з альмандинами, зlodії кинули у Сену. Тільки частину з них вдалося виловити, але майже всі скарби з поховання Хільдеріка зникли назавжди. Цієї сумної долі уникло тільки руків'я спати, окуття піхов саксу, кілька невеликих пряжок та дві золоті монети. На щастя, ще до крадіжки було зроблено гіпсові відливки персня з печаткою та кількох інших предметів. Рештки цієї дивовижної знахідки перебувають зараз у Кабінеті медалей Національної бібліотеки в Парижі.

Хлодвіґ та його сини

Царство Меровінґів

Як його батько Хільдерік, Хлодвіґ або Хлодовех спочатку був лише одним з королів, але з перебігом часу став владикою великої держави. Найперше він виступив проти держави Сіаґрія й до 494 р. останні залишки римського панування в Галлії перейшли поступово до рук франків. Коли 484 р. помер візиготський король Еврік, а його наступник Аларік II виявився слабким монархом, ситуація Хлодвіґа стала набагато легшою. Після падіння держави Сіаґрія він, безумовно, вже тоді був найсильнішим серед усіх франкських владик. А оскільки він умів передбачати, то дбав про добрі взаємини з романським населенням підкореного краю, а особливо з церквою. Цього не могли зрозуміти його «дикі» франки, а тому деякий час ставалися заколоти проти короля. Коли Хлодвіґ прийняв християнство, ситуація зі ставленням до нього романських мешканців Галлії стабілізувалася ще більше.

Знов повертаємося, цього разу на боці франків, до битви під Страсбурґом 497 р. та підкорення аламанів. Увечері перед битвою Хлодвіґ присягнув, що в разі перемоги він стане християнином. Він переміг, а після битви прийняв християнство, й разом із ним це зробили 3000 франків. Щодо його війська, то цей факт, якщо це не легенда, не мав насправді нічого спільного зі зміною віри. Франки були єдиним германським народом, який відразу ж прийняв ортодоксальне християнство; всі решта були аріанами та до ортодоксальної віри перейшли значно пізніше. Оскільки Хлодвіґ та його дружина, бургундська княжна Хродехільда, сповідували ортодоксальну віру, в нього були добрі стосунки з церквою, на відміну від вандалів — особливо фанатичних аріан, які переслідували ортодоксальний клір.

507 р. дійшло до битви з візиготами, в якій загинув їхній король Аларік II. Через рік Хлодвіг захопив Тулузу разом зі скарбницею візиготів, де мали бути й скарби, награбовані Аларіком I у Римі. Принаймні так стверджує Григорій Турський; Прокопій Кесарійський натомість пише, що візиготам вдалося врятувати скарбницю та вивезти її до Каркасона. Близько 1900 р. скромний священник з околиць Каркасона привернув до себе увагу тим, що раптово почав витрачати шалені суми. Однак підозри, що він знайшов скарб візиготів однак не знайшли підтвердження, жоден предмет, що міг би походити з цього скарбу, не з'явився в торговців старожитностями, а спосіб, у який той священник розбагатів, залишився таємницею.

Франки опанували всю Галлію. В руках візиготів залишилася тільки Септиманія¹⁴⁸ — смуга узбережжя Середземного моря від Піренеїв до устя Рони. Прованс також усе ще належав до держави остроготів. Після всіх цих успіхів Хлодвіг об'єднав саліїв та надрейнських франків під своїм пануванням, не зупиняючись при цьому перед убивствами. Він підмовив сина короля надрейнських франків убити свого батька, а коли той скоїв це, засудив його на смерть. Були вбиті також інші королівські салії, здебільшого — родичі Хлодвіга. Виникла велика держава Меровінгів, непорушна міць якої тривала до 561 р., коли монархія, внаслідок розподілу між королівськими братами, розпалася на Нейстрію, Австразію та Бургундію.

Хлодвіг помер 511 р. Григорій Турський пише: «...Хлодвіг помер у Парижі. Його поховали у церкві святих апостолів (сьогодні — святої Женев'єви. — М. М.), що він сам побудував разом з дружиною Хродехільдою (...) А загалом він правив тридцять років. А всього років йому було 45»¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Історична область на середземноморському узбережжі Франції між хребтами Піренеїв та Севенн, з одного боку, та долинами Рони та Гаррони, з іншого. Назва походить від ветеранів Сьомого легіону (septimani), яким Август надав тут землі для поселення. — Ред.

¹⁴⁹ Григорій Турський, *История франков*, II, 43. Ред. В. Д. Савукова, Москва 1987.

1807 р. у церкві святої Женев'єви було розпочато пошуки королівських могил та знайдено 32 меровінгські саркофаги, але всі вони належали до VII ст. Справжнім місцем поховання королів була базиліка в Парижі, де, між іншим, знайдено могилу королеви Арнегунди. Франкських королів та членів їхніх родин також ховали у Кельні, Пуатьє, Шелль, а в самому Парижі — у соборі Сен-Жермен-де-Пре. Багато з цих могил було відкрито вже у середньовіччі, частину було знищено під час Французької революції.

Хлодвіг залишив чотирьох синів та дочку. Мати найстаршого з них, Теудеріка, можливо, була східнофранкська княжна, четверо останніх були дітьми Хродехільди. Чотири сини розділили спадщину батька між собою, й кожен з них намагався розширити територію свого панування. Відбувалося це коштом бургундів та середньонімецьких тюрингів, які в проміжку трьох років, у 531 та 534 рр., були підкорені та змушені сплачувати щорічну данину. Незабаром і Прованс опинився в руках франків. Провансом поступився остроготський король Вітігіс, і це була його остання спроба одержати підтримку франків у війні з Візантією. Надії Вітігіса не здійснилися, а син Теудеріка, Теудеберт, вторгся у 539 р. до Північної Італії та на певний час підкорив значну її частину. Він був одружений з лангобардською княжною Вісигардою, до якої ми ще повернемося. Приблизно за 20 років пізніше баювари з сьогоденної Баварії потрапили під панування франків.

Близько середини VI ст. держава франків досягла максимальної моці. Після смерті короля остроготів Теодоріка Великого 526 р. меровінгська монархія була найбільшою та найсильнішою серед усіх германських держав.

Ми тут не розглядатимемо подальшої історії франків. Вона належить до періоду раннього середньовіччя та закінчується протягом VIII ст. багатьма щоразу слабшими правителями з династії Меровінгів, усе більш залежними від своїх мажордомів з роду Пепінідів та Каролінгів. Спадщину Меровінгів прийняли Каролінги. Останнім меровінгським королем був Хільдерік III, з примхи долі він носив ім'я свого великого предка. У 751 р.

Могильники франків

його було позбавлено трону та замкнуто в монастирі. Королем держави франків став Пепін Молодший.

У останні роки правління Хлодвіга була записана найдавніша версія звичаєвого права франків, *Lex Salica*, вміщена в 65 статтях. Звідти ми знаємо про відносини у сфері власності та розподіл франкського суспільства. Франки мешкали у великих садибах, а поселення, що сусідили між собою, підтримували тісний контакт, утворюючи округи¹⁵⁰. Правовласність на землю переходило у спадок, але тільки по чоловічій лінії, дочки могли успадкувати лише рухоме майно. У Південній Галлії ще зберігалися пізньоантичні маєтки, що все збільшувалися за рахунок актів купівлі та продажу. Вже за часів Хлодвіга стала утворюватися верства аристократії, про що свідчать багаті поховання. У VII ст. між тією аристократією доходило до кривавих битв за гегемонію.

Церква була в руках галло-римлян, а єпископи були переважно романського походження. Спроби Хлодвіга встановити добрі стосунки з церквою та його перехід до християнства дуже допомогли державі франків у її внутрішній стабілізації. З іншого боку Хлодвігу вдалося змінити церковну організацію до такого рівня, що вона стала частиною держави, а король брав участь у синодах та мав вплив на призначення єпископів. Процес, що проходив між франками та галло-римлянами був, як про це інформує німецький історик Ерїх Цьольнер, «одним з найважливіших явищ в історії європейського середньовіччя»¹⁵¹.

Франки, владики Галлії, протягом кількох генерацій, проте, досить швидко, перейняли римську культуру та мову. Вони почали вживати *lingua gotapa*, вульгарну латину з численними германськими запозиченнями, особливо у лексиці, що стосується війни, домашнього господарства, фауни та флори, барв та сторін світу. Народилася *lingua franca*, загальноживана мова середньовіччя.

¹⁵⁰ Такий округ мав латинську назву *pagus*, тобто *pagus* або *pag.* — *Ред.*

¹⁵¹ E. Zöllner, *Geschichte der Franken bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts.* München, 1970, 254.

Ми вже говорили про поховання федератів, тобто про найдавніші могили франків у Галлії. У період своєї найбільшої могутності держава Меровінгів обіймала майже всю сучасну Францію, за винятком Бретоні та Септиманії. На північному сході підкорена територія аламанів сягала на схід від Рейну, на південному сході — до Баденського озера та Верхньої Рони. І держава бургундів зі столицями в Женеві, Ліоні, Валансі та В'єні до 534 р. належала франкам.

На території цієї держави відомо тисячі поховань, а кожного року виявляються нові. У V ст. виникли великі могильники з похованнями-інгумаціями, розташованими рядами, звідти їхня назва — рядні поховання. Померлі завжди лежать головою на захід, чоловіки та жінки — у повному костюмі, воїнам до поховання клали зброю. Деякі поховальні дари були однакові для обох статей, такі як ножі, кресала, невеликі знаряддя та глиняний посуд, у якому часто знаходять рештки їжі: кістки тварин, риб'ячі кістки, фруктові кісточки. Живність до могили давали в дорогу до потойбічного світу, але це може бути й рештками поминальної їжі.

Звичай закладання могильників з рядними похованнями поширився не тільки у франків та аламанів, але й в інших германських народів: лангобардів, турингів, гепідів та баюварів. Поховання з кремаціями — рідкісні, й зустрічаються тільки на певних територіях, найчастіше там, куди християнство прибуло набагато пізніше, ніж до саксів, фризів та північних надельбських германців.

Вплив пізньої античності виявляється в Галлії у тому, що померлих часто ховали у кам'яних саркофагах. Одначе, як правило, їх ховали у дерев'яних трунах або навіть просто в землі. В пізньому періоді, після середини VII ст., коли могильники були вже заповнені, посеред поховань викопують нові, зазвичай дуже неглибокі,

щоб не ушкодити раніші поховання. Рідко трапляється, щоб більш пізні поховання прорізали старе. Це можливо було викликано тим, що над поверхнею землі поховання були позначені невеликими горбиками або дерев'яними палями. Розмір таких могильників був різний та природно залежав від розміру поселення або складу його населення, а також від того, наскільки довго використовували могильник. Біля невеликих некрополів з кількома десятками поховань відомі також розложисті могильники, що налічують сотні поховань. Власне, такі об'єкти є підставою для досліджень горизонтальної стратиграфії, що була описана у вступі.

Усі ці зауваження стосуються не тільки франків, але також аламів, турингів, лангобардів, гепідів, бургундів та іспанських візиготів. Ми бачимо принципову відмінність у порівнянні зі східними германцями V ст. з Дунаю, які ховали своїх померлих по кілька осіб на одному місці.

Звичай спорядження померлих поховальними дарами побував до середини VII ст., а в деяких околицях — ще на кілька десятиліть довше. Разом з кінцем держави Меровінгів зникає спорядження поховань. З періоду, який нас цікавить, ми, на щастя, маємо у своєму розпорядженні частини костюму, зброю та посуд, завдяки чому можемо відтворити спосіб життя у меровінгський період. Водночас зі зникненням поховальних дарів припиняється використання рядних могильників, а починається період створення кладовищ при церквах. Першими зникають з великих некрополів представники аристократії, які почали ховати членів своїх родин у заснованих ними храмах.

Але досить уже загальних міркувань. Наведемо тут кілька конкретних прикладів, які скажуть самі за себе. На Нижньому Рейні біля містечка Крефельд протягом багатьох десятиліть проводяться розкопки великого могильника, якими керує Ренате Пірлінг. Могильник у Крефельд-Геллеп розташований поблизу римського військового табору Гелдуба¹⁵², та був за-

кладений у I ст. н. е. мешканцями провінції Нижня Германія. Некрополь налічує понад 6000 поховань, з яких кількост є похованнями франків. На прикладі Крефельд-Геллепа можна найліпше пояснити процес прибуття та осідання франків¹⁵³.

Римські поховання містять, як завжди, чисельний глиняний та скляний посуд, прикраси та знаряддя. У пізньоримському періоді, приблизно з середини IV ст., там почали ховати померлих без спорядження. Між цих пізньоримських поховань є поодинокі поховання або їх маленькі групки, споряджені за римським звичаєм посудом, але в яких інколи трапляються старожитності іншого походження, такі як сокира, наконечник списа, наконечник стріли або також фібули чи то частини пояса германського типу. Ці поховання відносяться приблизно до середини V ст. та є слідами перших франкських поселенців. Схоже, що вони з'явилися не раптово, а прибували поступово, розселяючись серед пізньоримського провінційного населення. З перебігом часу з'являється також франкська ліпна кераміка, форма якої відрізняється від пізньоримського гончарного посуду. Протягом більш-менш трьох поколінь, до початку VII ст., франкські поховання ще не чисельні, але відразу ж після цього картина змінюється та з'являються два відокремлених один від одного могильники. На більшому з них одним з перших був похований «князь». Інші — дуже багаті, але частково пограбовані поховання з великими камерами, — з'являються дещо пізніше, протягом VII ст. Обидва могильники поступово збільшувалися, аж поки були покинуті на зламі VII та VIII ст.

Надзвичайно цікавим є це перше князівське поховання. Воно було накрите великими каменями з туфу, а померлий лежав у дерев'яній труні. У піщаному ґрунті не зберігся його скелет, але спорядження поховання складалося більш ніж із 40 предметів.

¹⁵³ R. Pirling, *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie B, 2, Berlin 1966; *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep. 1960–1963*. Germanische Denkmäler..., Serie B, 8, Berlin 1974; *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep. 1966–1974*. Germanische Denkmäler..., Serie B, 13, Stuttgart 1989.

З озброєння померлий отримав: довгий меч з двома масивними, переплетеними між собою золотими кільцями при руків'ї, що було оздоблене альмандинами, вузький сакс зі срібним окуттям піхов, наконечник списа, довгий спис — типову зброю франків, що має назву анго, завдовжки 164 см, сокиру-франциску та окуття щита. Мечі були підвішені на поясах, скріплених срібною та золотою пряжками. У районі черепа, який розпався на частини, лежав шолом із золоченої та оздобленої залізної бляхи, зсередини підкладений шкірою. Цей парадний шолом був, схоже, зроблений у Візантії або Північній Італії, як і 30 інших, відомих до цієї пори старожитностей такого роду, з яких деякі було знайдено у дуже багатих похованнях германських воїнів.

У похованні було знайдено збережені частини кінської упряжі, а саме — двоє вудил: одне оздоблене срібною, а друге — золотою бляшанкою, золоте окуття сідла, оздоблене червоними альмандинами та вкладками із зеленого скла, а також чисельні окуття ременів із золотої бляхи. Як і король Хільдерік, цей князь також мав шкіряну сумку, оздоблену альмандинами та склом. Столовий сервіз складався з двох срібних ложок та двох ножів із золотими ручками. Залізний прут 126 см завдовжки, що слугував вертелом, є знахідкою, що рідко трапляється у похованнях, та й то тільки у багатих. Знайдено також бронзовий казанок на залізній тринозі, а також ще три бронзові посудини, серед яких глек із написом: ARPVAR ERAT FELIX UNDIQUE PRAECELSUS, «Арпвар був щасливий [та] всюди шанований». Невідомо, чи справді ім'я померлого було Арпвар. До складу спорядження входило також дерев'яне відерце з бронзовим окуттям та солід Анастасія (491—518). Список знахідок завершують дві незвичні скляні посудини, оздоблені шліфованими людськими постатями, безумовно, римські та старші за інші предмети приблизно років на 200. Дуже можливо, що їх випадково знайшли на могильнику в одному з римських поховань та вклали до князівського поховання як особливо цінні предмети.

Спорядження цього поховання дуже цікаве не тільки з огляду на його багатство: воно складається, як зауважила Ренате Пірлінг,

з усіх елементів тодішньої матеріальної культури. Анго та франциска є типовою зброєю франків, бронзовий посуд може бути франкським витвором. Вудила та окуття сідла походять із кочівницького середовища, а шолом та ложки — остроготського або східноримського виробництва. Предмети, оздоблені альмандинами, як і в похованні Хільдеріка, є втіленням придворного мистецтва франків.

Рис. 73. Реконструкція П. Перена одягу та обладунку князя з поховання Крєфельд-Геллен

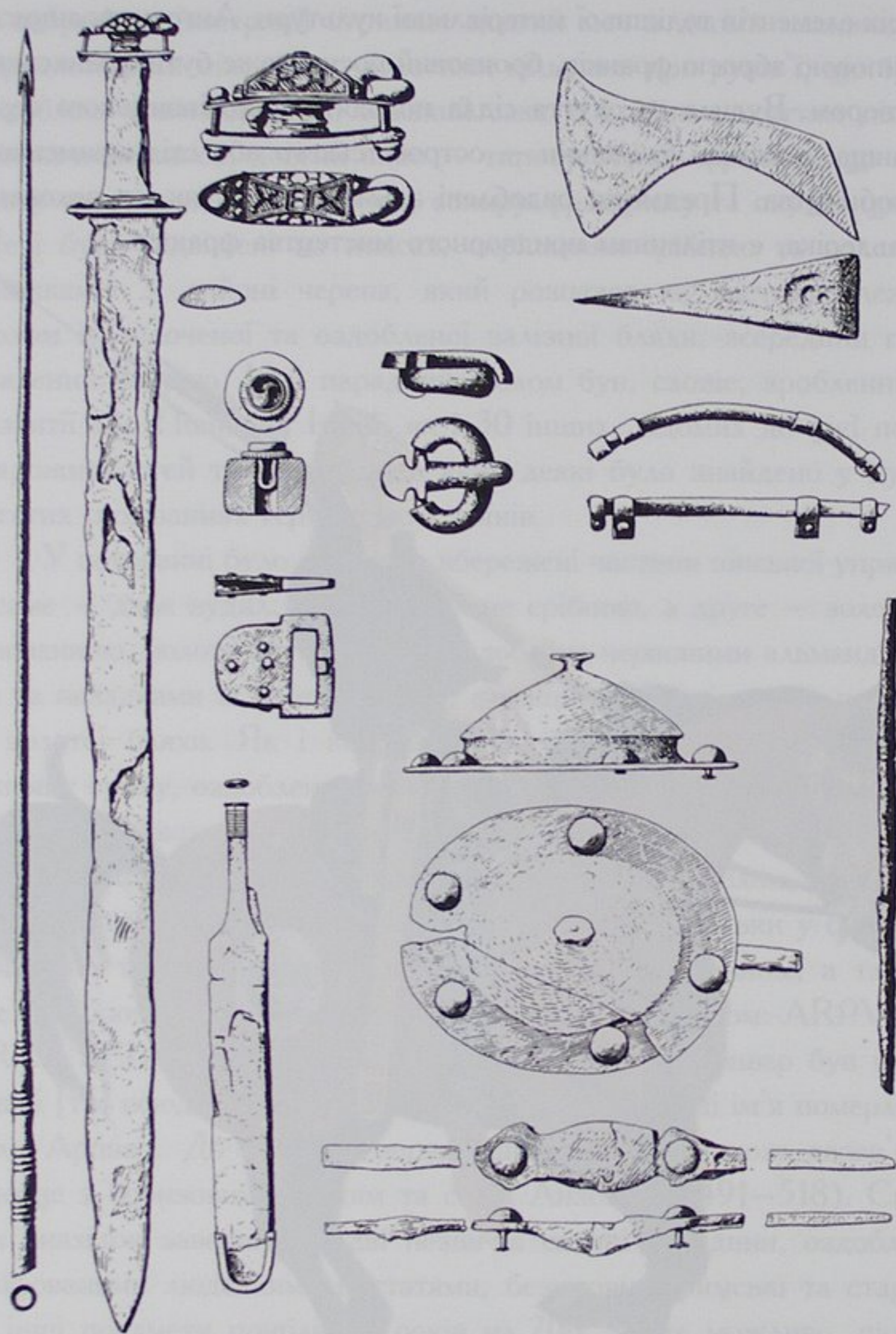

Рис. 74. Зброя франкського воїна з князівського поховання
Крефельд-Геллен на Нижньому Рейні

Рис. 75. Шолом з князівського поховання Крефельд-Геллен

Князь із Крефельд-Геллепа належав, скоріш за все, до дружини Хлодвіга та від його імені управляв частиною підкореного простору. Край надрейнських франків, де був некрополь Крефельд-Геллеп, потрапив під владу Хлодвіга відтоді, коли король підбив тамтешнього королевича до батьковбивства. Це сталося на початку VI ст., тобто в той самий час, до якого належить княже поховання.

Ми знаємо також інші заможні родини, члени яких займали положення в королівській адміністрації. У місцевості Флонгайм поблизу Альца у Надрейнні відкрито невеликий могильник, що складався з десяти поховань однієї родини. Оскільки це відкриття сталося давно, інвентар деяких поховань був перемішаний, а частина старожитностей пропала. Те, що залишилося, свідчить про заможність родини, яка ховала своїх померлих протягом приблизно 150 років на маленькому могильнику у Флонгаймі. Чоловіки були багато споряджені зброєю, а найстарший¹⁵⁴ з них мав меч кінця V ст. із золотим руків'ям, оздобленим алмадинами. Жінки також були забезпечені чисельними дарами. Те найдревніше чоловіче поховання сьогодні вважається за поховання аламанського воїна з часів до 497 р., тобто ще до захоплення країни франками.

Над цим невеликим могильником височіла церква, але невідомо, чи можна її вважати місцем поховання, оскільки вона могла бути побудована дещо пізніше. Натомість інший некрополь із похованнями 21 особи в Арлон у Бельгії розташований у межах невеликої християнської базиліки, побудованій заможною родиною, яка ховала в ній померлих протягом 150 років. Лежать тут і слуги, про що свідчать кілька бідних поховань, обдарованих лише ножами.

Згадані вже багато разів мечі типу *spatha* із золотими руків'ями є свідченням приналежності до франкської або аламанської аристократії, а їхні володарі входили до складу королівської дружини.

До цього ми говорили про багаті чоловічі поховання, але надійшов час, щоб представити меровінгську даму, ім'я якої нам відомо з печатки персня, знайденого в її похованні, де написано ARNEGUNDIS. Вона була однією з чергових дружин короля франків Хлотара I (511–561), а народилася між 520 та 525 рр.

Рис. 76. Перстень з поховання Арнегунди

Про її шлюб із Хлотаром Григорій Турський розповідає досить дивну історію: король був одружений з франкською княжною Інгуною, яка попросила його, аби він підшукав чоловіка для її сестри Арнегунди (*Arnegundis*). Тож, Хлотар відвідав свою швагрову та й відразу одружився з нею. Коли він повернувся до Інгунди, він їй заявив: *«Я постарався виконати добру справу, про яку ти, моя радосте, просила. В пошуках заможного та розумного чоловіка для твоєї сестри я не знайшов нікого кращого, ніж я сам. Так знай, що я взяв її за дружину, і я не думаю, що це тобі не сподобається»*. Інгуна на це: *«Нехай мій пан робить те, що йому здається гарним, лише б твоя*

служниця була в милості у короля»¹⁵⁵. Тобто в неї не було заперечень щодо другого шлюбу Хлотара з її власною сестрою! Цей вчинок, незвичний з точки зору сьгоднішніх уявлень, міг, однак, у той час бути схваленим. Сучасні історики вважають, що у меровінгській державі у придворних сферах багатоженство та розлучення мали місце та не каралися.

Поховання Арнегунди було відкрито у 1959 р. під підлогою каролінгських часів у базиліці Сен-Дені в Парижі. Померла лежала у вапняковому саркофазі та була від плечей до ступень покрита рештками тканин. Вона була 1,55 м на зріст, у час смерті їй було 45 років, а в похованні містився згаданий перстень із її ім'ям.

Ті чисельні залишки текстилю дозволили, після їх реставрації, зробити повну реконструкцію костюму королеви, деталі якого у виконанні деяких авторів дещо різняться між собою. Нижній одяг Арнегунди був тонкою вовняною сорочкою, від якої збереглися лише дрібні фрагменти. На сорочку була надягнута фіолетова шовкова сукня без рукавів, що сягала нижче колін та прикривала верх шкіряних підв'язок, які під колінами підтримували льняні панчохи. Натомість вище кісточок ніг видно було гарнітур цих підв'язок, з пряжками та оздобленими окуттями із золоченої міді та срібла. Сукня в талії була перев'язана шкіряним ремінцем без пряжки, а його обидва кінці прикрашали великі срібні оздоблені окуття. Зверху Арнегунда вдягала одяг з довгими рукавами, відкритий спереду, з червоно-коричневого шовку, підшитого льоном. Сукня ця була довша і сягала кісточок, а рукава були оздоблені стрічками вишивки на червоному сатині. Відкрита сукня біля шиї та на грудях була сколота двома округлими фібулами із золота з альмандиновими вкладками. При талії її перев'язував другий шкіряний пояс, цього разу з великою пряжкою, дуже багато оздобленою. Вона складалась із рами, відлитої зі срібла на бронзовій підкладці та вкритої золотою бляшанкою з альмандинами та скляними намистинами. Оскільки червона сукня була відкрита

спереду, то було видно великі окуття першого пояса. Померлу було загорнуто в червоний плащ із вовни, трохи довший за її сукню, сколотий на грудях довгою срібною шпилькою з голівкою із золота та альмандинів. На голові у неї була тонка вуаль із сатину, що спадала до стегон, приколата на скронях до волосся двома малими золотими шпильками. Туфельки були з дуже тонкої шкіри, а ремінці оздоблені золоченими пряжками зі срібла. Померла була прикрита саваном з коноплі. Завдяки всім тим збереженим решткам тканин ми можемо дуже рельєфно уявити франкську королеву, яку напевно поховали у її найкращому, святковому одязі.

На підставі гіпотетичної дати народження та смерті Арнегунди, а також її одягу, поховання датується 565–570 рр. У нових дослідженнях на тему цього поховання французький

Рис. 77. Реконструкція одягу королеви Арнегунди з поховання в базиліці Сен-Дені в Парижі. Ліворуч: нижня сукня; посередині: верхня сукня; праворуч: плащ з вуаллю

Рис. 78. Фібули з поховання Арнегунди та реконструкція П. Перена одягу королеви

археолог Патрік Перен виходить з того, що Арнегунда померла у віці 70 або 80 років. На такий похилий вік можуть вказувати також кістки скелета, хоча, з іншого боку, вони дуже погано збережені. На основі цього висновку автор датує поховання періодом більш пізнім, близько 590–600 рр., а рисунки реконструйованого ним вбрання королеви представляють стару жінку зі зморщеним обличчям¹⁵⁶.

¹⁵⁶ P. Périn, *Pour une révision de la datation de la tombe d'Arégonde, épouse de Clotaire I-er découverte en 1959 dans la basilique de Saint-Denis*. *Archéologie médiévale* 21, 1991, 21–50.

Незалежно від більш раннього або пізнього датування, поховання Арнегунди вже не належить до періоду Великого переселення народів, а до часів уже розвиненої держави Меровінгів. Ми представили цю незвичайну знахідку так детально, щоб показати, як вбиралася аристократична дама наприкінці VI ст., а можемо припустити, що такий костюм побутував і в V ст. Обоє померлих з Унтерзібенбрунна та Гохфельдена можемо уявити собі в подібному шовковому платті.

Зараз ми обговоримо два інші багаті поховання, дещо раніш датовані, вік одного з яких було встановлено на підставі дендрохронологічних досліджень 550 роком з похибкою у вісім років. Це поховання франкської дами та шестирічного хлопчика, відкриті 1959 р. під Кельнським собором. Обоє померлих лежали поруч у меровінгській церкві, у двох кам'яних поховальних камерах, де стояли дерев'яні труни. Невдвозі після похорону церкву перебудували, а поховання були замуровані, тож вони залишилися неушкодженими до часу відкриття їх археологами.

Померла жінка була дуже тендітної статури, віку близько 28 років та була не вища 1,40 м на зріст. Її інвентар складався з фібул, пряжок та підвісок до пояса, сумочки, срібної булли, підвіски з гірського кришталю та кількох знарядь, таких як ніж, ножиці та прясельце. На шиї у неї були золоті намистини та підвіски із золотих монет, серед яких найпізніша належить до першого тридцятиліття VI ст. Померла була християнкою, про що свідчать фібули у вигляді розеток зі знаком хреста та булла, скоріш за все візантійська, оздоблена в середземноморському стилі. Іншу пару створювали дві великі золоті з альмандинами фібули східного виробництва, а конкретно — з держави турингів. Гіпотезу, що ця дама була, з огляду на її східні фібули, лангобардською княжною Вісигардою, довести, однак, не вдається. Вісигарда була дочкою короля лангобардів Вахо та другою дружиною Теудеберта I (534–548), онука Хлодвіга.

Рис. 79. Прикраси з поховання жінки в Кельнському соборі
(фото Dombauarchiv Köln)

Ми також не знаємо, хто був хлопчик, похований поруч і споряджений як дорослий воїн у повний комплект озброєння, що ще більше підкреслює його аристократичне походження. У поховальній камері, окрім того, були рештки дерев'яного стільця зі шкіряним сидінням та дерев'яне ліжко з чотирма ніжками.

Рис. 80. Реконструкція П. Перена костюма похованих із Кельна

Завдяки археологічним дослідженням цих та числених інших багатих поховань аристократія франків встає перед нами у повному світлі. А як ховали людей пересічних, що не належали до вищої верстви?

Дослідження на розлогих меровінгських могильниках показали, що багато з них були родинними некрополями, де окремі родини ховали своїх померлих на визначених місцях. Це впливає з ретельних досліджень розташування та спорядження поховань, що утворюють невеликі групи. Багато померлих були поховані в скромному костюмі: жінки тільки у разку намиста або з однією фібулою, чоловіки — з пряжкою та списом як єдиним елементом озброєння, або з ножом.

Романське населення у державі франків ховало померлих на рядних могильниках, але без зброї, посуду та знарядь. У цих похованнях знаходили тільки частини костюма. Великі фібули носили виключно германки; романські жінки носили невеликі фібули та пряжки, персні та разки намиста. Багато романських поховань зовсім не містять спорядження, однак постає питання: кому саме належать ці поховання? Це могли бути й поховання бідних франків. За романським звичаєм, що його перейняли франки, померлих ховали у саркофагах.

Життя в державі Меровінгів

Археологія держави франків надає передусім відомості про могильники, і при цьому про костюм, озброєння, інколи — про типи знаряддя та інші предмети домашнього вжитку. Натомість власне поселення франків раннього меровінгського періоду невідомі. Прибульці оселялися в галлійських селах або на римських віллах, а ранньосередньовічні села розвивалися на місці давніх римських поселень аж углиб середньовіччя.

Образ франкського села дещо пізнішого часу VII–VIII ст. можна уявити собі на підставі розкопок у Гладбаху біля Нойвіда в Надрейнії. На території 150 на 275 м стояло кілька великих будинків завдовжки 13–15 м з плетеними та обмазаними глиною стінами та дахом, що підтримувався стовпами. Прості віконні отвори були, напевно, дуже малі, аби не випускати тепла. Також саме тому будували вузькі двері, завширшки 60–70 см. Дах був укритий соломою або очеретом та спирався на чотири головні стовпи. Менші будинки такої самої конструкції, з вогнищем чи без, служили господарським цілям, а деякі з них, великих розмірів, визначаються як стайні. Великі житлові будинки були оточені маленькими будинками, заглибленими у землю — льохами або коморами. На поселенні був колодязь із дерев'яним зрубом, завглибшки до 9 м. Під час розкопок відкрито також сліди паркану, що чітко відокремлював одну групу будівель від іншої; проходив він, напевно, між двома садибами.

Гладбах було типовим селом. Подібні були досліджені також у Франції, наприклад, комплекс Жювінкур-е-Дамар у департаменті Ена з великим житловим будинком та чисельними меншими напівземлянками поблизу. Інтенсивні розкопки в Голландії та в Північній Німеччині виявили велике різноманіття типів будівель. Мешкали в довгих будинках, до 20 м, наземних, що спиралися на стовпи, де під одним дахом містилися житлове приміщення та

хлів, відомі також будинки, що служили тільки для житла. Так звані напівземлянки, як уже згадувалося, слугували господарчим цілям як різні майстерні. З VII ст. села стають більшими, це вже не тільки комплекси з самих подвір'їв, вони складаються із садиб, огорожених тинами. Поля також були огорожені від диких тварин. Великі власники землі, такі як князь з Крефельд-Геллепа, мешкали у римських маєтках, які, якщо говорити про час їхнього існування у меровінгський період, вивчені дуже слабо.

Мешкали також у містах. Міські мури, які стали споруджувати починаючи з III ст., оточували звичайно невеликий простір від 15 до щонайбільше 45 га. Міста були осередками світської та церковної адміністрації. За Хлодвіга столицею держави франків був Суассон, а резиденціями його синів були Орлеан, Париж та Реймс. У східнофранкській частині найбільшими містами були Кельн, Майнц та Трір, які за часи наступників Хлодвіга стали знов, після тривалої перерви, резиденціями єпископів. Пізньоримська церква IV ст., зведена в часи Граціана, існувала далі, а сьогодні ця будівля утворює видиму частину середньовічного собору. Виникають нові еліти — після єпископів із римськими іменами з'являється духовенство, яке носить германські імена.

На підставі археологічних знахідок можна також локалізувати осередки виробництва та радіус поширення їхніх виробів. У Майєні на Нижньому Рейні містився великий гончарний центр, а посуд, що там вироблявся, мав не тільки характерні форми, але й мінеральний склад глини, не властивий для інших осередків.

Вельми поширений у державі франків був скляний посуд, який виробляли в рейнських майстернях у Майєні та Кельні, а також у Північній Галлії, у сьогоdnішньому регіоні північнофранцузько-бельгійського кордону. У тих майстернях очевидно виготовляли прості скляні намистини, тоді як мозаїчні намистини з різнокольорових скляних пластинок та millefiori зі складним візерунком походили, очевидно, з Єгипту. Бронзовий посуд був імпортований з краю коптів у Єгипті.

Художнє металообробне ремесло зажило при франкському дворі великої поваги, а мистецькі вироби ми знаємо з поховання Хільдеріка. В VII ст. прославився майстер художніх виробів із золота, єпископ Елігій (589–660), творець великого золотого хреста, що був розміщений на вівтарі, та чаші для євхаристії — портиру. Його прекрасні витвори були знищені під час Французької революції.

Рис. 81. Хрест роботи Елігія на вівтарі абатства Сен-Ремі (з картини т. зв. "майстра Св. Егідія" близько 1500 р.)

Існували також менші осередки, що задовольняли локальні потреби, прикладом чого є ремісницький район в Юї (Нцц) в провінції Льеж. Там відкрито два гончарні горна з посудом та дві майстерні, де виготовляли гребені та проколки з рогу. Про те, що в цьому районі працювали ще й ковалі та ливарі, свідчать знайдені там ливарні форми для фібул. Виробляли також дерев'яні предмети, наприклад, посуд, стільці та ложа, гребені з рогу, відома була також кістка африканських та індійських слонів, а також ікла моржів з Північного моря. В галузі обробки каменю виробляли саркофаги, відповідно до римської традиції, проте найчастіше прикрашеними простим геометричним орнаментом.

З початком VI ст. королі франків почали карбувати власну монету. В ранньому меровінгському періоді користувалися римськими солідами IV ст., що залишалися в обігу ще довго, і тоді, коли у меровінгській державі почали карбувати їх наслідування.

Торгові шляхи вели римськими дорогами, які, однак, не ремонтувалися та були щоразу в гіршому стані. У зв'язку з цим велику роль відігравав річковий транспорт. Морська торгівля засвідчується археологічними джерелами лише опосередковано, а писемні джерела рідко про неї згадують. А в усті Родана було знайдено ост затонулого корабля, датований близько 600 р., з вмісту якого випливає, що він міг досягати східного узбережжя Середземного моря.

Усі описані знахідки відносяться, проте, до пізніших часів, починаючи з VI ст., коли держава Меровінгів була вже внутрішньо добре організована. На кількох прикладах ми спробували представити різні галузі життя, аби показати, що поховання та могильники не є для археологів єдиним джерелом знань. Проблема полягає в тому, що з цього неспокойного V століття ми майже зовсім не маємо відомостей про поселення, господарство та ремесло, а в Галлії ще у часи ранніх Меровінгів існували старі провінційно-римські структури, що їх франки адаптували. Водночас вони засновували також власні поселення та почали облаштовувати своє життя в новій країні. Звідси у VI ст. виросла могутність держави франків.

Рагість від бажаної волі

Після битви на Недао

Ми відійшли далеко на захід, надовго залишивши у Паннонії східних германців як переможців гунів. Але ми мусили перервати історію наддунайських народів, бо власне у той самий час франки почали поступово ставати найповажнішою політичною силою у Західній Європі. Що ж відбувалося на Дунаї після того, як гуні відступили до Дніпра, а їхня держава перестала існувати?

Після битви на Недао в 454 або 455 р. на Нижньому та Середньому Дунаї ситуація повністю змінилася. Гепіди ще в 269 р. прибули до північно-західної частини Карпатської улоговини, звідки вони вигнали вандалів. У Семиградді вже були готи, відтак гепіди мусили шукати нову батьківщину на схід від Тиси, звідки близько 330 р. їх вигнали вандалі.

Після прибуття гунів та підкорення ними частини остроготів, ці останні спробували підпорядкувати гепідів гунській владі. Це сталося 410 р., коли в битві між двома готськими племенами пав король остроготів. З того часу обидва народи ненавиділи один одного ще більш, ніж раніше, що у майбутньому мало свої наслідки. Король гепідів Ардарік став найвірнішим союзником Аттіли, але після його смерті саме він повстав проти гунів, потягнувши за собою інших германців. Після перемоги на Недао гепіди стали наймогутнішим народом у східній частині Карпатської улоговини та уклали союз із східноримським імператором Маркіаном. Той, однак, волів остроготів, з котрими також уклав договір у 456 р., віддавши їм Паннонію. Таким чином виникла держава остроготів у Паннонії. Саме в той час утворилися інші германські держави, піддані яких щойно позбулися панування гунів. У Нижній Австрії оселилися ругії, які походили, скоріш за все з Норвегії, а

місцем розселення їх на південному узбережжі Балтики стали Західне Помор'я, дельта Вісли та острів Рюген. Близько середини IV ст. вони рушили звідти на південь, до Карпатської улоговини, де увійшли до складу держави гунів та як їх піддані вирушили з Аттилою до Галлії. Після його смерті вони приєдналися до повстання, що підняли гепіди. Звільнені від гунів, ругії заснували державу в Нижній Австрії, назва якої звучить як Ругіланд, на північ від Дунаю та на схід від Відня.

У Південній Моравії виникла держава герулів, останнього зі скандинавських народів, який прибув на континент. Їхнє переселення у писемних джерелах не відображено, хоча напевно відбувалося воно тим самим шляхом, яким прийшли готи. Герули оселилися на Азовському морі, де вперше згадуються в 267 р. Звідти вони, як і готи, здійснювали збройні напади на Балкани та Малу Азію. Нарешті вони увійшли до складу остроготської держави Германаріка, а потім підпали під панування гунів.

Східними сусідами герулів були наддунайські свеби, частина з яких не вирушила 406 р. до Галлії, а їхні землі розташовувалися в Словаччині, на схід від річки Морави. Між вигоном Дунаю та Тисою оселилися сармати та скіри. Разом з бастарнами скіри уже в III ст. до н. е. поширилися на території між Карпатами, Дністром та Чорним морем. Вони також не уникли підкорення гунами.

Таким чином, на Середньому Дунаї виникла барвиста мозаїка різних східногерманських народів, що, як влучно сформулював Йордан, раділи отриманій волі¹⁵⁷, котра, однак, не мала тривати довго. Ця мозаїка є для археологів справжньою головоломкою, оскільки, як це й було за часів Аттили, приписати якусь знахідку на Середньому Дунаї конкретному народові є надзвичайно важким, а часто неможливим для розв'язання, завданням.

Знахідки другої половини V ст. з Моравії приписують герулам, зокрема багате поховання князя з Блуціни (Blučina) та невели-

кі могилиники, що налічують 20–30 поховань. Пізньосвебськими вважаються знахідки з деяких поселень у Моравії та Словаччині. На словацькому березі Дунаю слід враховувати присутність готів. Величезний курган у селі Журань (Žuráň) біля Подолі на схід від Брно може бути справою рук як герулів, так і лангобардів. Колись це місце називалося Аустерліц і саме з цього кургану Наполеон спостерігав перебіг славетної битви. Коли 1853 р. почали розкопувати курган, у ньому знайшли поховальну камеру з людським та кінським скелетами, фрагмент дерев'яних нош та шматочки коробочки — рухіс — зі слонової кістки візантійського виробництва, що відноситься до близько 500 р., а також кілька вилоподібних залізних знарядь невідомого призначення. Це й усе. Через сто років було проведено систематичні розкопки, під час яких відкрито другу поховальну камеру з рештками людських скелетів, уламками глиняного та скляного посуду, клубок золотих ниток та золоті окуття дерев'яної посудини. Золоті предмети та коробочка зі слонової кістки свідчать про те, що в кургані було поховання двох осіб, які вочевидь належали до королівської родини. Обидва поховання були у більш пізні часи дощенту пограбовані. Сьогодні ці поховання приписують радше герулам, а їхнє датування може бути більш раннім, ніж досі припускали, бо йдеться навіть про ранне V ст. Схожий, але менший, курган відомий у місцевості Ла (Laa) на річці Тайя (Thaya) на австро-словацькому кордоні. Його конструкція дозволяє судити, що це також було королівське поховання, не дивлячись на те, що й воно було повністю пограбоване.

Рис. 82. Пряжки та окуття ременів з поховання Блуціна

Угорський археолог Аттила Кіш здійснив спробу встановити розселення остроготів після 456 р. та скірів на підставі порівняння археологічних знахідок та інформації з писемних джерел¹⁵⁸. Остроготи, очевидно, займали простір між Балатоном та Дунаєм до Драви, скіри — між Тисою та Дунаєм. Автор приписує першим та другим конкретні знахідки; інші археологи підходять до цієї проблеми обережніше, висловлюючись за нейтральне розуміння східногерманських старожитностей. Ці старожитності — це й подальші багаті жіночі поховання, останні предмети кочівницького походження та поява нових невеликих могильників, які свідчать уже про стилістичні впливи новостворюваної франко-аламанської цивілізації рядних поховань.

Правителями остроготів у Паннонії були три королівські брати з династії Амалів. Найстаршим і наймогутнішим серед них був Валамір. Проблема готів полягала в тому, що на призначеній їм території вони більше не могли перебувати з суто економічних причин. Римську господарську систему було знищено, землеробство практично зруйновано. Коли до того ж Візантія 457 р. затримала виплату щорічної данини, остроготи розпочали війну, залишили Паннонію, дісталися аж до Епіру, і повернулися лише тоді, коли їм знову почали платити. Гарантом нової угоди був восьмирічний Теодорік, небіж Валаміра, котрий як заручник потрапив тоді до Константинополя, де перебував протягом десяти років, тобто до 469 р.

Він повернувся до готів уже молодим чоловіком. Першим його вчинком була перемога над сарматами на Тисі, після чого готські солдати оголосили його королем. У 471 р. більша частина готів покинула Паннонію, а ті, що залишилися, невдовзі вирушили до Галлії, аби там з'єднатися з візиготами. Для Теодоріка розпочалася п'ятнадцятирічна подорож через Балканський півострів, що

закінчилася 488 р. експедицією до Італії. Головним його місцем дислокації були Нови (Свіштов) на Нижньому Дунаї у Нижній Мьозії, тобто в Північній Болгарії. У Теодоріка був дуже грізний суперник, також з роду Амалів й також Теодорік, на прізвисько Страбон, тобто «косоокий». Обидва були залежні від данини, що сплачувала Візантія, та намагалися, кожен на свій розсуд, домовитися зі східноримським імператором. Теодорік Страбон прагнув стати єдиним королем готів і хто знає, чиєю перемогою закінчилося б це суперництво, коли б саме його не спіткав нещасний випадок. У 481 р. його власний кінь притиснув його до стіни намету, з якої звисав спис, що смертельно поранив Теодоріка. Помер найгрізніший супротивник іншого Теодоріка, пізніше названого Великим.

Прагнучи дещо улестити того Теодоріка, який залишився живий і вкотре вже розграбував Північну Грецію, імператор Зенон надав йому титул консула. Готський патрицій, незважаючи на це, й надалі здійснював експедиції, а метою його було знайти батьківщину для свого народу, що в ній, так само як перед тим візиготи, він міг би остаточно оселитися. Батьківщину цю він знайшов у Італії.

¹⁵⁸ A. Kiss, *Ein Versuch, die Funde und das Siedlungsgebiet der Pannonien zwischen 456–471 zu bestimmen*. Acta Archaeologica Hungarica 31, 1979, 329–339; також, *Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft*. Acta Archaeologica Hungarica 35, 1983, 95–131.

Переможці гунів

Гепіди

У час, коли ще існувала остроготська держава в Паннонії, постійно доходило до конфліктів між остроготами та гепідами, їхніми східними сусідами. Коли у 471 р. остроготи під предводительством Теодоріка покинули Паннонію, їхню країну перейняли гепіди, але центр їхньої держави, як і раніше, був розташований на схід від Тиси. Однак уже в 504 р. гепіди втратили новий добиток у Паннонії.

З середини V ст. місце розташування гепідів стабілізувалося на схід від Тиси, а західний та північний кордон їхньої території становили потужні вали, збудовані римлянами та сарматами у IV ст. проти германців. Ці вали тягнулися на схід від Аквінкума¹⁵⁹ (Будапешт) до околиць Дебрецина. Звідти вони спрямовувалися на південь та доходили до Сінгідунума¹⁶⁰, сьогоднішнього Белграда. Під владою гепідів була ще одна територія по річці Марош у Семиград'ї, що мала назву Мала Гепідія, на відміну від Великої, що була на схід від Тиси. На східному краю Малої Гепідії був уже нам відомий центр влади в Апахіді. Незадовго до середини VI ст. гепіди розширили свою територію, займаючи смугу на південь від Дунаю, між сьогоднішнім Белградом та Сремська-Мітровцею, античним Сірміумом¹⁶¹. Сірміум був важливим римським містом з фортецею, одним з головних стратегічних пунктів Юстиніана. У той час воно ще належало остроготам, які, по прибутті до Італії, були втягнуті у війну з Візантією та змушені відмовитися від утримання в місті гарнізону. Пізніше Сірміум був предметом суперечки, коли Юстиніан прагнув повернути фортецю.

¹⁵⁹ Aquincum.

¹⁶⁰ Singidunum.

¹⁶¹ Sirmium.

Знахідки з Апахіди, Клуж-Сомешень, Петроаса, а також, безумовно, Сіладьшомйо, відомі нам із розділу про скарби з Дунаю, треба приписувати гепідам, не дивлячись на те, що раніше їх часто пов'язували з готами. Гепіди, історія яких не була така яскрава, як дії готів, були часто, як підкреслює в своїх багатьох працях угорський археолог Іштван Бона¹⁶², дитиною європейської історії та археології, до якої ставилися як до пасинка. Часто забувають, що це саме вони були ініціаторами повстання проти гунів, а після їх розгрому стали вирішальною силою в Карпатській улоговині. Йордан говорить про це аж надто виразно: «Гепіди, які силою забрали собі місце оселення гунів, заволоділи як переможці межами всієї Дакії (...)»¹⁶³.

Рис. 83. Фібули з поховання Гава

Найраніші знахідки гепідів на Верхній Тисі дуже нечисленні і їх складно інтерпретувати. Йдеться про кілька багатих жіночих поховань, знахідки з яких частково зникли. Найвідоміше з них — поховання з Гава, яке містило, серед іншого, дві великі срібні золочені фібули, завдовжки понад 30 см, оздоблені альмандинами

¹⁶² Напр.: I. Bóna, *Der Anbruch des Mittelalters*, Budapest 1976.

¹⁶³ Йордан, *Getica*, 264.

Рис. 84. Гепідські фібули з Будапешта

та гранатами¹⁶⁴, оздобну пряжку, прикрашену людською маскою, та разок із золотих намистин та підвісок.

На відміну від готів, гепіди споряджали померлих воїнів зброєю. З часу битви на Недао рядні гепідські могильники виникли на Тисі, подібні до тих, що були в державі Меровінгів, які налічували сто та більше поховань. Зустрічаються й менші

некрополі, усього з кількома похованнями. На великих могильниках ховали мешканців великих поселень, на малих — радше померлих у поодиноких садибах.

Озброєння гепідського воїна складалося з довгого двосічного меча в дерев'яних піхвах, списа та щита із залізним умбоном. Таким був повний набір озброєння чоловіка вищої суспільної верстви, а рядові воїни мали тільки спис або лук. Комбінації видів зброї у похованнях гепідів висвітлюють суспільне розшарування воїнів, які, залежно від виду зброї, що застосовувалася, мали статус аристократів, вільних людей та напіввільних. До чоловічого костюма належав і шкіряний пояс із залізною чи бронзовою пряжкою, а в заможних — срібною, на якому підвішувався ніж або кинджал.

Найбільш декоративним елементом у костюмі заможних жінок була велика срібна пряжка зі щитком, що закінчувався голівкою орла. Багаті гепідські дами носили оздоблені металеві пластинки, з'єднані колечками, що створювали щось на зразок ланцюга, який двома рядами звисав попереду від пояса донизу. Від пояса звисав також шкіряний ремінь, до якого були прикріплені дві великі фібули та підвіски, але нерідко застосовували фібули і для скріплення одягу на грудях. У волоссі сторчала

Рис. 85. Гепідська пряжка із закінченням у вигляді голівки орла з Фундетура (Румунія)

велика шпилька або гребінь з рогу. Серезки, найчастіше золоті й оздоблені альмандинами, а часом і браслети, доповнювали костюм, що у бідних жінок був мінімізований до найістотніших частин, а саме — пояса з простою пряжкою та гребеня.

Народ гепідів мешкав у маленьких, розташованих неподалік одна від одної хатах, частково заглиблених у землю. Вочевидь княжата з Апахіди або представники іншого семиградського центру влади у Мойграді мешкали у великих будинках, ще й досі, однак, не відкритих.

Дуже чисельні знахідки залізної зброї у гепідських похованнях дали можливість провести металографічні аналізи, з яких випливає, що все озброєння було місцевого виробництва. На одному з могильників знайдено також поховання коваля, можливо, навіть золотаря, який був похований з різноманітними кліщами, молотками, долотами, штампами, каменями для шліфування та приладом для волочіння дроту. Багато оздоблені пряжки з головою орла та фібули свідчать про майстерність гепідських ковалів. До держави гепідів потрапляли також поодинокі предмети з далеких країн, такі як скандинавські фібули та пряжки, оздоблені у звіриному стилі, який інколи наслідували місцеві майстри.

Міць гепідів не тривала довго. 526 р. у Паннонії оселилися лангобарди, дуже небезпечні сусіди. Ці обидва народи ділили незаселену смугу землі між Дунаєм і Тисою, завширшки близько 100 км. Подальша коротка і трагічна історія гепідів від цього моменту вже нерозривно пов'язана з лангобардами.

Кінець Західної Римської Імперії

У нашій розповіді ми вже кілька разів перестрибували 476 рік, щоразу лишаючи його без коментарів. Однак незабаром ми вирушимо до Італії, де остроготи з'явилися в 488/489 р., через дванадцять років після падіння Західної Імперії.

Протягом останніх двадцяти років, що передували 476 р., імператори вже не мали жодного значення, за винятком Майоріана (457—461), який іще раз здійснив спробу врятувати Імперію. Після вбивства Майоріана правління в Римі здійснював напіввізигот, напівсвев Рицимер, який призначав імператорів, як це Аспар на сході. У 456 р. Рицимеру, в той час головному командувачу війська, вдалося здобути перемогу на морі над флотом Гейзеріка. Пізніше він робив усе, щоб, виходячи з власних інтересів, послабити римську державу. Він розбив і змусив до зречення імператора Авіта, вбив його наступника Майоріана, хоча той був багаторічним приятелем всевладного вождя.

Сам Рицимер ніколи не зміг би стати імператором, оскільки був германського походження. Однак, як самостійний владика Західної Імперії, він міг висувати на імператорський трон осіб слабих, а через їхню слабкість — вигідних. Троє римських імператорів, які правили у 461—472 рр., Лібій Север, Антемій та Олібрій, владували тільки номінально, а Рицимер правив практично без жодних обмежень; усе, що він здійснював, було для Імперії, що гинула, смертельними ударами.

Протягом багатьох років візиготи та бургунди перебували в Галлії, вандали — в Африці, остроготи — в Паннонії, а згодом — у балканських провінціях, а сакси з 428 р. — у Британії. Усюди без перешкод виростали нові германські держави. Рицимер, як Stilіхон або Аецій, міг би увійти до історії як той, хто врятував Імперію, що гинула. Замість цього він став злим духом держави.

Лібій Север, імператор з милості Рицимера, помер через чотири роки, його нібито отруїли. Вождю він був уже не потрібен, тим більше, що Східна Імперія ніколи не визнавала Севера імператором. Оскільки Захід гостро потребував східноримської допомоги проти вандалів, треба було усунути невизнаного імператора. Така сама доля очікувала й наступного владика — Антемія. Коли він не спромігся захистити Південну Галлію від підступів візиготів, він також став непотрібним. У такий спосіб дійшло до тяжкого злочину проти держави, що скоїв Рицимер, осаджуючи Антемія в Римі. У місті лютували епідемії та голод і це змусило імператора капітулювати. Рицимер захопив Рим і вже це було нечуваною зрадою. Місто було віддано на пограбування бургундам, які прийшли на допомогу Рицимеру. Таким чином, у 472 р. місто втретє стало жертвою германських загонів, після знищень Аларіка та Гейзеріка в 410 та 455 рр.

Невдовзі Рицимер несподівано помер. Сьогодні ми вже не можемо встановити, чи свідомо він привів до падіння Імперії, чи його спонукала до цього невгамована жага влади. Незалежно від мотивів, Рицимер був людиною, яка значно прискорила кінець Імперії.

По смерті Рицимера владу прийняв його небіж, князь Гундобад, пізніше — король бургундів. Він призначив імператором Гліцерія, людину зовсім незначну, проте сам повернувся до своєї держави, щоб там обійняти королівський трон. У Римі залишився Гліцерій, якого невдовзі скинув Юлій Непот, кандидат східноримського імператора Лева I. Новий західноримський владитель призначив командувачем армії патриція, вихідця з Паннонії. Це був Орест, із яким ми вже раз зустрічалися при дворі Аттіли, де він виконував функції секретаря та перекладача. Від імені гунів він був також послом у Константинополі.

Новий вождь навіть не думав про те, аби служити імператору, і невдовзі змусив Непота до втечі. Восени 475 р. Орест оголосив імператором свого неповнолітнього сина Ромула Августула. Цей хлопчик, який «правив» десять місяців, був останнім владикою Риму.

Ми вже неодноразово згадували про те, як сильно була германізована армія пізньоантичної Імперії. Так само було і в останні місяці перед падінням; стрижень імператорських загонів складали скіри, герули та ругії. Коли всі вони зажадали часток великих державних земельних маєтків, Орест категорично відмовив. У відповідь на це германські солдати проголосили власного короля, Одоакра з племені скірів, батько якого, схоже, був гуном та загинув у 469 р. в битві з готами. Це спровокувало міграцію його народу, тобто скірів, а також частини герулів та ругіїв до Італії. Уже за Рицимера Одоакр служив у армії, а перед тим бився у загонах саксів та франків короля Хільдеріка. Його життєвий шлях добре відображає характер тих часів. Германські воїни кружляли Європою, служили різним властителям і в тому напівзруйнованому світі шукали свого місця. Для Одоакра це місце було у римській армії серед солдат та свого власного народу.

Германський король Одоакр негайно розпочав війну з Орестом, який, переслідований та оточений, невдовзі помер. Ромула Августула помилували; він іще довго жив як приватна особа в маєтку під Неаполем. Імператорські регалії Одоакр відіслав до Константинополя, водночас пропонуючи себе як нового владителя Італії та просячи східноримського імператора визнати його.

Зенон визнав Одоакра. Після останнього римського імператора, який був дитиною, восени 476 р. розпочав панування германський король. Рим уже більше ніколи не матиме імператора.

А через Балкани йшов Теодорік, щоразу все більше наближаючись до Італії, аби в серці Західної Імперії знайти довгоочікувану батьківщину для остроготів і заснувати там свою державу.

Відправ мене разом з моїм народом...

Теодорік Великий

Одоакр був владикою Італії, а цей факт імператор Сходу Зенон сприймав дуже недоброзичливо. Щойно скір отримав владу, острогот Теодорік попросив Зенона, щоб той відправив його до Італії, а він підкорить Одоакра, якщо зможе оселитися там разом зі своїм народом. Зенон дав згоду; він знав Теодоріка особисто, надав йому звання консула і навіть визнав сином. Ми знаємо, що консул Теодорік і надалі постійно грабував Балкани, але східно-римський імператор сподівався, що завдяки укладеному з ним договору заспокоїть жадібних до земель остроготів, а їхніми руками зможе перемогти Одоакра в Італії.

Як і два роки до того, Одоакр відкрито виступив проти Зенона. В цій ситуації імператор пробував схилити ругіїв з Нижньої Австрії до початку сутички з правителем Італії. У відповідь Одоакр перейшов у 486/487 р. Альпи, дійшов до ругіїв та вщент їх розбив. Цього тільки й чекали лангобарди і негайно рушили на південь. Окрім дуже небезпечного Одоакра на Балканах і надалі лютував потенційний супротивник Зенона Теодорік зі своїми готами. Остроготи вирушили через Сірміум¹⁶⁵ у напрямку Верони, дорогою розбивши гепідів, які перегородили їм шлях. Одоакр мусив утекти з Верони до Равенни.

Теодорік зі своїм військом став табором під Равенною і два роки не міг узяти місто, куди морем dopravляли транспорти з провізією. Коли остроготам нарешті вдалося заблокувати порт, Одоакр мусив розпочати переговори. Він запропонував, щоб Равенна

та Італія були у спільній власності його і Теодоріка, але той навіть не думав ділитися владою з Одоакром. Під час бенкету, на якому цю угоду мали обговорити, Теодорік власноруч заколов кинджалом свого «співправителя». Тоді, а це було 493 р., розпочалося панування остроготів у Італії, що тривало лише протягом трьох поколінь та в 552 р. закінчилося кривавим епілогом.

Незабаром Візантія офіційно визнала панування Теодоріка в Італії. Столицею володаря залишилася Равенна, а сам він вважався не тільки королем остроготів, а й владикою всієї Італії та здійснював правління за римським зразком. Він визнавав усе ще існуючий Сенат, але країна була організована по-новому. Маєтки Одоакра та його прихильників конфіскували, а сільськогосподарські поля поділили так, що готам дісталася одна третина земель. У королівській раді засідали як готи, так і римляни, а король був водночас і головнокомандувачем, і верховним суддею. Він сам також призначав усіх чиновників.

Далі існувала римська адміністрація, не були змінені також *civitates*, міські округи. Функціонували всі міські установи, з яких одна установа префекта Рима — *praefectus urbi* — мала особливе значення, оскільки префект стояв на чолі Сенату. Паралельно з римською структурою було введено й готську адміністрацію, яка полягала в тому, що для кожної провінції було призначено остроготського *comes'a*. Він здійснював військову владу і командував германськими гарнізонами. До інших його обов'язків належало підтримувати спокій та порядок, а також захищати інтереси остроготів. Роль Сенату була суттєво скорочена, його діяльність обмежувалася справами освіти, грошового обігу та контролю, а також ремонтом громадських будинків.

На півночі, в альпійській частині сьогодишньої Австрії та Східній Швейцарії, кордони держави становили Реція Перша та Друга, Норік Прибережний та Внутрішній. На сході у володінні короля залишалася Далмація зі своїми островами та провінція Савія на річці Саві. Від того часу, як 509 р. остроготи вступили у володіння візиготським Провансом, кордоном на заході між двома

народами була Рона. На півдні Теодоріку належала Сицилія, в той час як Сардинія та Корсика входили до складу держави вандалів.

Окрім остроготів у Італії перебували ще й інші германці, передусім давні піддані Одоакра, рештки розбитих ругіїв та герулів, які 508 р. пережили тяжку поразку від рук лангобардів, а також групи гепідів. Державу Теодоріка оточували інші германські королівства, що становили для готів загрозу, до якої не можна було ставитися легковажно. Їхніми безпосередніми сусідами на заході були візиготи та бургунди, а з півночі загрожували франки і туринги, останні — у сьогodнішній Середній Німеччині. На північному сході були розташовані поселення гепідів, які протягом тривалого часу поводитися спокійно, однак згодом змушені були чинити опір лангобардам. Безумовно, найнебезпечнішими сусідами були вандалі по іншій бік моря.

Усвідомлюючи все це, Теодорік побудував систему оборони, що складалася не з воїнів та мурів, а тільки з дуже доречної дипломатії та політики укладання відповідних шлюбів. Король пошлюбив саме Аудофледу, сестру Хлодвіга, короля франків. У них була дочка Амаласунта. Обидва швагери не палали одне до одного вельми гарячою любов'ю, однак і не виступали один проти іншого, тільки смерть Теодоріка змінила цю ситуацію.

Теодорік не мав сина, але окрім Амаласунти були ще дві дочки, Острогото та Тіудігото, народжені від наложниць, невідомих нам на ім'я. У нього ще була сестра Амалафреда та небога Амалаберга. Всіх жінок йому вдалося видати заміж так, що навколо його держави постав ніби мур з різних союзників: сестра Амалафреда 500 р. вийшла заміж за короля вандалів Трасамунда, дочка Острогото — за бургундського короля Сігісмунда, Тіудігото — за владика візиготів Аларіка II, небога Амалаберга — за короля турингів Германафрида. Свою законну дочку Амаласунту Теодорік віддав за візиготського короля Евтаріка, якого бачив своїм наступником. Однак зять невдовзі помер, залишивши сина Аталаріка. Як ми незабаром побачимо, Теодорік не знайшов щастя у своїх онуках.

Аж до смерті Теодоріка всі ці союзи функціонували цілком задовільно. Правда, коли Хлодвіг 507 р. розбив візиготів, Теодорік не міг прийти на допомогу своїм союзникам та побратимам, оскільки сам був утягнутий у війну проти Візантії, хоч і з невеликим радіусом дії. Це був єдиний збройний конфлікт короля остроготів протягом 33 років панування в Італії. Причиною стала необхідність приборкати гепідів, які на початку VI ст. вирости в силі. Аби дістатися до них, Теодорік мусив перетнути кордон Східної Імперії, однак через пару років він уклав мир з імператором Анастасієм та поступився йому частиною провінції Сірмійська Паннонія.

Коли після битви при Вуйє 507 р. франки вигнали візиготів з їхньої Толозанської держави, Теодорік промарширував до Південної Галлії, аби врятувати для себе рештки візиготської території. Справді, йому вдалося зберегти Арль та Нарбонну, але ніщо не змогло завадити тому, що візиготи відійшли до Іспанії, залишивши собі тільки смугу від Піренеїв до Арля.

По смерті Аларіка II королем візиготів став онук Теодоріка Амаларік, син Тіудігото, але, оскільки він був іще дитиною, владу над візиготами взяв сам Теодорік. Персональна унія просунулася настільки далеко, що королівську скарбницю візиготів перевезли до Равенни.

Проте дуже напруженими стали стосунки з вандалами. Ми вже згадували, що Гейзерік наказав скалічити одну зі своїх невісток, візиготську княжну. Це сталося незадовго до смерті короля остроготів, який уже не встиг помститися, попри те, що розпочав приготування до війни з вандалами.

Не зважаючи на укладений мир, далекою від ідеалу була і ситуація між остроготами та бургундами. Після короля Гундобада у бургундів панував його син Сігісмунд, чиєю дружиною була Острогото. Він відчував загрозу від співвітчизників дружини й тому прагнув налагодити порозуміння з Візантією. Звісно цього готи не могли дозволити. Ситуація стала серйозною, коли Сігісмунд скоїв нечуваний злочин: 522 р. засудив на смерть власного сина,

онука Теодоріка. Війна між жорстоким зятем та Теодоріком здавалася неминучою, а саме цього з нетерпінням очікували три сини Хлодвіґа, який помер у 511 р. Під час їхнього набігу на Бургундію Сіґісмунда разом з родиною втопили в колодязі. Прибулі остроготи захопили землі бургундської держави, але ненадовго. Останнім королем вільних бургундів був Годомар, брат Сіґісмунда, який спробував укласти мир з остроготами, розраховуючи на їхню допомогу проти франків. Але було вже запізно. Не дивлячись на те, що Годомарові вдалося перемогти одного з синів Хлодвіґа, двоє останніх розбили його вщент і 534 р. держава бургундів повністю перейшла під владу франків.

Германський володар Теодорік Великий мав велику пошану до римської культури. При його дворі були письменники та філософи, з яких найвідоміший Кассіодор, історик, автор історії готів, яку втрачено, але її зміст зберігся у виписках Йордана. Іншим дуже важливим твором Кассіодора була *Variae* у двох книгах, зібрання офіційних листів, які він редагував від імені чотирьох остроготських королів від Теодоріка до Вітіґіса. Ще молодим чоловіком Кассіодор (він народився близько 485 р.) прибув до двору Теодоріка й відтоді залишився вірний королям остроготів. Пізніше, не маючи можливості прийняти політику Вітіґіса, він відійшов від придворного життя і в своєму маєтку заснував монастир; головним завданням монахів було переписування язичницьких книжок, тобто грецьких та римських історичних і літературних творів.

Теодорік, сам далекий від того, щоб його можна було назвати інтелектуалом, підтримував мистецтво, літературу та філософію. Злостиві люди, правда, стверджували, що він був малограмотний, але це неможливо, враховуючи його перебування в Константинополі. Сам аріанин, він, однак, не переслідував ортодоксів. Його дочка Амаласунта володіла грецькою та латиною, інші жінки з королівської родини також отримали гарну освіту.

Правління Теодоріка — чудовий приклад поваги варварського правителя до культури підкореної країни. Він тут не був єдиний. Серед візиготів та вандалів також зустрічалися високоос-

вічені королі, які жваво цікавилися римською культурою. Небіж Теодоріка, Теодагад, був відомий своїм знанням філософії, хоча сам не відрізнявся дуже шляхетним характером.

На схилі життя Теодоріка його позитивний образ затьмарили трагічні події. До найближчого оточення короля належав відомий філософ Боецій, який виконував обов'язки міністра двору. У певний момент Теодоріка охопила підозра, що Боецій за підтримки Візантії замишляє проти нього змову. Отже, філософа було заарештовано, тортуровано та в 524 р. засуджено до смерті. В ув'язненні він написав свій найвідоміший твір «Утішення філософією»¹⁶⁶. У процесі проти Боеція загинули й інші сенатори. Теодорік посадив до в'язниці навіть папу Іоанна I, де той невдовзі помер. Підозри короля викликало надто тривале перебування папи в Константинополі. Все це спровокувало великі заворушення. Теодорік помер 526 р., а громадська думка звинувачувала його у переслідуванні вірних ортодоксальної церкви. Його політика утримання рівноваги між римлянами та готами не досягла мети і це саме було однією з причин швидкого кінця остроготської держави.

До наших часів збереглися два портрети великого короля. Один з них — це золота монета з написом: REX THEODERICUS, карбована приблизно в 500 р. в Римі. Обличчя представлено в античній манері, фронтально, його обрамлює дуже густе волосся без проділу, на кінцях підкручене. Король носить панцир, а зверху — плащ, заколотий фібулою на лівому плечі. В руці він тримає статуетку Вікторії, яка стоїть на кулі.

Немає впевненості, що на другому портреті справді зображено Теодоріка. Це гема з аметисту, імовірно з монограмою короля. Тут він одягнутий у римську туніку і тогу, має по-іншому зачесане волосся, а також інші риси обличчя, що можна пояснити невмінням того, хто це створив. Можливо також, що гема представляє Тейю, останнього короля остроготів.

¹⁶⁶ De consolatione philosophiae. Див.: Боеций, *Утешение Философией и другие трактаты*. Пер. В. И. Уколовой и М. Н. Цейтлина, Москва 1990. — Ред.

Теодоріка Великого було поховано у мавзолеї, спорудженому близько 520 р. сирійським будівничим. Це двоповерхова будівля з куполом, що вважається однією з найбільших туристичних розваг у Равенні. Тіло короля у порфировому саркофазі спочивало там усього чверть століття. Оскільки він вважався єретиком, його кістки було викинуто з труни, й ми не можемо сказати, як було споряджено його могилу. 1854 р. під час розкопок поблизу мавзолею знайдено окуття сідла та інші золоті предмети, які одразу після виявлення були викрадені робітниками та продані, а потім — переплавлені. Одне з окуть уникло цієї долі й потрапило до музею у Равенні, звідки 1924 р. було вкрадене. Але абсолютно точно, що ці предмети походили з поховання з цегли пізньоантичного кладовища, а не з мавзолею.

Рис. 86. Теодорік Великий, король остроготів

За часів Теодоріка було розбудовано не тільки Равенну, але й інші міста, виправлено було також шкоду, завдану нападами візиготів та гунів. Було відреставровано акведуки. У Вероні, Брешиї та Тренто виникли нові резиденції, що використовувалися ще й пізніше, деякі — до IX ст.

Постать Теодоріка Великого й далі жила в середньовічних сагах, таких як Дитрік з Берна (Верони), а в Скандинавії — як король Тідрек. Пізніші легенди зробили його ровесником Аттили.

Рис. 87. Палац Теодоріка
(мозаїка, базілика Сант Аполлінаре Нуово, Равенна)

"Готські війни" Прокопія Кесарійського

Візантійський історик Прокопій (близько 500–560) супроводжував Велізарія не тільки в поході до Африки проти вандалів, а був із ним також у Італії як юридичний радник. У чотирьох книгах він детально описав хід війни з готами. Хоч він і не брав участі в усій італійській кампанії, він залишив чудовий та в багатьох місцях драматичний опис подій.

Твір Прокопія починається описом політичної ситуації по смерті Теодоріка. А вона не була легка: персональна унія з візиготами була зірвана, а спадкоємцеві трону Аталаріку ледь було десять років. Державу остроготів очолила регентша Амаласунта. Через рік по смерті Теодоріка на візантійський трон вступив Юстиніан, метою якого від початку правління стало повернення Італії.

Хоча Амаласунта була жінкою, вона викликала повагу в остроготів. Однак на її адресу висловлювалися претензії, що свого сина Аталаріка вона виховувала в дусі класичної культури. Бажанням Амаласунти було, щоб Аталарік отримав добру римську освіту — намір, до якого дуже несхвально ставилися придворні готи. На нещастя молодий Аталарік виявився юнаком, не позбавленим поганих звичок, зокрема, коли йшлося про вино та жінок. Він помер у віці 18 років. Його мати не могла сама здійснювати правління, відтак мусила визнати свого кузена Теодагада співправителем. Він не був дуже симпатичною постаттю, а Прокопій описує його так: «знався на латині та вивчав філософію Платона, але цілком неосвічений у військовій справі; в нього не було ніякої енергії (...) мати сусіда для Теодагада здавалося свого роду нещастям»¹⁶⁷.

¹⁶⁷ Прокопій Кесарійський, *Война с готами*, I,3. Пер. С. П. Кондратьєва, Москва 1996.

Рис. 88. Амаласунта, донька Теодоріка Великого, короля остроготів та небоги Хлодвіга, короля франків

Справді, невдовзі Теодогада спіткало нещастя, коли він змушений був ділити владу з Амаласунтою. Отож він наказав її заточити і вивести на острів на озері Больсена, де 535 р. її було вбито. Теодогад лишився єдиним владикою остроготів.

Такої нагоди давно чекав Юстиніан. Амаласунта повністю розуміла складність свого становища і певний час розглядала навіть можливість свого від'їзду до Візантії. Але її вже не було в живих, а Юстиніан мав привід до кампанії проти остроготів, бо вважав княгиню своєю протезею.

Велізарій, головнокомандувач візантійської армії, висадився на Сицилії і захопив її без боротьби. Як і було передбачено, Теодогад виявився цілком непридатним для проведення війни, тож незадоволені готи обрали собі нового короля. Теодогад, який втік до Равенни, був убитий своїм особистим ворогом, що наздогнав його. На ньому вгасла династія Амалів.

У той час Велізарій дістався вже до Неаполя. Новий король Вітігіс не був Амалом, і навіть аристократом, зате був здібним солдатом. Положення його було, однак, удвічі складніше, оскільки з півночі його зненацька застав набіг франків. Вітігіс мусив відправити їм половину остроготської скарбниці; скарбницю візиготів відіслала ще Амаласунта. Навіть ця половина скарбниці займала цілий корабель! До рук франків перейшов і остроготський Прованс. Поки все це відбувалося, Велізарій уже дійшов до Риму. Замкнутий у місті, він майже рік був у готів у облозі.

Облогу Риму Прокопій описав дуже докладно. Готи у кількості 25–30 тисяч постійно вибиралися на міські мури, що весь час підновлювалися. Вітігіс навіть наказав побудувати чотири облогові машини, що пересувалися на колесах, а кожну з них тягнуло 50 чоловіків. На ці атаки Велізарій відповідав іншими машинами, спорядженими величезними дерев'яними балками, що затрудняли доступ до мурів. Особливо тяжкі бої точилися на Замку святого Ангела, давньому мавзолеї імператора Гардіана. Розташований він був за Тибром та за Porta Aurelia¹⁶⁸. Це була справжня фортеця, тому її захищав лише невеликий загін. Коли готи пішли на штурм, обложені захисники розбили великі статуї — чоловічі та кінні, що стояли на даху мавзолею, а їхні великі шмати скидали на атакуючих. Нарешті готи мусили відмовитися від облоги. Велізарій рушив на північ з наміром захопити Равенну. У той час, 539 р., остроготи пережили неприємну несподіванку: до Північної Італії вторглися франки і дощенту її пограбували. До тієї пори вони вважалися союзниками, одначе

зараз виявилися безжалісними ворогами. Потерпаючи від голоду, франки невдовзі змушені були піти геть.

Війна тривала далі. Роком пізніше Велізарій без бою захопив Равенну. До його рук потрапив Вітігіс, якого відіслали імператору до Константинополя. Друга фаза війни почалася успіхами нового короля остроготів, молодого і дуже талановитого Тотіли. Він панував у 541–552 рр. і, так би мовити, був для готів ідолом. По-перше, він здобув велику перемогу під Фаенцою, після чого швидко промаршував на південь, де його ніхто не очікував, відбив Неаполь, а потім Рим, але ненадовго. Рим під час тієї війни кілька разів переходив з рук до рук.

Тотіла був надзвичайно популярний не тільки серед готів, а викликано це було тим, що він визволяв невільників, які втікали до нього, і допомагав дрібним селянам. Але він не міг перетягнути сенат на свій бік, а спроба укласти мир з Юстиніаном також не вдалася. Імператор знав, що раніше чи пізніше він виграє війну й тому не був схильний до угод.

Тим часом Велізарій, потрапивши у немилість до Юстиніана, був відкликаний з Італії. Скоріш за все імператор побоювався, що його командувач одного дня стане занадто сильний. На місце Велізарія прибув євнух Нарсес, схоже, як і його попередник, дуже талановитий стратег. Тут уже Юстиніан був упевнений, що Нарсес не застосовуватиме своєї сили проти нього.

Коли 552 р. Нарсес прибув із Далмації з великою армією, доля Тотіли була вирішена. Візантійський воєначальник рушив з Равенни до Рима, а дорогою в Апеннінах під Буста Галлорум¹⁶⁹ (сьогодні — Гуальдо-Тадіно) дійшло до вирішальної битви. Перед її початком розігралася чудова сцена, яку Прокопій описує так виразно, що краще буде процитувати його самого: «[Тотіла] сидячи на чудовому коні, між двома військами майстерно проводив гру зі зброєю. Він пускав коня скакати по колу, потім, повернувши його в інший бік, знов змушував робити

кола. Під час цієї скачки він підкидав у повітря спис, та, схопивши цей, іще тремтячий у повітрі спис, він з великою майстерністю часто перекидав з однієї руки до іншої; він з гордістю показував своє мистецтво, то відкидаючись назад, розкачуючись та схиляючись на той та на інший бік, ніби з дитинства він був цілком навчений для таких вистав. Усім цим він затягнув час до пізнього ранку»¹⁷⁰.

За кілька годин Тотіла був уже мертвий. Атака готської кінноти не витримала граду візантійських стріл. У битві загинуло 6000 готів.

Новим королем став Тейя, один з командирів Тотіли, який панував лише три місяці. З рештками армії він рушив на південь та заховався посеред скель Mons Lactarius¹⁷¹, біля Неаполя. Там його взяв в облогу Нарсес. Це місце було неприступне, але Тейя не мав жодної можливості забезпечитися провіантом. У розпачі готи зробили спробу пробитися крізь армію Нарсеса. Запізно... Небагато з тих, хто це пережив, уклали з ним угоду та могли покинути Італію.

Ще протягом трьох років захищалися остроготські загони у Кумах, Брешиї та Вероні. Останньою, 561 р., здалась Верона, а відтоді вся Італія опинилася під владою Візантії. Усього сім років відокремлювало країну від нової навали, після якої Італія ніколи вже не повернулася до Візантії. З Паннонії рушив на південь Альбойн, король лангобардів.

Поховання та скарби остроготів у Італії

Під дуже схожою назвою вийшла 1975 р. монографія німецького археолога Фолькера Бірбрауера¹⁷², в якій було зібрано всі археологічні знахідки остроготської держави.

У порівнянні з багатою історією остроготів у Італії археологічні знахідки, пов'язані з ними, дуже нечисленні. Тут, як і на Дунаї, не було великих могильників. Остроготи мешкали у римських селах та маєтках, тобто не будували власних поселень. Їхні поховання часто позбавлені інвентарю, що створює великі труднощі для їх етнічної інтерпретації або робить її взагалі неможливою. Дуже мало поховань мають надгробки з готськими написами. Відсутність поховальних дарів, наявність надгробків, саркофагів та поховань, збудованих з кам'яних плит, — все це є свідченням римо-християнського впливу на остроготів.

Ще дві інші обставини ускладнюють дослідження готських поховань. По-перше, деякі поховання взагалі не повинні бути пов'язані з остроготи, а лише з іншими германцями, наприклад, скірами Одоакра. По-друге, більшість відомих остроготських поховань, найчастіше знайдені випадково, містять інвентар, переміщений або збережений не повністю. Зі скірами можна пов'язати жіноче поховання з Кастельболонезе поблизу Равенни з двома фібулами наддунайського стилю, датоване роками 420/430—440/450. Враховуючи це раннє датування, можна вважати, що похована тут дама прибула до Італії разом із загонами Одоакра в 469/470 рр.

¹⁷⁰ Прокопій Кесарійський, *Война с готами*, IV,30.

¹⁷¹ Молочні гори. — *Ред.*

¹⁷² V. Bierbrauer, *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien*. Spoleto 1975.

Остроготські знахідки концентруються в Північній Італії, у сучасній Ломбардії та на середньому узбережжі Адріатики, у провінціях Асколі Пічено та Анкона. Далі вони поширюються на протилежне узбережжя Далмації. А ось на Сицилії та в Південній Італії такі знахідки відсутні, незважаючи на те, що ми знаємо, що там були розташовані гарнізони остроготів. Після них не залишилося жодних археологічних слідів.

У похованнях остроготів традиційно відсутня зброя. Тільки з писемних джерел ми можемо дізнатися, що готи в боях застосовували довгі списи та мечі, округлі щити та шоломи. За Теодоріка Великого італійські майстерні продовжували виробляти зброю. Військова тактика остроготів, — миттєва атака та відступ, — залишилася без змін, а їхня легка кавалерія повинна була раніше чи пізніше поступитися перевазі високоспеціалізованої армії Велізарія і Нарсеса. В битві біля Буста Галлорум¹⁷³ остроготські війська виявилися безсилі перед візантійськими загонами кінних лучників, які засипали їх градом стріл. Самі готи вміли стріляти з лука тільки з землі.

Єдиними знахідками, які можна пов'язати з озброєнням остроготів, є шоломи з прикриттям щік та шиї, але їхнє походження неможливо визначити з повною впевненістю. Раніше вважалося, що вони могли бути продукцією остроготської Італії або Візантії. Зараз же вважається, що ці шоломи виникли в організованих майстернях під єдиним керівництвом, а це могло відбутися тільки на території Східної Римської Імперії. У кожному разі знаходять їх і далеко за межами остроготської держави, зокрема на території франків. Князь із Крефельд-Геллеп мав власне такий шолом. У Італії такі шоломи відомі не з поховань, а лише з поодиноких знахідок та скарбів. Єдиним чоловічим похованням з повним оснащенням могло бути княже поховання з Равенни із золотим окуттям сідла. Однак, ми вже згадували, що знахідки з цього поховання розікрали та переплавили; можна

тільки припускати, що поблизу мавзолею Теодоріка Великого був похований відомий остроготський воїн.

Усі інші поховання — жіночі. На їхньому прикладі видно, наскільки суттєво на костюм готських жінок впливала традиція. Як і на Дунаї, в Криму та у візиготів Іспанії жінки носили дві великі оздоблені фібули з бронзи або срібла, часто золочені, а також велику поясну пряжку з ромбічним або прямокутним щитком, що часто оздоблювався альмандинами. У первісному, не зсунутому розташуванні, фібули знайдено тільки в одному похованні: дві фібули у вигляді орла лежали під пряжкою в районі стегон. Мова тут йде, скоріше, про схованку, оскільки у стандартному готському жіночому одязі фібули завжди були на плечах або на грудях. До складу цього вбрання входили велика пряжка, а інколи й пара браслетів, сережок та перстень із золота або срібла, разок намиста та набір туалетного приладдя: маленька ложечка для чищення вух, пінцет, штабка із загостреним кінцем для чищення нігтів, які підвішувалися на кільці до пояса.

Рис. 89. Фібули із поховання на Віа Фламінія в Римі

До поховань не вкладали посуду або знарядь, окрім хіба ножа. Бракує також монет або предметів щоденного вжитку, таких численних у похованнях інших германських племен. У остроготів поховальні дари обмежуються багато оздобленими та добре помітними частинами костюма.

В Італії окрім поховань відомо кілька скарбів. Найбільш цікавий з них було відкрито 1957 р., на щастя не випадково, а під час систематичних досліджень римської вілли в Реджіо Емілія. Скарб містився у свинцевій трубі, що була закрита двома срібними посудинами та захована під великими каменями. В трубі лежало 60 солідів візантійських імператорів 450–476/477 рр., дві золочені срібні фібули остроготського походження та золота фібула з цибулеподібними голівками, характерний елемент чоловічого військового костюма. Окрім того, там знайшли велику кількість золотих сережок, перснів, три разки із золотими підвісками, золотий підвісний хрестик, гему та смарагдового скарабея. На перснях були викарбувані знаки хреста. Разом із хрестиком вони свідчать про те, що власники скарбу були християнами. Ми кажемо «власники», оскільки скарб складався з частин жіночого та чоловічого костюма. Обидві германські фібули свідчать про походження їхньої власниці, а на одному з перснів, що був, найімовірніше, шлюбною обручкою, вигравіювано два германських імені: чоловіче ЕТТИЛА та жіноче СТАФАРА. На іншому персні видно римське ім'я MARCUS. Усі інші предмети в скарбі радше римського походження.

Останні власники скарбу, скоріш за все, чоловік та жінка, були напевно східними германцями. Золота військова фібула могла належати цьому Марку, ім'я якого є на персні, але такі застібки носили і германські офіцери на римській службі. Чи був той Еттіла скіром із загонів Одоакра? А можливо, він був остроготом, який отримав цю фібулу ще у Паннонії, а потім ішов разом з Теодоріком через Балкани, коли король отримав титул східноримського консула та, незважаючи на це, постійно грабував провінції? Або ж дружина Еттіли, Стафара, походила з остроготів або скірів? Фібули радше остроготські, але, з іншого боку, ми

Рис. 90. Фібули зі скарбу Реджіо Емілія

майже нічого не знаємо про те, який був на вигляд костюм скірів. Риси костюма окремих германських племен, які були на Дунаї, не вдається відрізнити на підставі інвентарю поховань, хоча, як ми знаємо, таку спробу стосовно скірів було здійснено на Верхній Тисі. Такого типу визначення етнічних рис на підставі поховальних дарів можливі лише на більш пізніх рядних могильниках гепідів та лангобардів. Обидві згадані фібули також можуть бути, враховуючи стиль оздоблення, датовані дещо пізнішим часом — першим тридцятиліттям VI ст., але й це не визначає їхнього остроготського походження.

Рис. 91. Фібули та браслет зі скарбу Десана

Скарб із Реджіо Емілія був, найімовірніше, закопаний у час воєн Теодоріка з Одоакром (488–493). Це дає цілком вірогідну можливість припустити, що подружжя належало до племені скірів. Самі вони вже не можуть нам відрекомендуватися. Отож ми бачимо, наскільки різними можуть бути можливості інтерпретації одного явища. Фолькер Бірбрауер, автор цитованої вище моно-

графії про остроготів, у своїх нових працях висловлює думку, що ми не можемо відокремити знахідки часів Одоакра від знахідок періоду правління Теодоріка¹⁷⁴.

Не менш багатий скарб із Десана, який у 1938 р. з'явився на ринку старожитностей та був закуплений музеєм у Турині. Він також складався із чоловічих та жіночих фібул, у тому числі двох з чарунковим орнаментом і альмандинами, двох остроготських пряжок, золотих разків, браслетів, сережок та пернів. На одному з останніх вигравіювані імена STEFANI та VALATRU — останнє може бути остроготським жіночим ім'ям. Як і у випадку зі скарбом з Реджіо Емілія, це був депозит християнської родини. Про це свідчать хрести, гарнітур туалетного приладдя з написом VIVAS IN DEO та золота капсула — амулет зі смарагдами. До скарбу входили 18 срібних ложок, частина з яких мають написи VIVA та VIVACES IN DEO. Такі ложки були вельми поширені серед германців на північ від Альп, особливо серед аламанів. Їх використовували у літургії або як столові прибори. У скарбі з Десана скоріше йдеться про столові ложки.

Третій великий скарб, із Доманьяно в республіці Сан-Марино, складається виключно з прикрас у східногерманському стилі, що утворюють приголомшливий комплект. Він міг належати дуже заможній жінці. Можна припустити, що ці предмети походили з різних поховань, або ж із єдиного, дуже багатого. Ми не можемо розв'язати цих сумнівів, оскільки не відомі обставини, за яких 1893 р. було знайдено цей скарб. Усі його предмети є високими досягненнями поліхромного стилю. Це дві фібули у вигляді орла, одна — у формі цикади, сережки, разки з численними підвісками, шпилька та декілька окуть, й усе це із золота з альмандинами, кольоровим склом та справжніми перлинами, що розміщені в дуже філігранних чарунках.

¹⁷⁴ Археологія не в змозі відрізнити один похорон від іншого, оскільки це виходить за її можливості як наукової дисципліни. На цю тему див. V. Bierbrauer, *Historische Überlieferung und archäologischer Befund. Ostgermanische Einwanderer unter Odoaker und Theoderich nach Italien. Aussagemöglichkeiten und Grenzen der Archäologie.* (у:) K. Godłowski (ред.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*, Kraków 1992, 263–277.

Рис. 92. Деякі прикраси зі скарбу Доманьяно

Знахідка з Доманьяно датована кінцем V або початком VI ст., а скарб з Десана — першим тридцятиліттям VI ст.

Окрім цих трьох дуже ефектних знахідок з Італії, відомі ще два золочені шоломи, з яких один знайдено разом з кількома, сьогодні вже втраченими, мідними посудинами.

Готські війни, які так ретельно описав Прокопій, знайшли відображення в скарбах монет, закопаних під час ворожнечі. Складаються вони переважно з візантійських золотих монет, але серед них трапляються такі, що були карбовані готськими правителями. Теодорік Великий, який весь час вважався васалом візантійського імператора, не карбував власних монет, уникаючи в такий спосіб

конфліктів зі Сходом. Відома тільки одна монета з портретом короля, що, імовірно, була карбована з нагоди його візиту до Рима в 500 р. Інші остроготські королі від Теодагада до Тейї без вагань карбували монети з власними зображеннями.

Фібули та пряжки, монети, а також шоломи з остроготської Італії знаходили і в інших германських державах, у франків, тюрингів, бургундів, аламанив, гепідів та лангобардів. Тобто у всіх народів, які уклали договір з остроготами. Дуже цікаве жіноче поховання з Гіспершлебену біля Ерфурта, з території тюрингів, у якому дві італійські фібули розміщувалися, як це властиво готам, на грудях скелета. Можливо померла прибула до королівства тюрингів у почиті Амалаберги.

У Північній Африці не відомі остроготські знахідки, хоча джерела згадують, що Амалафреда, сестра Теодоріка, прибула до свого чоловіка — вандала разом з тисячею готських воїнів. Проте, якщо археологічні сліди самих вандалів у їхній державі настільки незначні, то як можна очікувати якихось залишків після готів? Є тільки один виняток: шолом вестготського типу з античного міста Лептіс Магна¹⁷⁵ в Лівії, знайдений під час розкопок у римському театрі. Цей шолом міг також носити й вандальський воїн, як здобич, захоплену під час піратського нападу.

¹⁷⁵ Leptis Magna.

Народ вінілів, тобто лангобарди

У тиші монастиря Монте Кассіно виникла в 770–790 рр. *Historia Langobardorum*, історія народу лангобардів. Її автор — Paulus Diaconus (Павло Диякон), який народився близько 720 р. у багатій лангобардській родині в Фріулі. Він описав історію свого народу в шести книгах, від початку до панування короля Ліутпранда (712–744)¹⁷⁶. Сам автор був свідком кінця держави лангобардів у Італії, коли 774 р. Карл Великий став rex Francorum et Langobardorum.

Зломлений долею свого народу Павло закінчив свою працю на останньому, безумовно могутньому королі Ліутпранді. Він не хотів писати про занепад королівства лангобардів, так само як колись Амміан Марцеллін, який після поразки римлян під Адріаноподем з гіркотою передбачив падіння Імперії. Подібно до Кассіодора та Йордана, Павло Диякон спирався на більш ранні джерела та усну традицію. Таким раннім джерелом історії лангобардів є *Origo Gentis Langobardorum*, у якій міститься сага про їх походження та список королів. Цей невеликий твір виник у Італії під час панування короля Ротарі (632–652). Інша хроніка виникла близько 600 р., але її зміст сьогодні відомий лише за цитатами з інших джерел.

За Павлом Дияконом лангобарди походили зі Скандинавії. Звідти, внаслідок перенаселення, вони помандрували до країни, що мала назву Скорінга, де сусідами мали вандалів, з якими в них точилися переможні бої. Голод змусив їх до подальшого переселення через країни Маурінга та Голанда; а називалися тоді вони ще вінілами, доки бог Водан не надав їм нове ім'я; за їхні довгі бороди їх відтоді почали звати лангобардами.

На початку їхньої історії правителями лангобардів були двоє князів, які вивели їх зі Скандинавії. Потім панували над ними королі. За п'ятого короля вони з'явилися у країні Ругіланд, сьогоднішній Нижній Австрії. Це сталося 486 р., невдовзі після того, як Одоакр остаточно розгромив ругіїв, які там оселилися. Ругіланд стала безлюдним простором, який дуже швидко заселили лангобарди.

Країни Скорінга, Маурінга та Голанда не вдається ідентифікувати з конкретними географічними територіями. Згідно з римськими джерелами останніх століть до нашої ери та перших нашої ери, Веллея Патеркула і Тацита, а також географа Птолемея, землі лангобардів лежали по обидва боки Нижньої Ельби, а самі вони мали належати до союзу племен під керівництвом маркоманського короля Марбода аж до битви у Тевтобурзькому лісі в 9 р. н. е.

Наступна інформація походить від Діона Кассія з часів маркоманських воєн. У 166 р. лангобарди у кількості 6000 осіб перетнули кордон на Дунаї, але були розбиті римлянами. Це був початок маркоманських воєн, що тривали більше 15 років, у яких брало участь багато інших германських племен. Потім навколо лангобардів знову настала тиша; у джерелах вони з'являються лише тоді, коли займають землі розбитих ругіїв.

У перших століттях нашої ери на Нижній Ельбі відомі могильники з обрядом тілоспалення, які, однак, неможливо пов'язувати тільки з лангобардами, оскільки деякі з них існували безперервно з VII ст. до н. е. по III ст. н. е. Інші могильники засновуються в I ст. до н. е., а в наступному столітті з'являються дуже специфічні некрополі — окремо для жінок та чоловіків. Могильники ці склалися переважно з кремацій. На чоловічих некрополях знаходять чисельні поховання зі зброєю — металевими частинами щитів, наконечниками списів та дротиків, рідше — з мечами. Шкіряні пояси були з простими пряжками, а на їхніх розділених кінцях звисали красиві профільовані окуття. До складу чоловічого костюма входила, як правило, тільки одна

фібула. У похованнях також знаходили ножиці, ножі та бритви — «довгі бороди» таки голилися!

Жіночі поховання містили зазвичай три срібні чи бронзові фібули, з яких дві найчастіше були однакові, а третя мала іншу форму. Звідси можна зробити висновок, що пара однакових фібул притримувала одяг на плечах, а третя скріплювала плащ. Таке розташування фібул на плечах та посеред грудей ми спостерігаємо в цей час на похованнях-інгумаціях у сусідів лангобардів. Чисельні кістяні та металеві шпильки вказують, що жінки скріплювали волосся або закріплювали ними головні убори чи вуалі. Вони носили також браслети із закінченнями у вигляді голівок вужів, окремі золоті підвіски та срібні застібки для разків зі скляного намиста, нарешті — пояси з пряжкою та одним або двома закінченнями ременя.

Ці могильники, як ми вже згадували, не можуть бути пов'язані з лангобардами з цілковитою впевненістю. Жіночий костюм майже не відрізняється від того, який ми знаємо з могильників сусідньої Мекленбургії або басейну Гафелі, поселень варнів та семнонів. Усі три культурні території створюють у перші століття нашої ери зовні монолітну провінцію костюма, звідси неможливо виділити риси, характерні тільки для костюма лангобардів.

Схоже, що неможливо з повною впевненістю інтерпретувати як лангобардські два князівські поховання з Марведеля в околицях Люнебурга. Перше поховання відкрито 1928 р., друге — 1944 р.; обидва були частково пошкоджені під час видобування гравію. Вміст цих поховань дуже схожий: у них були поховані двоє чоловіків аристократичного походження. У похованнях містився численний провінційно-римський срібний та бронзовий посуд, бронзові окуття рогів для пиття, шпори, пряжки та накопичувачі поясів, по дві фібули та численне окуття, в тому числі до взуття. Обидва поховання належали до кола князівських поховань типу Любешево, про які йшлося в одному з перших розділів. Серед інших поховань князівські вирізняються не тільки багатим спорядженням, а й ритуалом тілопокладення та розміщенням

померлого під курганом або під кам'яною кладкою. В той час загальноприйнятим поширеним звичаєм було спалювання трупів.

Судячи з археологічних знахідок, шлях переселення лангобардів ішов уздовж Ельби. У Альтмарку відомий великий могильник з Цетлінгена, що налічує понад 600 поховань, ще не повністю досліджений. Це місце поховання бідних сільських мешканців, що використовувалося близько 180–300 рр. або дещо пізніше. Зброя на цьому могильнику трапляється тільки як виняток, а жіночий костюм обмежується фібулами, намистинами та підвісками, натомість бракує частин пояса.

Поблизу могильника відкрито рештки печей для виплавки заліза та сліди багатьох дерев'яних стовпів. Між цими об'єктами були поховання-тілоспалення, що становили частину некрополя і були закопані там, найімовірніше, вже після того, як місце виробництва було покинуто.

Починаючи з кінця III ст. у Чехії помітні впливи північної частини Середньої Німеччини, що можна пов'язати з переселенням лангобардів на південь. Урни в кремаціях мають надельбські форми, а це означає, що слід рахуватися з прибуттям груп нового населення, тим більше, що водночас зменшується кількість поховань на Нижній Ельбі. Ці зв'язки між басейном Нижньої та Верхньої Ельби вже помітні в більш ранній період. У 80-ті роки XX ст. в Південній Моравії, в місцевості Мушов, було відкрито дуже багате, хоча й пограбоване, поховання двох осіб, з яких одна напевно мала королівську владу та була похована в період від кінця 60-х до 80-х років II ст., або під час маркоманських воєн¹⁷⁷. Це одне з найбагатших германських поховань, відкритих у останні десятиліття, а 20 кг тільки бронзового посуду з цього комплексу говорять самі за себе. В цьому ж похованні знайдено аж п'ять поясів, у тому числі два — парадні, що мають близькі аналогії на теренах, приписуваних лангобардам на Нижній Ельбі. Ми тут не хочемо говорити про безпосередню міграцію, а лише вказати на

¹⁷⁷ J. Peška, J. Tejral, *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz, Monographien 55, 1. Mainz 2002.

Рис. 93. Пряжка та оздоба з поховання Мушов у Південній Моравії

факт щільних зв'язків між германськими елітами, віддаленими між собою на кількасот кілометрів.

Наступний етап — Ругіланд, був країною дуже мало населеною. Ругії були знищені, а римське населення Одоакр змусив переселитися до Італії. Навіть якщо не всі мешканці переселилися, у новій країні лангобарди, схоже, зустріли мінімальний опір. З їхнім прибуттям до Ругіланду — Нижньої Австрії — збільшується кількість знахідок, пов'язаних з цим народом, яких було так мало на шляху вздовж Ельби. Не все, однак, вдається з повною впевненістю визначити; так, наприклад, згаданий уже великий курган у місцевості Журань для одних археологів є залишком від лангобардів, для інших — від герулів. Враховуючи новітній стан досліджень, висловимося тут на користь герулів.

У Південній Моравії відомі пограбовані поховання, що приписують т. зв. пралангобардському народу. На тамтешніх могильниках можна спостерігати з одного боку вплив турингів, з іншого — риси, притаманні дещо пізнішим похованням з Нижньої Австрії, вже напевно лангобардським.

Лангобардським є могильник, що налічує 20 частково зруйнованих поховань у Гаускірхені на північному сході від Відня. Ці поховання були споряджені дуже посередньо, за винятком двох. У одному поруйнованому похованні був скелет жінки віком 25–30 років. Її поховальні дари, радше некомплектні, склалися з бронзового казанка франкського походження та золочених

окуть кінської упряжі, оздоблених у скандинавському звіриному стилі. У поховальній ямі лежали кості двох коней. Оскільки цю даму було поховано з кінями, вона, напевно, належала до аристократії. У іншому, також порушеному, жіночому похованні знайдено два золоті персні та срібні пряжки до взуття, а також багато менш цінних предметів.

Тут ми згадали про поруйновані поховання. Майже всі поховання лангобардів пограбовані, не з ритуальних причин, а щоб забрати у померлих золоті та срібні вироби. Скоріш за все грабіжники не були лангобардами, це були герули або слов'яни і авари, що прибули пізніше.

Частково пограбоване було й поховання коваля з Пойсдорфа. Померлий чоловік був похований зі зброєю та інструментами. Це були залізні ножиці, молотки та долото, ковадло, шліфувальний камінь та дві ливарні форми для фібул. Інші поховання ковалів епохи Великого переселення народів та меровінгського періоду свідчать про те, що цим високоспеціалізованим ремісникам, як правило, вкладали до могили зброю, підкреслюючи їхнє положення в суспільстві та повагу, яку вони мали. Інший лангобардський коваль був похований у Брно в Моравії та споряджений подібними інструментами, як у Пойсдорфі, а також точними вагами та наконечником списа.

Поселення лангобардів у Нижній Австрії невідомі. Дрібні предмети, знайдені на римських віллах, свідчать, що прибульці могли мешкати в цих будинках. У Ругіланді вони оселилися 489 р., й уже не зазнавали атак Одоакра, який воював у Італії з Теодоріком Великим. Тому лангобарди могли спокійно протягом багатьох років залишатися в новій країні. Потім вони рушили далі, на територію, звану «полем», імовірно на захід від Відня по Драві та на Західній Угорщині. Австрійські археологи ідентифікували це «поле» як околиці Тульна на Дунаї на північний захід від Відня.

Небезпека загрожувала лангобардам не тільки з боку Одоакра, зв'язаного війною в Італії, а й з боку герулів, їхніх східних сусідів, які осіли в Південній Моравії. Невдовзі також дійшло

до конфлікту, в якому переможцями виявилися герули, й вони змусили лангобардів до щорічної данини. Переможені взяли реванш і розбили герулів між 505 та 508 р., цього разу остаточно. Позбавлені своєї моці та вітчизни, герули не могли чекати підтримки з боку гепідів, таким чином частина народу наважилася повернутися до Скандинавії. Повертаючись, вони пройшли через територію слов'ян, які саме розпочали свою експансію на захід. Ті ж герули, що залишилися, приєдналися до лангобардів або вступили до армії Юстиніана.

Період розквіту лангобардів розпочало правління короля Вахо, першим вчинком якого на шляху до влади було вбивство власного дядька. Це сталося тоді, коли після смерті Теодоріка Великого розпалася створена ним система союзів. Ще в рік смерті великого остроготського владика король Вахо підкорив свебів і ймовірно знову зайняв Ругіланд. Як і Теодорік Великий, він спирався на політику укладання хитромудрих шлюбів. Його дружинами були по черзі дочка короля турингів, гепідська княжна та дочка останнього короля герулів. Свою власну дочку Вісигарду він видав за короля франків Теудеберта I. Припускається, що це саме її поховання знайдено у кельнському соборі. Друга дочка вийшла заміж по черзі за двох франків, а втретє — за баюварського князя.

Після майже тридцятилітнього панування Вахо владу від імені його малолітнього сина прийняв Авдоїн, який у 546/547 р. сам себе оголосив королем. 526 р. лангобарди з'явилися в Паннонії, де, за згодою Юстиніана, могли оселитися. Остаточне переселення відбулося 546 р. вже за панування Авдоїна. Ось так лангобарди стали сусідами гепідів, що їх, як сподівався імператор Юстиніан, могли б свого часу розбити.

Справді, через рік вибухнула лангобардо-гепідська війна. Юстиніан допомагав лангобардам грошима та військом. На Асовому полі, що означає поле германських богів Асів, у південній частині Карпатської улоговини між сьгоднішніми містами Сремська-Мітровіца та Вінковці 552 р. розігралася вирішальна

битва, в якій гепідам було завдано поразки, а син їхнього короля загинув від руки Альбойна, сина Авдоїна.

Авдоїн, віддячуючи Юстиніанові за допомогу, послав 5500 воїнів на війну до Італії проти Тотіли. Саме тоді лангобарди уперше побачили Італію, а згодом це відобразилося на їхньому майбутньому.

Близько 560 р. Авдоїн помер, а королем став його син Альбойн. За п'ять років помер великий імператор Юстиніан, а тоді знов дійшло до відкритої війни між лангобардами та гепідами.

У той час до колишньої провінції Паннонії прибув новий народ, який став смертельною небезпекою для осілих там германців. Це були авари, кочовий народ, що походив, як і гуни, з Центральної Азії. У середині VI ст. з азійської країни їх вигнали тюрки, відтак вони прибули до Європи. Їхній каган вислав два посольства до Юстиніана з проханням, аби його народ міг оселитися на римській землі. Юстиніан пристав на це, уклав союз, почав сплачувати данину та сподівався, що за допомогою аварів йому вдасться розбити гепідів.

Авари, які постійно відступали перед тюрками, оселилися нарешті у Карпатській улоговині. Там вони також дійшли до порозуміння з лангобардами, найпалкішим бажанням яких була остаточно поразка гепідів. За обіцяну допомогу лангобарди віддали аварам десяту частину своїх коней та худоби.

Коли Альбойн 567 р. здійснив набіг на країну гепідів, авари уже були в дорозі, підходячи до Семиграддя. Однак, ще до того, як вони дійшли до гепідів, долю спільного ворога лангобардів та аварів було вже вирішено. У битві десь на Тисі, лангобарди самі, без аварської допомоги, розбили гепідів. Від руки Альбойна загинув король гепідів, а гепідський начальник міста Сірміум¹⁷⁸, побачивши остаточно поразку, здався візантійцям. Місто, що так довго перебувало в руках гепідів, знов повернулося до Східної Імперії.

¹⁷⁸ Sirmium.

Однак це був далеко не кінець змін у Паннонії. Переможці лангобарди стояли нині перед великою проблемою, що практично не мала рішення. Не тільки авари, їхні небезпечні союзники, загрожували державі лангобардів. Починаючи з 530 р. все частіше на Дунаї з'являлися слов'яни, а їхнє поступове заселення Балканського півострова було дедалі загрозливіше, оскільки вже не існувало держави гепідів, що могла відвести хоча б частину слов'янських набігів.

Альбойн усвідомлював, що він не зможе боротися з двома небезпечними сусідами. Зате Італія, мрія стількох германських народів, була досяжна. Після поразки остроготів там панували візантійці, які вимагали від мешканців високих податків. Великий вождь Нарсес був відкликаний, а його замінив хтось набагато слабкіший. Здобуття Італії ставало для Альбойна щоразу все більш реальним. Для цього він забезпечив собі допомогу 20 тисяч сакських воїнів, які в той час, очевидно, були в Північній Тюрингії; вони були союзниками лангобардів.

2 квітня 568 р. весь народ лангобардів вирушив на південь. Перед тим, однак, Альбойн уклав з аварським каганом угоду, в силу якої лангобарди мали гарантії на повернення, якби започатковане не вдалося. Разом з лангобардами потягнулися сакси, залишки гепідів та римського населення Паннонії, свеби та сармати.

У Італії, зруйнованій готськими війнами, панувала епідемія. Нікому було збирати урожай з полів та виноградників. Дорога перед лангобардами була відкрита. Таким чином вони змогли заснувати державу в Італії, що проіснувала понад 200 років, аж поки була підкорена Карлом Великим. Але історія лангобардської Італії вже належить не до періоду Великого переселення народів, а до раннього середньовіччя.

Лангобарди перебували у Паннонії 42 роки, тобто протягом двох поколінь. Їхні перші сліди там датуються близько 526 р. Поняття «Паннонія» обіймає тут усю провінцію, а не тільки її південну частину, тобто Бургеланд, Віденську улоговину, сьогodнішню Угорщину до Дунаю та частину Словенії і

Хорватії. Про перебування лангобардів свідчать чисельні та розлогі могильники, які були покинуті приблизно 568 р. Найбільший опублікований могильник з місцевості Крань у Словенії налічує 650–700 поховань. На цьому рядному некрополі в першій половині VI ст. ховали померлих остроготи, а в другій половині того самого століття — лангобарди.

Повне озброєння лангобардського воїна складалося з довгого меча, списа та щита; деякі застосовували луки. Жінки носили фібули у вигляді літери S на шиї або на грудях, а також великі фібули, закріплені на ременях, що спадали донизу від пояса, інколи — провінційно-римські фібули. Ці ремені закінчувалися підвісками зі скла або напівдорогоцінного каміння, а часом до них було прикріплено ніж або ключ. До складу жіночого костюма входили також разки намиста, шпильки для волосся та сережки. Заможні чоловіки носили пояси зі срібними або бронзовими золоченими окуттями, бідні мусили задовольнитися простою пряжкою. При поясі носили сумочки або мішечки зі шкіри чи тканини, що містили невеликі туалетні прибори, кресало та камінь для видобування вогню, ножики та інше дрібне знаряддя.

На лангобардських могильниках взагалі не зустрічаються дуже багато споряджені поховання; з іншого боку багато поховань було пограбовано. Грабіжники зазвичай залишали у поховальних ямах тільки залишки поховальних дарів, але самі розміри деяких ям, що були завдовжки 3 м, завширшки 2 м та сягали глибини навіть до 5 м, свідчать, що поховано в них було осіб, які належали до аристократії.

На підставі різниці в спорядженні покійних можна реконструювати суспільні верстви. Найбагатші поховання, в яких похована була аристократія — *adalingi*, містили золочені умбони щита із заклепками зі срібла, мечі з дамаскованим лезом; у жіночих похованнях знаходять золочені срібні фібули. Вільні лангобарди були споряджені повним набором озброєння, їхні дружини — комплектом прикрас. Напіввільні отримували значно скромніші поховальні дари. Померлі без спорядження, які, на підставі антро-

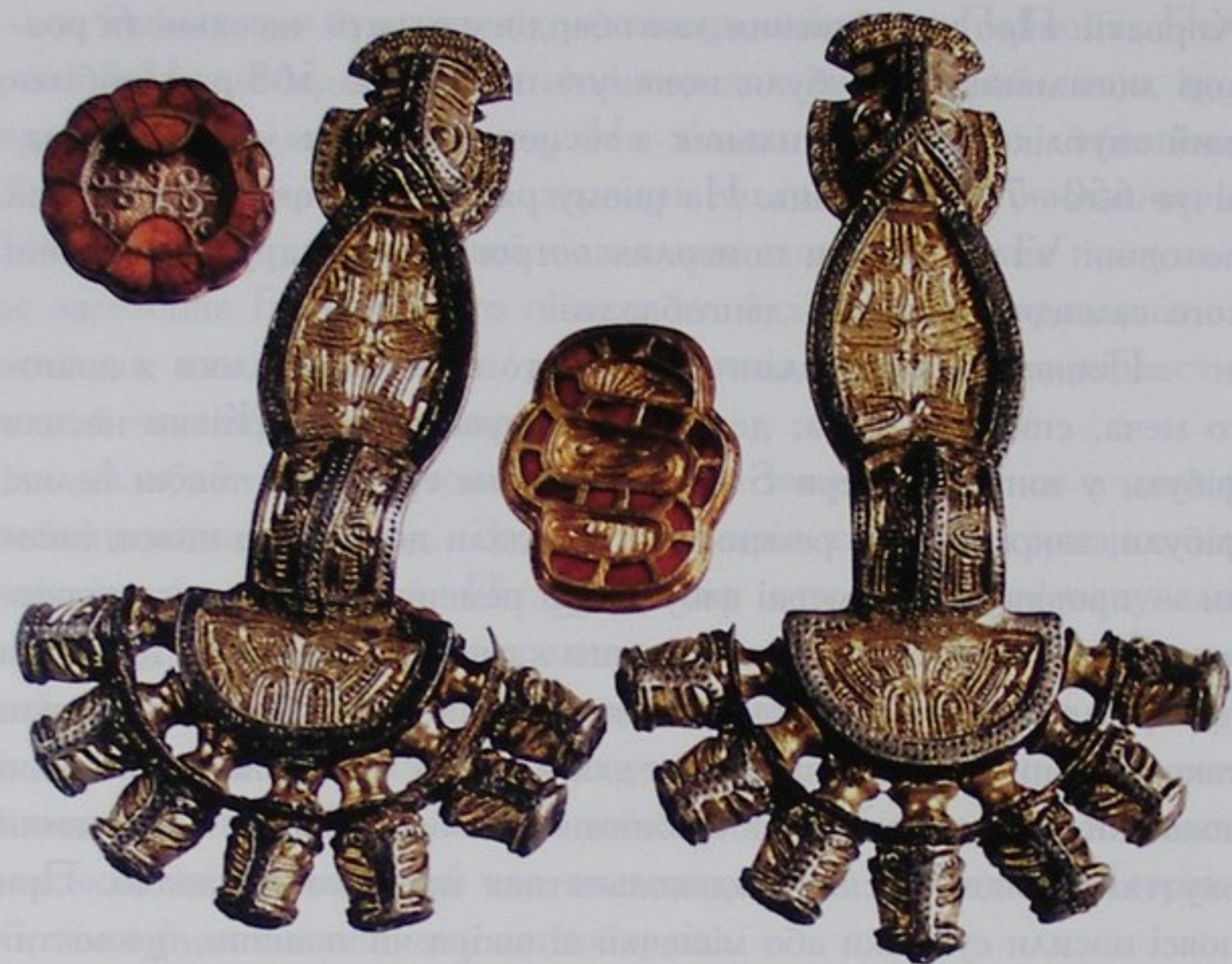

Рис. 94. Фібули з жіночого лангобардського поховання.
Мошльник Кайдаг (Угорщина)

пологічних досліджень, є виключно представниками романського типу, та скелети яких вказують на погане харчування за життя, були невільниками. Лангобарди перейняли інститут невільництва в Паннонії від римлян, раніше він був їм невідомий.

Суспільне розшарування не завжди вдається так виразно прочитати на підставі археологічних знахідок, однак на лангобардських могильниках це стало можливим.

Поселення лангобардів у Паннонії до сьогодні не відомі. Про їхнє життя говорять нечисленні дрібні предмети германського типу, знайдені на віллах, у військових таборах та поблизу сторожових веж. Можна припустити, що лангобардські роди, які ховали своїх померлих на рядних могильниках, заселяли римські села. Члени вищої верстви жили у маєтках, до яких належали невеликі могиль-

ники, що налічували кілька поховань. Подібним чином склалися також поселенські стосунки у гепідів, сусідів лангобардів.

Долю лангобардів у Італії, де вони заснували могутню державу, залишимо зацікавленим читачам, спонукаючи їх до пошуків у літературі раннього середньовіччя.

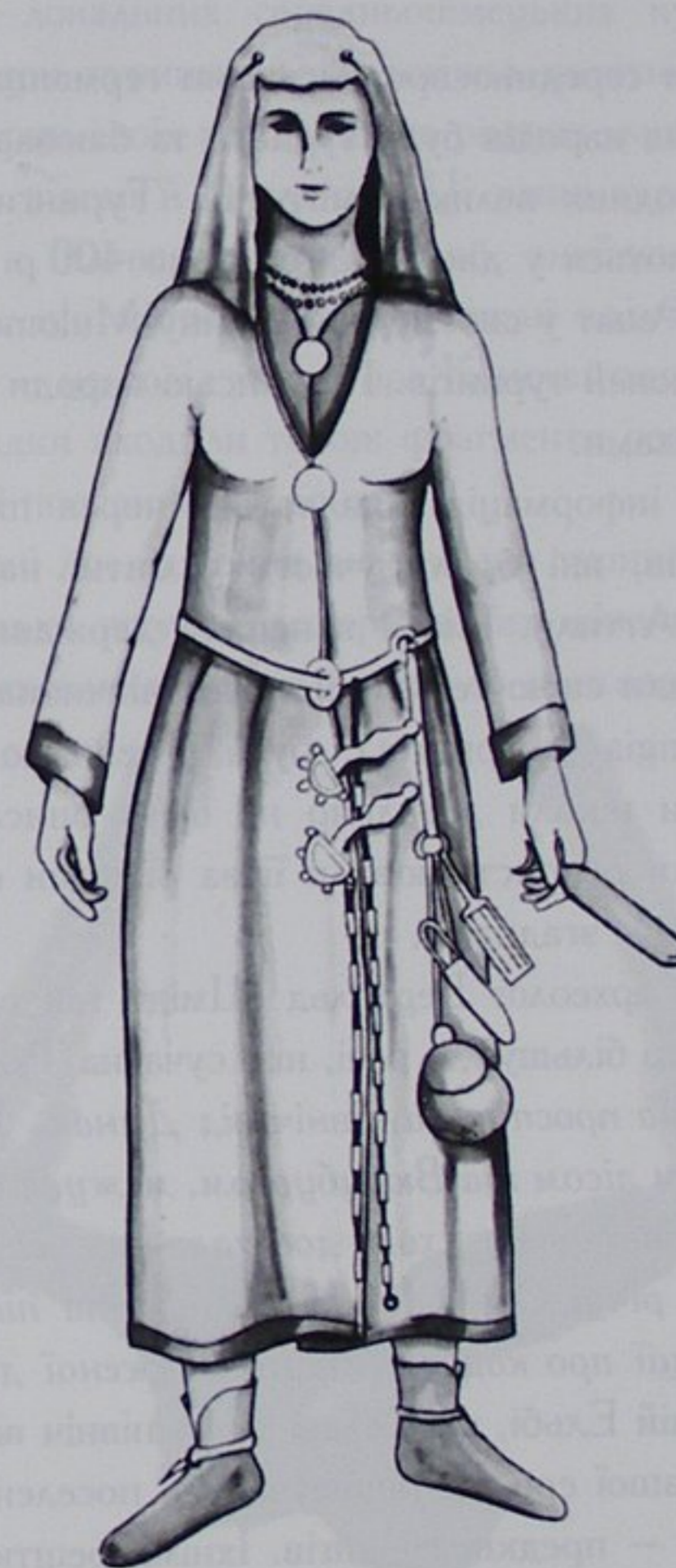

Рис. 95. Жіночий лангобардський костюм.
Реконструкція В. Менгіна

СЛАВНІ СВОЇМИ КІНЬМИ

Туринґи

Останніми середньоевропейськими германцями епохи Великого переселення народів були туринґи та баювари, які, однак, не здійснювали жодних великих міграцій. Туринґи вперше досить докладно згадуються у джерелах близько 400 р. Римський ветеринар Вегетій Ренат у своєму підручнику *Mulomedicina*¹⁷⁹ хвалить переваги саме коней туринґів. Германські народи входять до історії різними шляхами.

Наступна інформація з'являється через півстоліття і стосується туринґів, які брали участь у битві на Каталаунських полях на боці Аттіли. Після занепаду держави гунів, туринґи, схоже, розширили свою територію. Їхня вітчизна, що називалася у VI ст. *Thoringia* (Туринґія), була, очевидно, добре відома, тому її кордони ніколи детально не були описані у джерелах. Сучасні історики реконструювали її за різними фрагментарними та розпорошеними згадками.

Німецький археолог Бертольд Шмідт так описує територію туринґів, набагато більшу, до речі, ніж сучасна Тюринґія: «На півдні обіймала вона простір на північ від Дунаю. У басейні Мана, між Тюринзьким лісом та Вюрцбургом, межувала з територією аламанив. На північному сході досягала, як мінімум, Ельби, а на північ — по річці Оре (...) На заході та північному заході бракує інформації про кордони, підтверженої джерелами»¹⁸⁰.

На Середній Ельбі, на Солаві та на північ від Дунаю в перших століттях нашої ери розташовувалися поселення гермундурів, судячи з усього — предків туринґів. Їхніми рештками в Середній Німеччині є князівські поховання з великою кількістю срібних та

золотих прикрас. До найбагатших належать поховання княжни з Гасслебену біля Ваймара та князя з Льойна біля Мерсебурґа. Багатство цих аристократичних родів походило передусім з платні, яку отримували чоловіки, що служили в римській армії. Ці два багатих поховання датуються кінцем III та початком IV ст.

З кількох локальних середньонімецьких культурних груп взяли свій початок туринґи, археологічно помітні приблизно від 450 р. Ховали вони своїх померлих на рядних могильниках. У цей час вони стають відомі й римлянам. Ці ранні туринґи служили у римській армії; а підтверджує це скарб, знайдений у місцевості Гросс Бодунґен, що містив свіжокарбовані золоті монети, серед яких найпізніша — це солід узурпатора Константина III (407–411). До складу знахідки входили також фрагменти розбитого срібного посуду та однієї посудини з бронзи.

Археологічні дослідження довели, що туринґи потрапили під владу гунів. Кілька штучно деформованих жіночих черепів з туринґських рядних кладовищ належать до монголоїдної раси; інші,

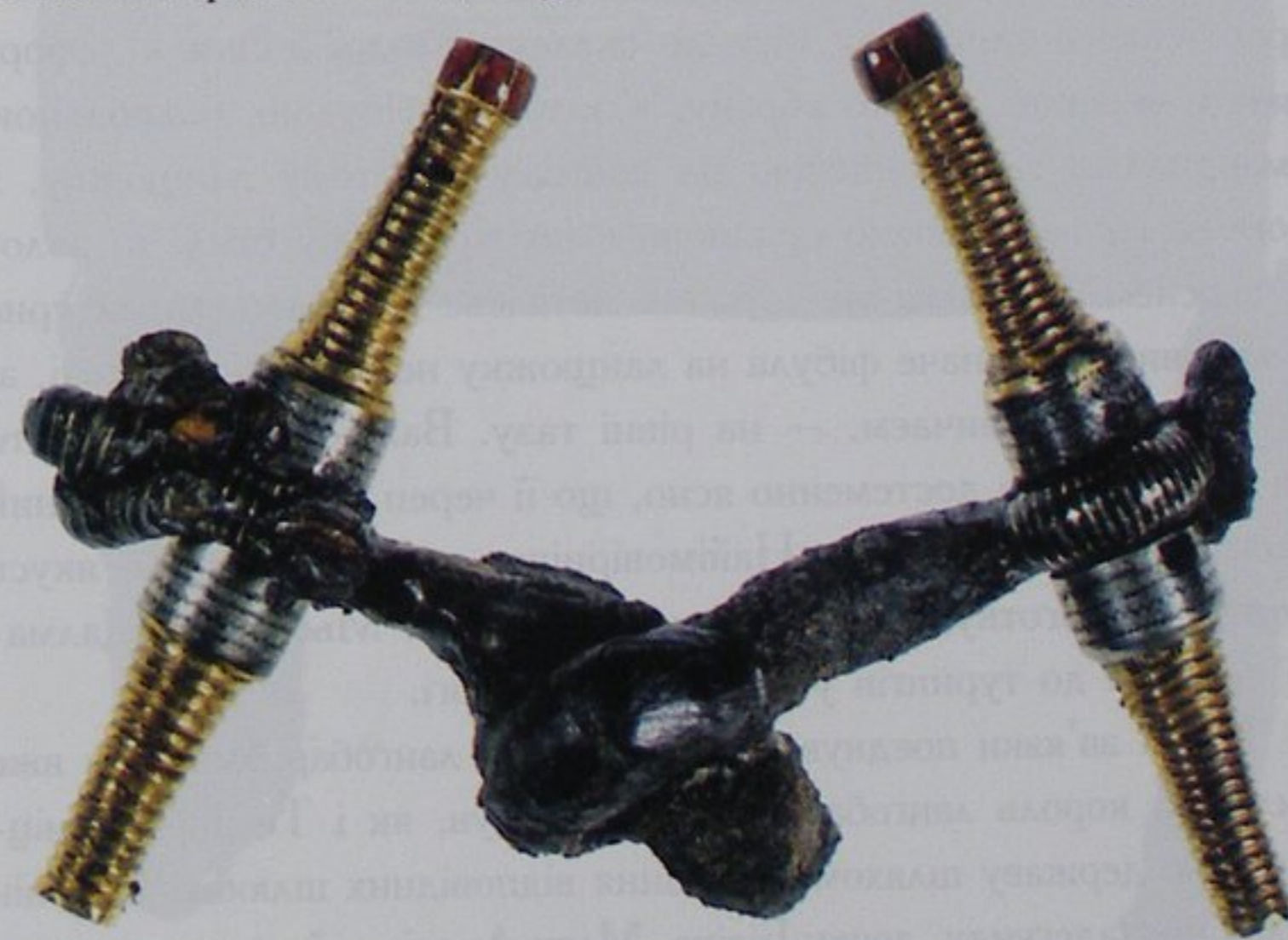

Рис. 96. Гроссорнеу біля Галле. Вудила із золотими «вусами» з поховання туринґського воїна

¹⁷⁹ *Digestorum artis mulo medicinae* — Про хвороби худоби та коней. — Ред.

¹⁸⁰ B. Schmidt, *Die Thüringer (y:) Die Germanen*, II. Berlin 1983, 506.

германського типу, також деформовані. Про зв'язки з гунами свідчать також магичні підвіски до мечів¹⁸¹ або також оздоблені, обкладені золотом вудила кочівницького типу, знайдені в багатому, але, на жаль, пограбованому похованні.

Про історію турингів у V ст. ми знаємо дуже мало. Наприкінці цього століття їхнім королем був Бісін, дочка якого, Радегунда, вийшла заміж за лангобардського владика на ім'я Вахо (приблизно 508–540). Дама, яка сказала Хільдерікові, королю франків: «Знаю, що ти хоробрий...» і яка відвідала його в Галлії після його перебування при туринському дворі, а потім стала його дружиною, була Басіна, невірна дружина короля Бісіна.

Коли Теодорік Великий розбудовував союзницьку систему, він включив до неї і турингів. Небога Теодоріка, Амалаберга, вийшла заміж за їхнього короля Германафрида і поїхала до турингського двору. Може бути, що одну з її придворних дам було поховано у Гіспершлебені в передмісті Ерфурта. На плечах у померлої лежали дві остроготські фібули. Інше поховання остроготського характеру містило скелет молодої жінки з деформованим черепом, багато вбрану, з золотою фібулою, оздобленою альмандинами та підвішеною на довгому золотому ланцюжку, з парою сережок, великою пряжкою в поліхромному стилі та золотим перснем. Ця дама мала також металеве дзеркало, характерне для кочовиків. Однак фібула на ланцюжку не лежала на плечі, а, за турингським звичаєм, — на рівні тазу. Важко визначити, хто була померла, але достеменно ясно, що її череп був деформований у часи панування Аттіли. Найімовірніше, тут йдеться про якусь заможну остроготку, що походила з Паннонії, Мьозії або Далмації і прибула до турингів у почиті Амалабергі.

Певні зв'язки поєднували турингів і з лангобардами. Ми вже бачили, як король лангобардів Вахо прагнув, як і Теодорік, зміцнити свою державу шляхом укладання відповідних шлюбів. Сам він пошлюбив Радегунду, дочку Бісіна. Мати Авдоїна, його наступника,

Рис. 97. Шолом з турингського поховання могильника Штоссен

була королевою турингів. Фібули в лангобардському стилі, знайдені в похованнях турингів, також підтверджують ці взаємні контакти. Натомість турингські фібули подорожували до країни англів, тобто до Південного Шлезвігу та Східного Гольштейну. Цей народ розходився у V ст. по різних напрямках, доходячи до Британії, Нижнього Рейну та Середньої Ельби. Він приніс із собою до західної частини держави турингів характерну кераміку. У Середній Німеччині також знайдено кілька фібул скандинавського походження.

Держава турингів зберігала незалежність аж поки франки не зазіхнули на неї. Смерть Теодоріка Великого у 526 р. змінила карту молодих германських держав. Через п'ять років франки захопили країну турингів, що було для них нескладно, адже саме тоді лангобарди — союзники турингів, повернули на схід, вдаючись до переговорів з Юстиніаном щодо нових земель у Паннонії.

Франки підкорили турингів протягом двох воєнних кампаній, а допомогу в набігах їм надали сакси у надії, що їм теж дістанеться частина підкореної держави. Справа дійшла до битви на Унструті, у якій тільки небагато турингів залишилося живими. Тоді навіть згорів королівський двір, а небога короля Радегунда разом із сином потрапила до неволі. Пізніше її змусили до шлюбу з королем франків Хлотарем I. Вона вела дуже стримане життя, присвячуючи його опіці над бідними та хворими. Коли чоловік наказав убити її брата, теж взятого у неволю, вона зажадала розлучення й зачинилася в монастирі. Вона заснувала жіночий монастир у Пуатьє, де померла 587 р. Скарги Радегунди занотував Венанцій Фортунат, єпископ Пуатьє, а її останні слова були: «Я пережила всіх, і живу задля того, щоб їх оплакувати».

Король Германафрид спочатку unikнув смерті, але під час третьої кампанії франків із ним стався нещасний випадок. Він упав з оборонного муру, можливо, його зіштовхнула якась ворожа рука. Його дружина Амалаберга втекла з дітьми до брата Теодагада, короля остроготів, але невдовзі Велізарій поневолив її.

Такий був кінець держави турингів. Нею, як франкською провінцією, надалі управляли місцеві князі, але її північна частина,

як і передбачалося, дісталася саксам. Турингія, ця найсхідніша частина держави франків, невдовзі стала зазнавати постійних атак слов'ян та аварів. Це призвело до того, що франки скоро були змушені покинути східну територію. Ельба та Солава стали східним кордоном їхньої держави. 717 р. пав у битві останній турингський князь, а країна перейшла під повну владу франків.

На території турингської держави відомо багато рядних кладовищ, які виникли приблизно в середині V ст., і звичайно налічують 40–80, а інколи навіть до 200 поховань. На деяких з них зустрічаються багаті поховання у великих дерев'яних камерах. Характерною рисою поховального обряду є захоронення коней; одного померлого ховали з одним, двома або трьома кінями, яким інколи розбивали

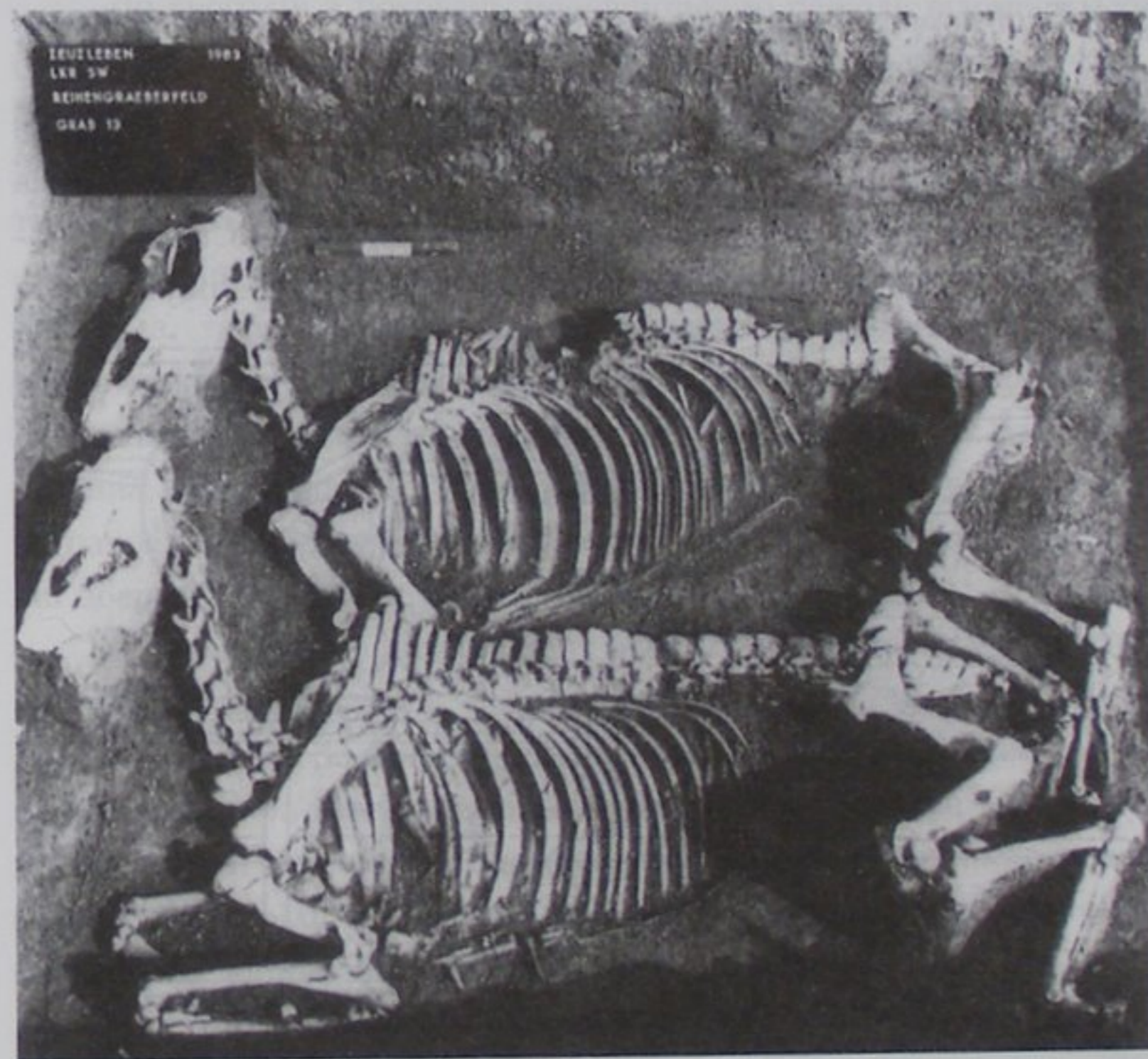

Рис. 98. Поховання двох коней з кошляка турингської аристократії. Цойцлебен, Нижня Франконія

лоби. Відомі також поховання собак. Поховання коней розташовувалися зазвичай поблизу померлих воїнів. Це повні скелети тварин або тільки їх частини, такі як черепи та кінцівки. Вони свідчать про жертви померлим або поминальні бенкети. Замість цілої тварини символічно ховали тільки оголені від м'яса частини.

На краю кладовища в Гіспершлебені в передмісті Ерфурта відкрито одинокі багаті поховання турингської княжни. Вже сама форма поховання була незвична — могильна яма, викладена деревом, мала розміри 5 на 4 м та була оточена ровом. У кутку було знайдено безліч фрагментів дерева та заліза, що походили від одноосьового воза з колесами, окованими залізом. На возі сиділа жінка віком 20—25 років, скелет якої був дуже нахилений вперед. Біля померлої знайдено рештки золотої парчі, кілька скляних намистин та дві золоті трубочки. Під одним з коліс воза лежала погнута срібна чаша, наповнена лісовими горіхами, яка стояла на дубовій таці. Решта надзвичайно багатих дарів лежали двома скупченнями у поховальній ямі, на віддалі від воза. Серед різноманітних предметів треба відзначити дерев'яне відро з окуттями та

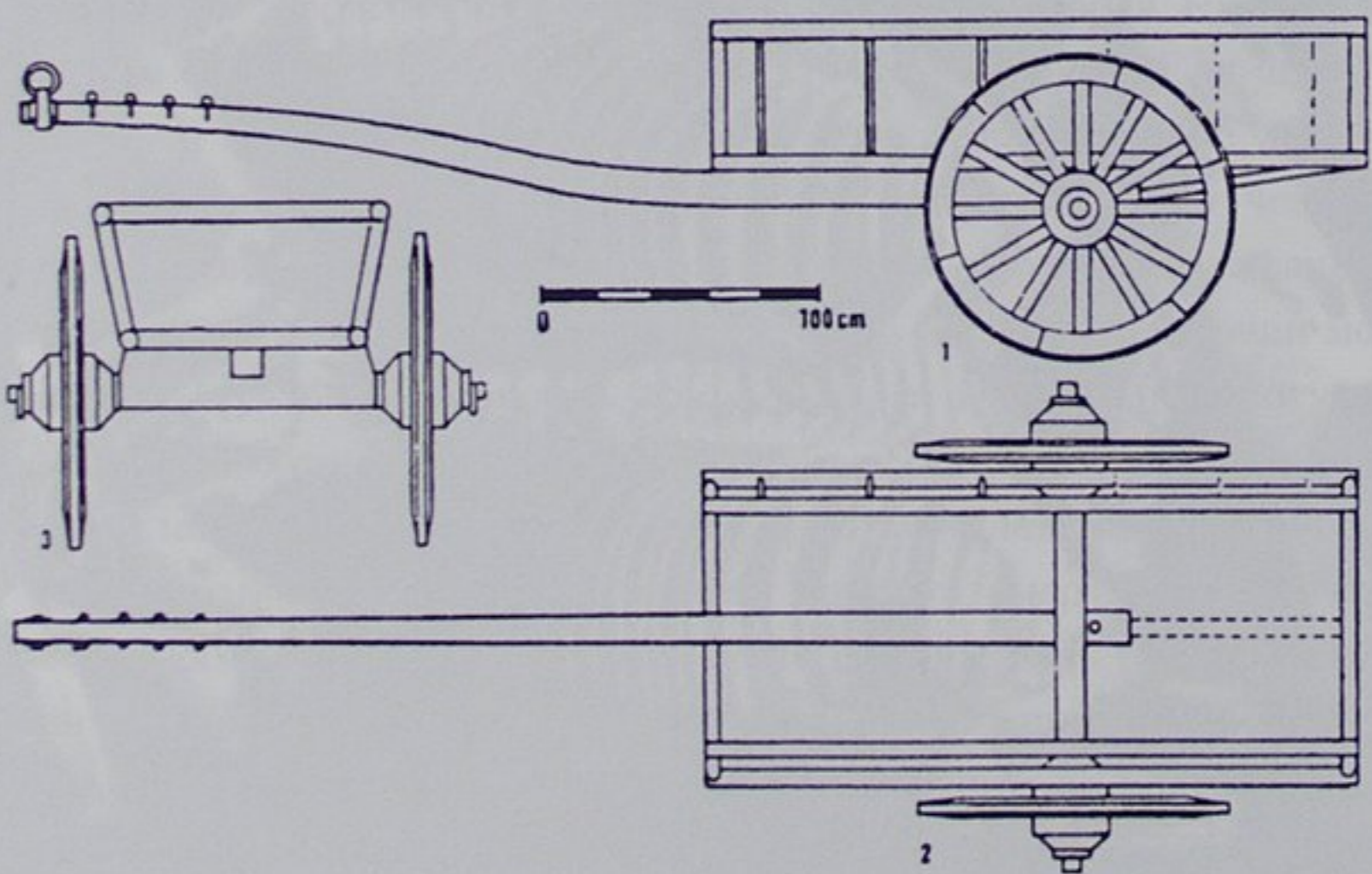

Рис. 99. Віз з поховання в Ерфурт-Гіспершлебені.
Реконструкція В. Тімела

ручками з бронзи, ріг для пиття із заклепками зі срібла та окуттям краю, оздобленим у скандинавському звіриному стилі, підвішений на ланцюжку зі срібних кілочок, срібну ложечку, що лежала в малій чарці зі срібла, скляні намистини та роговий гребінь.

За допомогою фахівців-ремесників вдалося реконструювати віз. Був він близько 1 м заввишки, мав два колеса зі спицями та дишель. Тягнуло його, напевно, дві тварини, враховуючи вагу, це були два воли. Частини воза, в залежності від необхідного рівня еластичності, були зроблені з липового, букового, дубового та березового дерева. Велика кількість пилку рослин у поховальній ямі дозволила визначити, що поховання відбулося влітку, а також — що могильна яма, очевидно, була викладена зеленим гіллям.

До сьогодні з поховань меровінгського періоду відомо тільки кілька возів, а їхню роль у культурі померлих підтверджують писемні джерела. Дама з Ерфурта відбула на возі в подорож на той світ у першому тридцятилітті VI ст., схоже, ще до поразки турингів, таким чином вона не дожила до занепаду свого світу.

Навидовижу розкішна конструкція багатих поховань померлих була, так би мовити, фахом турингів. Поховальна яма була завглибшки до 2 м та викладена деревом, а по її кутках здіймалися чотири дерев'яні стовпи. Труна стояла по один бік камери, а частина, що залишалася, була наповнена зброєю, посудом з їжею та напоями, можливо, також одягом та хутром, судячи з решток, які збереглися. Над камерою часто насипався курган.

У місцевості Цойцлебен біля Швайнфурта у Нижній Франконії досліджено могильник, на якому було поховано аристократичну родину турингів. Глибина могильних ям сягала тут навіть 3 м. Посередині височіла одноповерхова конструкція з дерева, справжній будинок померлого, що здіймався над поверхнею землі. У центральній частині могильника відкрито поховання жінки, яка сиділа на чотириколісному возі, що, найімовірніше, був запряжений кінями.

Пересічних членів суспільства ховали у дерев'яних трунах, інколи прикритих камінням. Незважаючи на ці способи перестороги,

багато поховань було пограбовано, як це було в інших германців, зокрема у лангобардів. Жага здобути золото та срібло — головний мотив грабіжників, була сильніша за страх перед покійними.

Поселення турингів, як і решти народів епохи Великого переселення народів та раннього середньовіччя, досліджені дуже мало. Відкрито, правда, заглиблені в землю хати і наземні комори, але слід ще почекати результатів масштабних розкопок на зразок тих, що вже проведені на поселеннях баюварів, сусідів турингів.

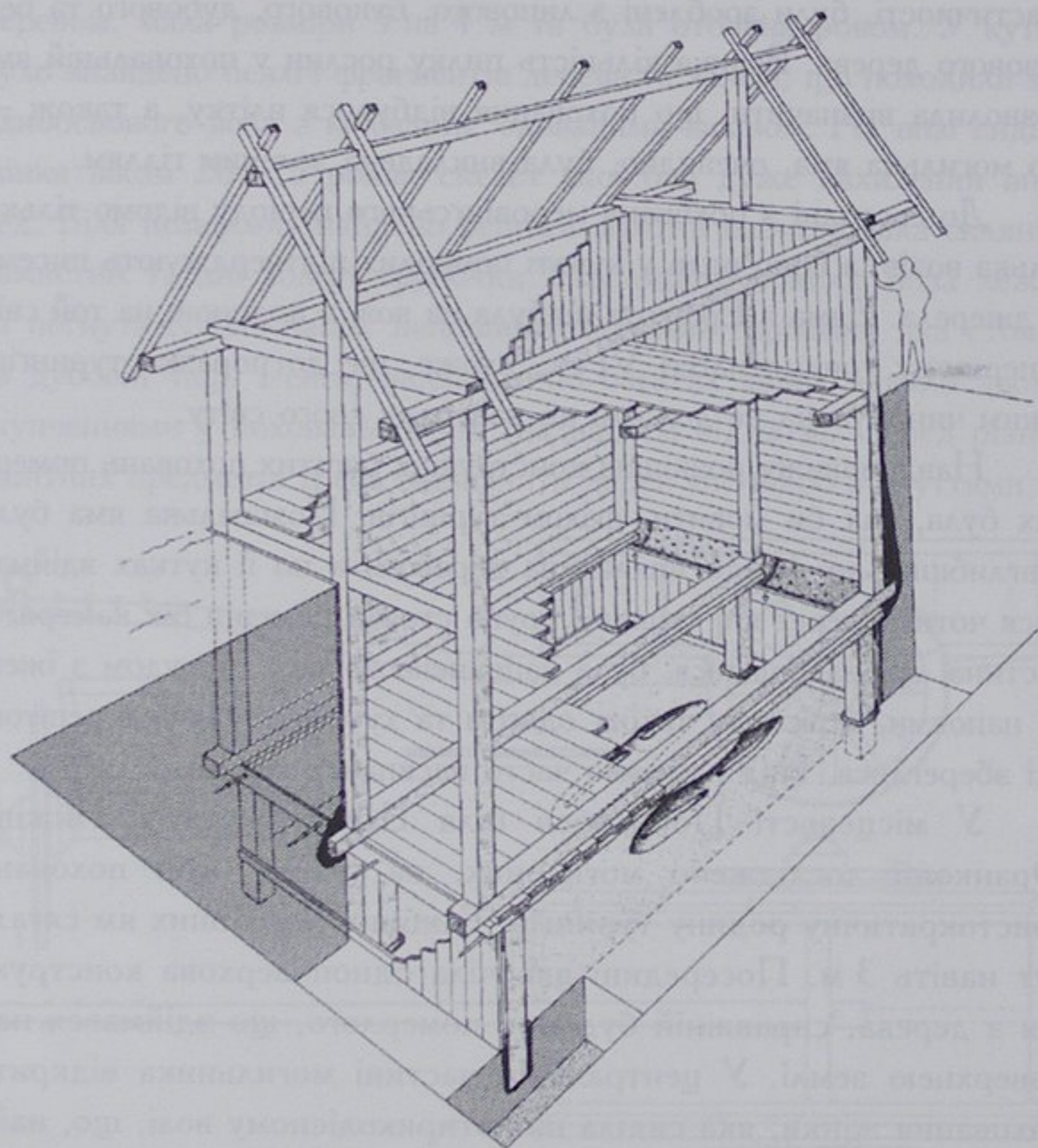

Рис. 100. Реконструкція турингської аристократичної гробниці. Цойцлебен, Нижня Франконія. Реконструкція Л. Вамсера

Останні сусіди

Баюбари

Коли вперше з'явилися згадки про баюварів, інші германські народи вже давно обходили всю Європу, створювали держави, намагаючися знайти свою остаточну батьківщину і вступаючи при цьому до тривалих військових конфліктів. Уперше баюварів згадує Йордан у своїй історії, написаній в середині VI ст., але згадує лише те, що вони сусідили з наддунайськими свебами. У 469–470 рр. ці свеби вели війну з остроготами; з цього приводу Йордан описує місцеперебування свебів та згадує їхніх сусідів. На сході це були баюбари, на заході — франки, на півдні — бургунди, на півночі — туринги. Деяко пізніше Венанцій Фортунат, єпископ Пуатьє, підтвердив цю інформацію, коли описував своє паломництво до гробу святої Афри в Аусбурзі. Він згадує баюварів на річці Лех.

Наша розповідь закінчується приблизно в середині VI ст. і може ми не повинні вже писати про баюварів, які з'явилися так пізно. Але їхня історія, а точніше кажучи — археологія, — сягає вглиб V ст. й тому тут мусить знайтися для неї місце.

Baiuvari або Baiuvarii означає «чоловіки з...». Власне, звідки? Дуже можливо, що цей народ утворився з аламанів, лангобардів, квадів та свебів. У питанні походження баюварів допомогти можуть тільки археологічні джерела, які настільки виразні, що з них можна зробити висновок про етногенез цього народу.

Баювари сформувалися у Східній Реції, або сучасній Баварії, що й отримала від них свою назву. На тамтешніх просторах у римській армії служили численні германські племена. Край у III ст. дуже потерпав внаслідок аламанських навал, маєтки були розорені, а площа міст значно зменшилася. Цивільне населення шукало порятунку в таборах на Дунаї, вже завеликих для римських загонів, чисельність яких істотно скоротилася. Ми не може-

мо забувати й про те, що у 451 р. туди прийшли війська Аттіли, сіючи загибель та спустошення.

Наявність германських загонів на римській службі на лімесі в Реції та Норіку в IV та V ст. археологічно добре засвідчена. Дуже цікаві результати дав аналіз германських поховань на пізньоримському могильнику в Нейбурзі на Дунаї. Найдавніші поховання належать там надлабським германцям, які походили, очевидно, з Чехії, та перебували у військовому таборі між 330 та 390 рр. У останні 20 років використання могильника (390–410) їх замінили остроготи.

Поховання германців відкрито і в інших військових постах: у Ленції (Лінц), Лоріакумі (Лорх) або Сорвіодурумі (Штраубінг)¹⁸². Але це ще не все. На північному березі Дунаю навпроти Штраубінга досліджено великий могильник із кремаціями, а посуд, знайдений там, має такі самі форми, як урни з некрополя в місцевості Пржешьтьовіце у Північно-Західній Чехії. Цей посуд настільки схожий, що сам по собі постає висновок: йдеться про той самий народ. Можна припустити, що в другій половині IV ст. у Баварії навпроти лімесу оселилися прибульці з Чехії, які поступили на римську службу. Невдовзі вони перестали застосовувати обряд тілоспалення й під римо-християнським впливом почали ховати своїх померлих, не спалюючи їх. На лімес прибували також групи з аламанської території, які скоро злилися в один народ з іншими прибульцями.

У останні десятиліття перед падінням Імперії римляни особливо залежали від германських загонів, які захищали їхні кордони. Власних легіонів уже не вистачало. Ми вже неодноразово говорили, що германські солдати у будь який момент могли перетворитися на грабіжників. Однак римляни нічим не могли завадити цьому.

У той час, коли Реція при Теодоріку Великому стала найпівнічнішою частиною держави остроготів, баювари все ще пере-

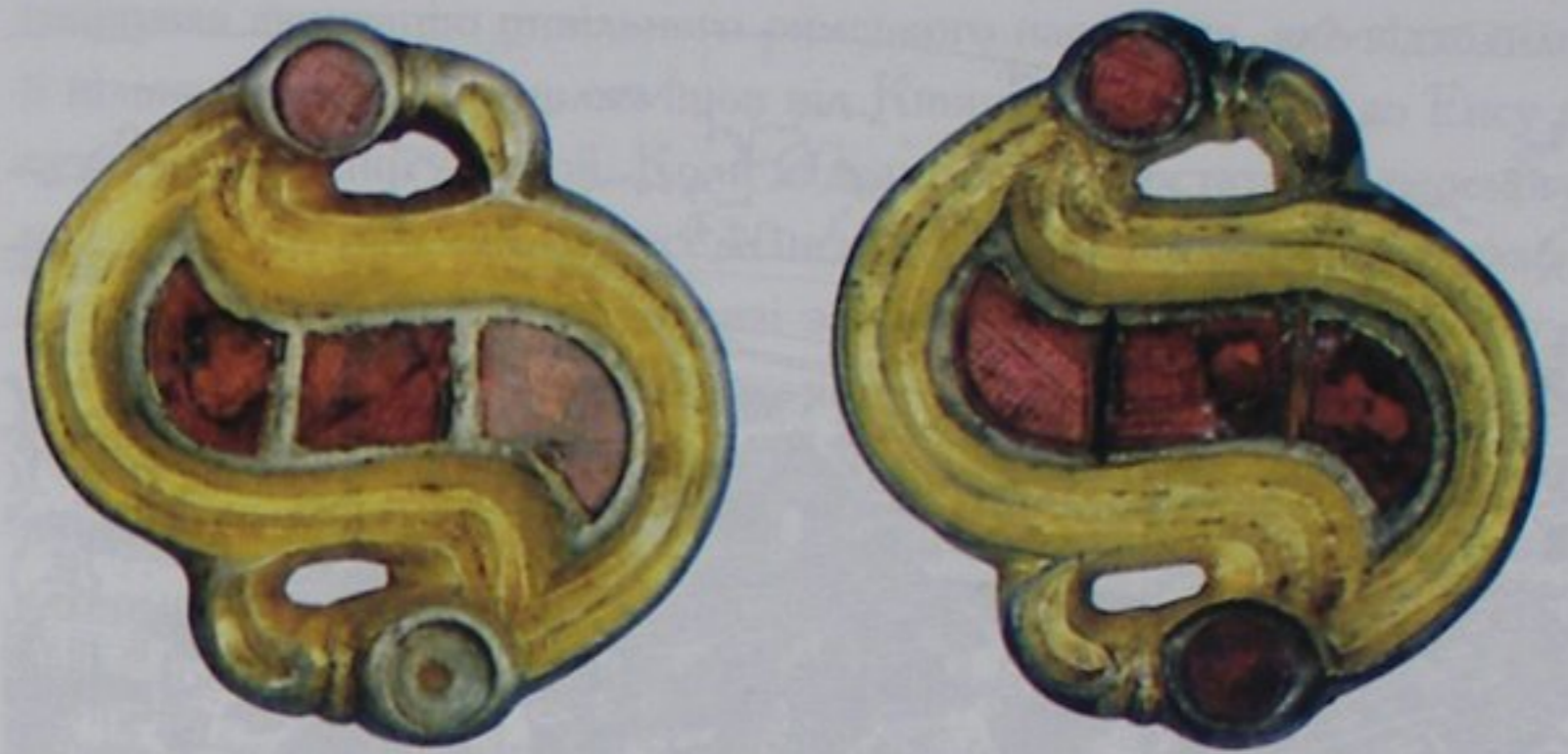

Рис. 101. Фібули з жіночого поховання могильника Пайген (Баварія)

бували на етапі кристалізації власного народу. Незабаром після цього вперше з'явилася їхня назва і баювари увійшли в історію як останній з германських народів, що утворився в епоху Великого переселення народів.

У другій половині V ст. баювари зайняли околиці Регенсбургу; але це не була одноразова міграція, як у лангобардів чи у пізніх готів. Це радше було поетапне проникнення — так чинили франки у Північній Галлії, звісно, за інших умов.

Наприкінці V ст. баювари починають закладати рядні могильники. Найбільший із них розташований в Альтенердінгу біля Мюнхена та налічує понад 1200 поховань. Він існував з середини V ст. протягом VI та VII ст. приблизно до 670 р. На ранніх фазах могильника для поховальних дарів характерні різні германські елементи остроготського, лангобардського та туринзького походження, з яких виник народ баюварів. Ці самі риси присутні також на тих могильниках, де знайдено кераміку чеського типу.

На початку VI ст. у баюварів утворюється верства аристократії, яка відіграла важливу роль у їхній пізнішій історії. На вже згаданому могильнику в Альтенердінгу ця верства стає дуже помітною, а відбувається це в період панування Хлодвіга та його синів.

Рис. 102. Баварське село. Реконструкція Г. Діполдера

З другої половини V ст. походить надзвичайно важливе історичне джерело, що описує етнічну ситуацію в Норіку та Реції. Це *Vita Sancti Severini*, що її написав 511 р. монах Євгипій¹⁸³. Святий Северин був не тільки духовною, але й публічно відомою особою в провінції Норік. Після 476 р., коли Одоакр більше не міг оплачувати прикордонні пости, там почалися заворушення. Северин зор-

ганізував евакуацію цивільного римського населення, яке відходило в кілька етапів. Їхній шлях ішов від Кюнцінга та Расави до Енсу в сучасній Верхній Австрії. Коли Одоакр здобув остаточну перемогу над ругіями, римляни переселилися до Італії. Тоді виникла слабо заселена територія, яку невдовзі зайняли лангобарди.

Життя Святого Северина, який помер 482 р., віддзеркалює тодішню хаотичну ситуацію в прикордонних наддунайських провінціях. У пограбованих містах зачинилося романське населення, а германці — аламани, тюрингі, свеби та герули маршували країною, безупинно її плондруючи. В біографії святого згадано в Реції передусім аламанів та короля Гібальда, а також тюрингів у районі Расави, які, можливо, стали частиною баюварів.

Баюварські поселення вперше відомі з VII ст. У Кірхгаймі поблизу Мюнхена було проведено розкопки великої площі на поселенні VII–VIII ст. За допомогою аерофотозйомки встановлено його розміри. Це село було типовим германським поселенням з великими наземними стовповими будинками, невеликими напівземлянками, колодязями, що утворювали подвір'я, огорожені тинами. Такі організовані поселення ще не могли, однак, існувати в період створення держави баюварів.

Баюварські князі в період із кінця VI до VIII ст. мали досить велику сферу впливу своєї влади та династичні зв'язки з італійськими лангобардами. Теоделінда, дочка одного з цих князів, вийшла заміж за лангобардського короля та заснувала кафедральний собор у Монці під Міланом. У кафедральній скарбниці й зараз можна милуватися витворами мистецтва того часу. Монца, що сьогодні перебуває в тіні Мілана, заслуговує на те, щоб відвідати його; до собору веде вулиця Теоделінди.

Толедська держава візиготів

Разом з візиготами добігає кінця наша подорож на південь. Вигнані франками з Галлії, вони заснували нову державу на Іберійському півострові зі столицею в Толедо. В Іспанії вони з'явилися ще раніше, за правління короля Валлії (415–418), коли билися як римські союзники з вандалами та аланами. Також і пізніше, в другій половині V ст., візиготські загони з Галлії ішли вглиб Іспанії, щоразу грабуючи край за Піренеями.

Після програної битви під Вуйє 507 р., в якій загинув Аларік II, новостворена візиготська держава спочатку обіймала Північно-Східну Іспанію. Правив нею тоді Теодорік Великий від імені свого неповнолітнього онука Амаларіка, сина Аларіка II. Скарбницю візиготів було перевезено до Равенни й повернуто лише по смерті Теодоріка. За це візиготи поступилися остроготам Провансом. Після поразки під Вуйє їм залишилася тільки смуга вздовж Середземного моря, ще не зайнята переможними франками.

Обидві держави — остро- та візиготська — об'єднувала не тільки особа спільного правителя. Уклалися змішані шлюби, а кожен молодожон міг обирати, до якого народу він належатиме. Цю політику зближення продовжував наступник Амаларіка, острогот Теудіс (531–548), обраний королем візиготів, дружина якого була іспанською римлянкою. Йому вдавалося відбивати атаки франків, які протягом понад півстоліття не здійснювали великих набігів на візиготську державу.

Набагато більшою небезпекою, ніж франки, були для візиготів візантійці. Після знищення вандалів 534 р. вони відразу ж зайняли Сеуту, північно-африканське місто, розташоване навпроти Гібралтару. Через 17 років вони опанували південне уз-

бережжя Середземного моря в Іспанії, утворивши там провінцію Спанія зі столицею у Картагені.

Подальші дії візиготів належать уже до раннього середньовіччя, тому скажемо тільки коротко про їхню пізнішу долю. Толедська держава остаточно сформувалася за панування Леовігільда (568–586), який включив до її меж королівство свебів та частину території, що належала Візантії. Крок за кроком відбувався процес романізації візиготів, з одного боку — завдяки скасуванню заборони змішаних шлюбів з іспано-римлянами, з другого — завдяки переходу Реккареда (586–601), сина Леовігільда, до ортодоксального християнства.

Толедська держава проіснувала до 711 р., коли араби висадилися на скелях Гібралтару (Джабаль-аль-Тарік¹⁸⁴). У битві, що відбулася, найімовірніше, під Херес де ля Фронтера, загинув Родерік, візиготський претендент на трон. Це був кінець панування візиготів у Іспанії. В іспанській мові сьогодні існує близько ста слів готського походження, передусім назви місцевостей та прізвищ (наприклад, Rodriguez — Родрігез). Інші запозичення стосуються зброї, домашнього господарства та костюма. Так, наприклад, yelmo — німецькою Helm (шолом), jabón — готською saron (мило), espuela — готською sraúga (шпора).

У Іспанії виникла готська хроніка, що належить перу Ісидора, який народився приблизно 570 р., а з 599/600 р. був єпископом Севільї. Його головним твором є монументальна енциклопедія Etymologiae, але він написав також невеликий нарис історії готів, вандалів та свебів, від готських набігів на Грецію та Малу Азію в другій половині III ст. до панування короля Свінтіли (621–631). Твір має характер дещо сухого звіту, що закінчується короткою похвалою готам. Ісидор хвалить їх за сміливість та мужність, але остання фраза звучить радше сумно: *«Вони вели такі великі війни і мали таку гучну славу, що сам Рим, покоритель народів, надягнув на*

¹⁸⁴ Гора Таріка. — Ред.

себе ярмо й поступився готам перемогою: пан усіх народів прислужував їм, як служниця»¹⁸⁵.

Іспано-римлянин Ісидор Севільський, громадянин усе більш романізованої візиготської держави, хвалив готів іще й за те, що в часи панування Свінтіли вони вигнали візантійців з півострова, ставши його єдиними властителями. Єпископ відчував себе пов'язаним з готами вже ортодоксального християнства та не бачив у них загарбників, а лише частину народу, до якого й сам належав.

Перші археологічні сліди перебування візиготів на Іберійському півострові — це всього кілька срібних фібул форми, наближеної до наддунайських знахідок. Походять вони, скоріш за все, з жіночих поховань, а до музеїв потрапили як предмети без інформації про обставини, за яких були знайдені. Ці фібули належать до V ст., а одна пара — навіть до першої його половини. У Південній Іспанії нам відомо кілька надгробків з візиготськими іменами, які, однак, можуть відноситися й до більш пізніх часів.

Чисельні знахідки походять лише з кінця V та першої половини VI ст. Саме тоді, передусім у Старій та Новій Кастилії, закладено великі могильники, більша частина яких зосереджена в околицях Сеговії. Це звучить неймовірно, але один з них у місцевості Кастілієрра налічував від п'яти до восьми тисяч поховань! На жаль, некрополь був досліджений у такий спосіб, що не було виділено окремих поховальних комплексів. Виникла тільки величезна колекція фібул, поясних пряжок та інших прикрас. Ця втрата непоправна, бо тільки на підставі складу поховання, його розташування в межах могильника та можливості комбінації з інвентарем інших поховань, робляться далекосяжні висновки про суспільну структуру, костюм, спосіб та час користування могильником тощо.

Лише кілька могильників було систематично досліджено, таких як Дурадон, що налічує майже 700 поховань, або дещо менший у місцевості Мадрона, обидва — в провінції Сеговія. Жоден з них, однак, не розкопаний повністю.

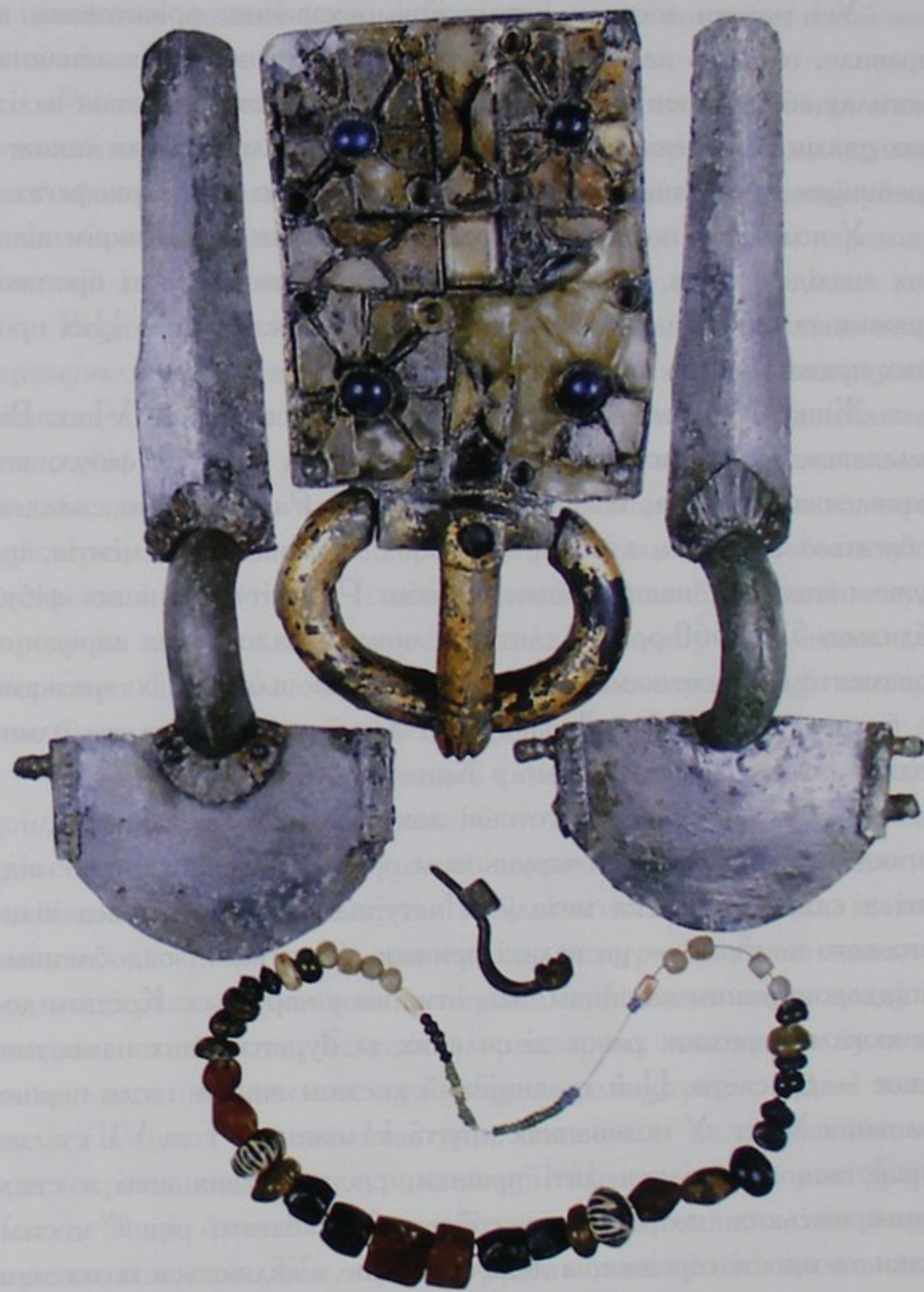

Рис. 103. Фібули, пряжка та намисто з поховання візиготки в Іспанії.
Дурадон, провінція Сеговія

¹⁸⁵ Ісидор Севільський, *История готов*, 67 (у:) *Средневековая латинская литература IV–IX вв.*, Москва 1970.

Усі могили містили інгумаційні поховання, орієнтовані, як правило, головою на захід. Померлі лежали в порожніх земляних могилах або у дерев'яних трунах, від яких лишилося безліч залізних цвяхів та подекуди рештки дерева. Померлих ховали також у гробницях із кам'яних плит і — набагато рідше — у саркофагах.

У чоловічих похованнях традиційно немає зброї, окрім кількох знахідок мечів, лише поховання, що містять прості бронзові пряжки та окуття поясів можна розпізнати як чоловічі. Цих простих пряжок немає в жіночих похованнях.

Жінки зберігали «народний» костюм до середини VI ст. Він складався, як і в остроготок в Італії, з двох великих фібул, виготовлених зі срібла, пізніше — з бронзи. Ранні фібули складені з багатьох відлитих, а потім з'єднаних заклепками елементів, що дуже нагадують наддунайські вироби. Розвиток пізніших фібул (близько 525–560 рр.), відлитих цілком та оздоблених вирізаним орнаментом і колючками, йшов уже іншим шляхом, їх зразками не були вже вироби з Дунаю, зате деякі з цих фібул оманливо подібні до тих, що ми знаємо з Криму.

Як і остроготки, візиготські жінки колись носили фібули у вигляді орла, спочатку з чарунковим орнаментом, пізніше — відлиті з єдиного шматка металу. Наступна характерна риса візиготського костюма — це великі пряжки зі щитками, оздобленими напівдорогоцінним камінням, закріпленим у чарунках. Костюм доповнювали сережки, разок зі скляних та бурштинових намистин, рідше — браслети. Цей традиційний костюм зникає після першої половини VI ст. У похованнях другої половини VI та VII ст. залишаються вже тільки литі пряжки, спочатку виконані в стилі пізньоримських, потім — візантійських. Набагато рідше носили разки та прості сережки, а дедалі частіше з'являються поховання без поховальних дарів.

Зміни у речовому складі поховань були наслідком процесу романізації візиготів, який після закінчення періоду заселення нових земель, що тривав до середини VI ст., відбувався відносно швидко. Цей процес добре помітний на могильнику в Дуратоні,

де поховання ранньої фази містять усі частини костюма, в той час як пізніше він стає дедалі скромніший.

Разом зі зникненням традиційного костюма добіг кінця візиготський період, що називається іспанськими археологами іспано-візиготською фазою. Це був період асиміляції, полегшеної укладанням змішаних шлюбів, а потім ще більше — завдяки переходу візиготів до ортодоксальної церкви.

Візиготи селилися серед римського народу. Оскільки вони отримували землю, вони не мусили розвивати власної осадницької активності, майже невідома також їхня кераміка. Були досліджені нечисленні невеликі поселення з будинками, заглибленими в землю або піднесеними на кам'яних фундаментах. Римські гончарні майстерні, а напевно й склоробні, працювали далі, забезпечуючи також і візиготів. У Іспанії відомий також бронзовий посуд, передусім патери з написами літургійного змісту та глечики для зберігання вина або обмивання рук під час служби. Ці витвори уже більш пізні, вони походять переважно з VII ст.

Наприкінці VI ст. в Іспанії розпочався розвиток монолітної держави, що був перерваний вторгненням арабів. Погляди сучасних істориків на процес об'єднання не зовсім однакові, а розбіжності стосуються оцінки ролі візиготських королів, інакше кажучи, наскільки вони причетні до інтеграції. Дуже важливу роль відіграла обставина, хто саме здійснював вищу владу — римляни чи візиготи. Більшість придворних чиновників була візиготського походження, але місцева адміністрація надалі залишалася в руках римлян. Наступне питання — як далеко готська аристократія піддавалася романізації. Німецький історик Дітріх Клауде¹⁸⁶ не бачить у Кастилії, центрі держави, слідів вищої верстви візиготів. Там, правда, розташовані великі могильники, на яких, однак, немає князівських поховань. Візиготська аристократія, таким чином, мешкала, очевидно, десь в інших місцях і дуже швидко романізувалася, не підтримуючи тісних контактів з

¹⁸⁶ D. Claude, *Adel, Kirche und Künigtum im Westgotenreich*. Sigmarigen 1971.

власним народом. У 653 р., під час восьмого толедського собору, король окреслив населення Іспанії як єдиний народ.

Ми не будемо обговорювати подальший розвиток візиготської держави. Переселення добігало кінця і розпочався процес консолідації ранньосередньовічного державного організму. Столиця в Толедо, вперше згадана 580 р., виникла вже в цьому другому періоді. З околиць королівської резиденції відомо кілька могильників, з яких некрополь у Карпіо де Тахо, що налічує 300 поховань, належить майже повністю до першої фази — оселення

Рис. 104. Жіночі візиготські прикраси з поховання на франкському могильнику Вік, департамент Івлін (Франція)

візиготів у Іспанії. Першими садибами королів були Барселона та Нарбонна, а Толедо став столицею лише за короля Леовігільда.

Ми вже знаємо, що в Аквітанії майже немає археологічних залишків держави візиготів зі столицею в Тулузі. Проте відомі візиготські знахідки у Східному Лангедоку та в Східних Піренеях, тобто на території, заселеній візиготами до 507 р. Могильник у Естажель біля Перпіньяна, що налічує понад 200 поховань, подібний до великих некрополів Кастилії: тут знайдено литі бронзові фібули та великі пряжки першої половини VI ст. У більш пізніх похованнях спостерігається в VII ст. таке саме скорочення частин костюму. Цей процес помітний також на інших могильниках Септиманії, тобто узбережної смуги.

Цікаві результати принесли розкопки на сільському могильнику Венерк на південь від Тулузи. У похованнях другої половини VI та VII ст. знайдено предмети франкського походження, але відсутня зброя. Могильник був розташований на теренах, зайнятих франками у 507 р., але неподалік від візиготської Септиманії, що може пояснити відсутність зброї у похованнях.

Протилежна ситуація спостерігається на могильнику VII ст. Памплонна в Північній Іспанії. Він розташований на візиготській території, але поховання були споряджені за звичаєм франків зброєю і типовою для них керамікою. Ми можемо собі уявити, що існували взаємні контакти між візиготами та франками, але не можемо їх повністю реконструювати.

Нарешті треба згадати про вражаючу групу візиготських знахідок із Північної Галлії з території держави Сіагрія, де франки оселилися після 486 р. На могильниках франків зустрічаються жіночі поховання з типовими візиготськими фібулами, двопластинчастими й у вигляді орла, та пряжками з великими прямокутними щитками, викладеними напівдорогоцінним камінням або склом. Це такі самі предмети, як уже відомі нам з поховань Кастилії, датовані кінцем V та першою чвертю VI ст. На могильнику в Сен-Мартен-де-Фонтене в департаменті Кальвадос поховань із такими предметами знайдено аж дев'ять. Поки

Рис. 105. Фібули та пряжка з жіночого поховання мошльника Сен-Мартен-де-Фонтене

таких поховань було відомо всього кілька, думали про екзогамію, але 47 пунктів, з яких походять ці поховання візиготок — занадто велика кількість. Тут ідеться радше про певну групу візиготів, які покинули свою батьківщину, напевно вже в Іспанії, та переселилися до Північної Галлії. Її на той час уже заселили франки, до яких ці візиготи приєдналися як їхні союзники, оскільки ховали своїх померлих на одних могильниках. Візиготи-чоловіки традиційно не можуть бути виділені в цих похованнях, оскільки ми не знаємо, яка була з вигляду їхня зброя. Ця невелика група

візиготів на франкській землі є певним епізодом їхньої історії, про який мовчать писемні джерела¹⁸⁷.

Залишаємо державу візиготів у середині VI ст., не заглиблюючись уже в її подальшу історію, що тривала ще 150 років. У часи існування консолідованої вже держави розвилася візиготська церковна архітектура, закопувалися чудові вотивні скарби. Про цю надзвичайно цікаву ранньосередньовічну державу розповідають численні історичні джерела, археологічні знахідки та пам'ятки мистецтва. Ми тільки старалися показати початок візиготів у Іспанії.

Рис. 106. Франкська фібула з візиготського мошльника Азукуека (Гуадалахара)

¹⁸⁷ V. Bierbrauer, *Les Wisigoths dans le royaume franc* [y:] F. Vallet, M. Kazanski, P. Périn (red.), *Des royaumes barbares au Regnum Francorum. L'Occident à l'époque de Childéric et de Clovis (vers 450 – vers 530)*. Actes de XVIIIe Journées Internationales d'Archéologie Mérovingienne. Bulletin des Antiquités nationales 29, 1997, 169–200.

Переселення на півночі

Сакси та анґли

Усі йшли на південь, а європейській світ V ст. лежав у руїнах. Потоки варварів вливалися в римські кордони, мов крізь прорвану греблю. Нічого вже не захищало провінції та самого Риму від нових народів, які будь-якою ціною прагнули знайти нові землі.

На початку V ст. почалося нове переселення, також у межі певної римської провінції, але в іншому напрямку та в іншій частині Європи — з півночі на захід, з узбережжя Північного моря до Британії. Це було переселення анґлів та саксів, які дали назву сучасній Англії та її мешканцям, анґлосаксам.

Найбільш ранні відомості про саксів походять від Птолемея, котрий близько 160 р. розміщував їх на Цимбрійському півострові, тобто в Ютландії. Після тривалого мовчання джерел сакси з'являються наприкінці III ст. на південному березі протоки Ла-Манш. Їхній первинний простір розташовувався між Нижньою Ельбою та Везером, становлячи у перші століття нової ери територію хавків. Згідно з одною сагою IX ст., назва саксів походить від їхньої головної зброї, короткого односічного меча, званого саксом або скрамосаксом¹⁸⁸.

Наприкінці III ст. сакси з'явилися як справжні пірати. Вони здійснювали грабіжницькі походи з моря на узбережжя Галлії та Британії, з часом такі обтяжливі для населення провінцій, що по обидва боки каналу виникла фортифікаційна система, т. зв. *litus saxonicus*. Багато істориків вважає саксів, не без підстав, попередниками вікінгів. Мешканці східного узбережжя Британії почали закопувати скарби монет уже на початку III ст., через побоювання постійно повторюваних піратських набігів саксів. Міста по обидва

боки протоки, що існували вже понад сто років до згадок про сакських піратів, зараз були оточені мурами та вежами.

Не ліпшими за саксів були анґли та юти зі Шлезвігу і данської частини Ютландського півострова. Обидва народи створювали дуже небезпечний для римських провінцій союз. З іншого боку сакські воїни служили також у римській армії та використовувалися всіма узурпаторами III та IV ст. За панування Юліана Відступника та Валентиніана (355–375) вони були федератами.

Археологічними свідченнями як піратських експедицій, так і перебування саксів на римській службі, є великі жертвні знахідки у болотах Ютландії та Шлезвігу, в яких утоплено сотні мечів, списів та щитів, а також деталей костюма. Зброя часто була римського походження, знайдено також римський бронзовий посуд та монети. Сьогоднішні назви місцевостей, де приносилися ці жертви, такі як Торсберг, Нидам, Вімозе або Іллеруп, давно стали гаслами для археології. У деяких із цих місць приносили жертви і затоплювали предмети протягом перших чотирьох століть нашої ери, в інших пожертви робили одноразово. Всі ці місця свідчать про існування союзів воїнів, які частину своєї здобичі віддавали у жертву богам.

На узбережжі Північного моря в перших століттях нашої ери сакси жили у розлогих «мандрівних» поселеннях, що перебували або закладалися наново залежно від напрямку руху після виснаження оброблюваних ґрунтів. Такі поселення інколи склалися з 20–30 існуючих одночасно подвір'їв із житловими будинками та хлівами, невеликими господарськими спорудами та довгими будинками. На теренах, що піддавалися загрозам періодичного затоплення морем, поселення будували на штучно насипаних пагорбах.

Континентальні сакси спалювали померлих. Починаючи з IV ст. у них з'являються тілопокладення, які, однак, не були результатом християнізації. Язичницький обряд тілоспалення тривав аж до часів Карла Великого, коли був заборонений. Аж до VIII ст. сакси були язичниками.

Провінція Британія, завойована імператором Клавдієм у 43 р. н. е., залишалася римським володінням до 407 р., коли британський узурпатор Константин III спрямував війська з острова до Галлії, щоб розгромити вандалів, аланів та свебів, що спустошували його. Але вже через рік сакси напали на покинуті на милість долі галлійські провінції. У Британії справа дійшла до повстання місцевого населення проти римлян, яке закінчилося захопленням влади тиранами британського походження. Один з них, князь Вортігерн, якому з моря загрожували пірати, а з півночі — пікти і скоти, спрямував до Кенту германські загони, які стали його союзниками. Так розпочався *Adventus Saxonum*, описаний у VIII ст. Бедою Високоповажним (*Venerabilis*), відомим англійським монахом та істориком¹⁸⁹. Інформацію він брав з більш раннього джерела — історії Британії, написаної в 545–549 рр. Гілдасом, семінаристом із Вельса.

Перші сакські поселенці прибули до Східної Англії і заклали там великі могильники з тілоспаленнями. Знайдений на них глиняний посуд дуже схожий на кераміку континентальних англів та саксів. На інших германських могильниках на Темзі, що належать до дещо ранішого періоду, тобто до початку V ст., померли ховали не спалюючи. В тих похованнях знайдено пізньоримські військові пояси, а з жіночих прикрас — фібули, схожі на вироби з Північної Німеччини. Таким чином померлі були першими федератами британських князів, що разом з родинами прибули до Англії між 410 та 420 рр. Це, очевидно, були не тільки сакси, а й франки.

У римських містах Британії також відкрито сліди перебування германців. Однак на цьому переселення саксів не закінчилося. Протягом усього V ст. до Східної та Середньої Англії прибували щораз усе нові іммігранти з Північної Німеччини та Південної Скандинавії. Колонізацією острова були зацікавлені також фран-

ки. Таким чином виникли численні германські поселення. Близько середини V ст. дійшло до союзу саксів із франками, результатом якого було утворення князівства Сассекс.

Нові прибульці поділили Англію між собою, і невдовзі виникли нові королівства: Кент, Сассекс, Ессекс, Вессекс, Східна Англія, Мерція, Ноумбрія. З цих назв нескладно зрозуміти, ким ці королівства були засновані, а саме, Сассекс — південними саксами, Ессекс — східними саксами, Вессекс — західними, а Східна Англія — східними англами.

У той самий час зменшується кількість археологічних знахідок на узбережжі Північного моря в Німеччині, що є додатковим доказом масового переселення. Новими володарями Британії стали англосакси, які прийняли всю ще існуючу римську структуру провінції з її будівлями та дорогами, але закладали і власні поселення та ховали на великих могильниках, спалюючи мерців.

Рис. 107. Англосакська поясна пряжка

¹⁸⁹ Див.: Беда Достопочтенний, *Церковная история народа англвов*. Пер. В. В. Эрлихмана, Санкт-Петербург 2001; Гильда Премудрый, *О погибели Британиши. Фрагменты посланий. Жития Гильды*. Пер. Н. Ю. Чехонадской. Санкт-Петербург 2003. — Ред.

Порожні країни?

До цього моменту наша увага була прикута до переселень на нові землі. Разом з людьми минулого ми відкривали нові краї, майже не замислюючись про те, що залишилося позаду. Зараз прийшов час відповісти на питання, яке читач, можливо, ставить собі давно. Що ж сталося з покинутими землями? Залишилися вони безлюдними чи прийшли нові люди, а якщо прийшли, то хто вони були?

Ми почнемо з півночі, від «колиски народів», як називали Скандинавію в період пізньої античності. З певної згадки Касціодора випливає, що на початку VI ст. її заселяли гаути, тобто готи. Від інших германців вони відрізнялися міцною будовою тіла та потягом до боротьби.

Аж до кінця періоду Великого переселення народів у Скандинавії немає слідів збезлюднення. Деякі кладовища та поселення були справді спустошені, але невдовзі до них повернулося нове життя. Княжі поховання та численні скарби свідчать про потужний вплив золота. Так, наприклад, два відомих, сьогодні вже не існуючих (оскільки, на нещастя, їх переплавили), роги із золота з Галлегюс у Південній Ютландії, важили разом 6,5 кг. Для їх виготовлення необхідно було 1650 солідів, а це була величезна сума, на яку можна було протягом року утримувати 200 римських солдатів. Список золотих скандинавських скарбів великий і свідчить про два факти. По-перше, Скандинавію оминула гунська навала й тому життя там могло розвиватися без перешкод; по-друге, вона підтримувала дуже жваві контакти з півднем, про що свідчать скарби західно- та східноримських монет. Соліди потрапляли до Скандинавії як військові трофеї, а там у більшості випадків їх переплавляли на золоті прикраси.

Торгівля з європейським континентом відбувалася за допомогою лодій, що були виявлені в скандинавських болотах. Це були широкі відкриті лодії, побудовані з дощок. Найбільша з них, із Нидама в Данії (де у болотах їх знайдено три), завдовжки 23 м, важить понад три тони й могла вміщувати 45 чоловіків зі зброєю, провізією, водою та баластом. Під час гунських набігів ці торговельні контакти були на певний час перервані, але наприкінці V ст. знов пожвавилися.

На цих лодіях до Скандинавії прибували соліди, бронзовий та скляний посуд, що привозили з Сирії чи з держави франків. Натомість вивозили хутро, передусім — ведмеже, та залізні злитки з болотної та деренової руди. Між 400 та 700 рр. таким великим торговельним осередком став Гелгьо, острів на озері Меларен біля Стокгольма. Там також були центри виробництва, де працювали ремісники — ковалі та ливарі бронзи, заліза та золота. Про це свідчать тисячі фрагментів ливарних форм.

У період Великого переселення народів на півночі виник т. зв. звіриний стиль, в якому оздоблювалися фібули, частини пояса та декоративні пластинки. Тут розвинулася стилістична течія, що йшла в напрямку, протилежному поліхромному стилю Південно-Східної Європи. Вироби у звіриному стилі невдовзі поширилися по всій меровінгській Європі.

Отже, у Скандинавії немає слідів збезлюднення. Дещо інакший вигляд має ситуація на південному узбережжі Балтики. Йордан пише, що в гирлі Вісли на острові під назвою Гепедойос жили відіварії, що виникли із залишків готів, гепідів та інших, які шукали там прихистку. Курганні поховання на захід від Нижньої Вісли були покинуті не пізніше 230 р., що збігається з відходом готів. Знахідки, які з ними пов'язують, трапляються, однак, і далі на землях, розташованих на схід від Вісли, а це означає, що частина готів, скоріш за все — гепіди, залишалася там значно довше.

У Середній Польщі, на південь від розселення готів, з середини III ст. поступово зменшується кількість поселень та могильників. Цей процес, що відбувався досить швидко, схоже, охопив протягом

IV ст. Нижню Сілезію та Лужиці. Деяко пізніше, наприкінці IV ст., зазначаються сліди відходу населення з Малопольщі.

Подібну картину ми спостерігаємо у північних надельбських германців, які займали землі між Нижньою Ельбою та Одером. Їхні міграції розпочалися вже у III ст., а з V ст. в тій місцевості відома вже незначна кількість знахідок; поселення та могильники були покинуті. Таке саме відбувається на територіях саксів на Північному морі. Таким чином археологія підтверджує переселення лангобардів, вандалів, бургундів та саксів.

Однак відповідність історичних та археологічних джерел не означає, що всі проблеми вже вирішені. Досі точно не встановлено,

Рис. 108. Скандинавська фібула другої половини V ст. з о. Готланд

кому належали, наприклад, землі Чехії у V ст. — турингам або лангобардам? Де були землі ругів до того, як вони дійшли до Ругіланду? Який був шлях переселення герулів зі Скандинавії на Чорне море, чи йшли вони слідами готів, чи обрали децю інший шлях?

Не завжди археологічні знахідки вдається пов'язати з конкретним народом. Особливо це важко зробити на Середньому Дунаї, на терені, що завжди був справжнім котлом народів.

На Помор'ї зникають поселення, але водночас з'являються численні знахідки солідів, особливо 395–518 рр., тобто від Гонорія до Анастасія. Після 518 р. усе це несподівано обривається, так само, як і на Борнгольмі, а кількома десятками років раніше — на шведському острові Еланді. Натомість на Готланд усе ще потрапляли пізніші соліди, хоча вже в невеликій кількості.

У першій половині V ст. золото надходило на північ з держави Аттили, до якої приєдналися, очевидно, не згадані в джерелах групи воїнів з Північної Європи. Різке припинення надходження солідів на північ на початку VI ст. можна орієнтовно пов'язати з потужним набігом точно не визначених племен, який неможливо ідентифікувати з подіями, переданими в збережених історичних переказах, але який різною мірою торкнувся земель Скандинавії.

Не тільки археологія та історичні твори говорять про контакти Півночі з Півднем у період Великого переселення народів. Разом з предметами обміну та воєнною здобиччю мандрували на північ пісні про діяння Дитріка з Берна та про кривавий кінець бургундської держави, що входять до найпрекрасніших переказів усіх часів. Згадаємо, нарешті, відомий камінь із Рьок у Естерготланді з написом, який свідчить, що навіть у IX ст. постать Теодоріка Великого ще не відійшла в забуття.

На північний схід від давніх поселень готів, від Мазурського приозер'я до Німану та Самбійського півострова, простягнулася археологічна культура західних балтів, що існувала безперервно з I ст. н. е., та яку можливо пов'язати з естіями, згаданими Йорданом. Це їм подякував у одному листі Теодорік Великий, коли отримав від них дари з бурштину. У V ст. західнобалтська куль-

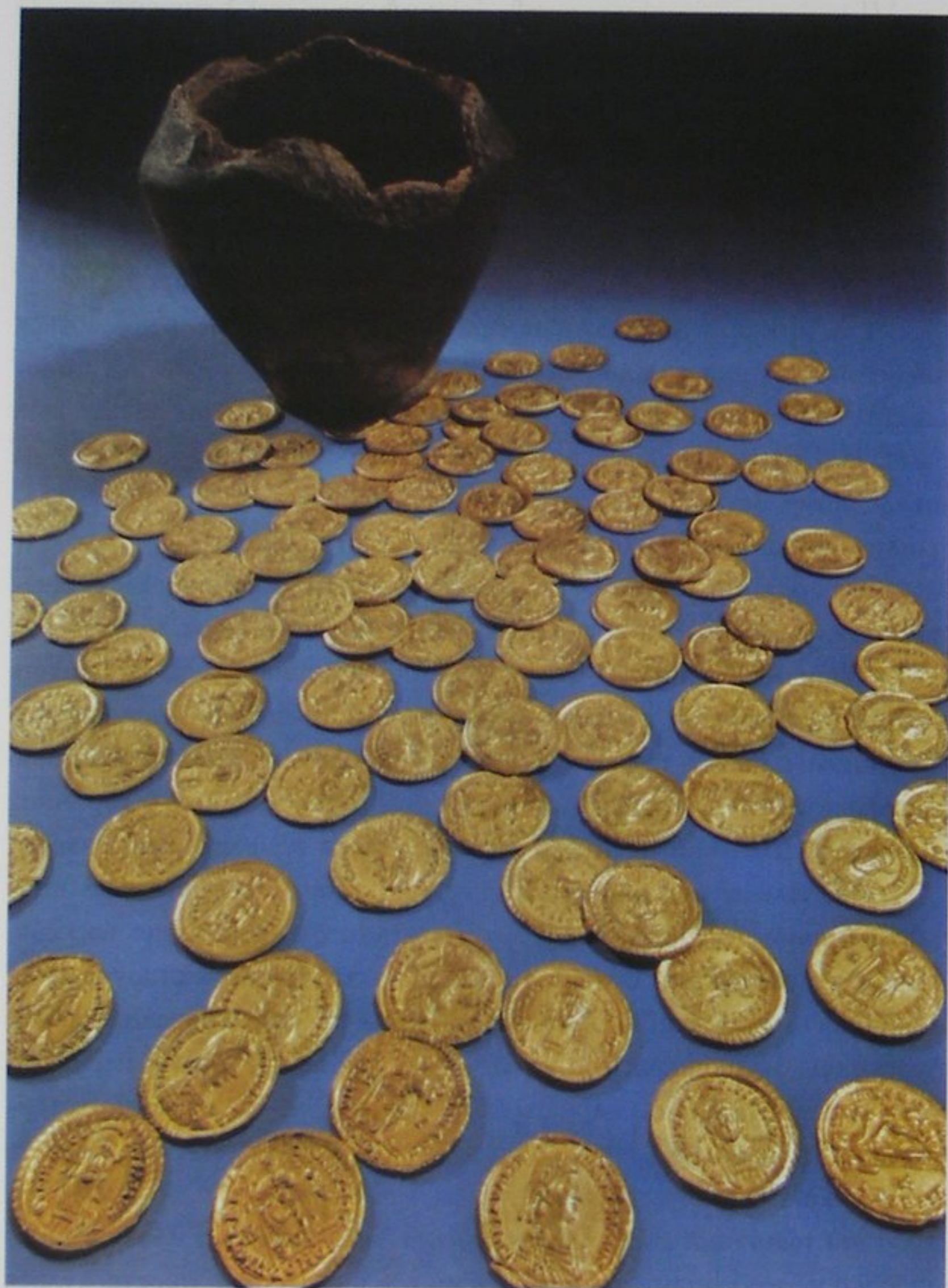

Рис. 109. Скарб золотих візантійських монет із Біня в Словатині

Рис. 110. Гепідська бронзова пряжка із закінченням у вигляді голівки орла з мошльника Коссебен на Мазурах

тура зайняла територію на схід від Нижньої Вісли, покинуту більшістю готів. Балти, а також їхнє східне відгалуження в Литві, підтримували контакти з землями на Середньому Дніпрі, Південній Скандинавії та, що особливо цікаво, з готами та гепідами на Дунаї. Про це свідчать фібули та пряжки, що походять з цих трьох культурних регіонів. З Дунаю прибували фібули, відома також пряжка з головою орла, характерна для гепідів, та інша, оздоблена в поліхромному стилі, але виконана на місці як наслідування із застосуванням імпортованих альмандинів. На початку VI ст. на західній частині Мазурського приозер'я дійшло, нарешті, до певного колонізаційного феномену. Там, де раніш існувала культура, що її приписують готам, з'являються нові могильники з тілоспаленнями, без зброї, а з фібулами, що є переважно локальними виробами, але під сильним впливом готських, франкських та аламандських зразків. Інші фібули, браслети та підвіски мають балтійський характер, як і шпори — єдиний поховальний інвентар, пов'язаний з озброєнням.

У той час на прилеглих територіях уже немає слідів германського заселення. Хто були люди, які так добре знали стиль германських художніх виробів з Галлії та Наддунав'я? На це

питання неможливо відповісти однозначно. Були це, напевно, різні германські групи, можливо, такі як герули, які поверталися до Скандинавії. Інша гіпотеза говорить про кристалізацію саме слов'ян з Наддніпрянщини. Це могла також бути поліетнічна група, що охоплювала готів, які залишилися на Помор'ї, балтів та щойноприбулих слов'ян, подібна до відваріїв на Нижній Віслі.

Ми вже згадували, що процес збезлюднення не всюди проходив однаково та не охопив усі культурні регіони. Утім, рейд на південь призвів до того, що розвиток багатьох культур у Середній Європі, що тривав кілька століть, був раптом перерваний або дуже ослаблений.

«Порожні країни» не надовго спорожніли. Зі сходу насувалися вже нові прибульці.

Рис. 111. Фібула з могильника Новінка.
Ольштинська група західнобалтської культури

Ті, хто прийшли

Слов'яни та авари

Не дивлячись на те, що переселення слов'ян та аварів уже не належить до теми цієї книги, метою якої було представлення вторгнень до Римської Імперії та виникнення на її землях германських держав у V ст., багато читачів, рідними мовами яких є слов'янські, можуть поставити питання: що відбувалося з землями Центральної Європи після того, як їх покинули германські народи? Відповідь на це можна частково знайти в розділі про «порожні країни», але, не дивлячись на це, буде непогано, якщо ми децю розвинемо цю тему. Тими, хто прийшли, були слов'яни та авари, і саме вони надали Середній Європі цілком нового обличчя. Вперше про слов'ян впевнено згадують відомі нам Йордан та Прокопій Кесарійський, обидва писали в середині VI ст. Вони говорять про склавинів та антів. У антів були свої поселення на схід до Дніпра, на захід по Дністер та на північ від кочівницьких утігурів, які мешкали по узбережжю Азовського моря. Склавини натомість оселилися на захід від антів, між дельтою Дунаю та Дністром; на північ їхні поселення сягали верхів'я Вісли.

Анти допомагали Візантії в її війнах проти аварів, через що у 602 р. дочекалися від останніх агресії.

Про антів та склавинів Прокопій пише, що вони мали спільну мову, жили за одними законами, мали єдине божество, яке вергає громами та вважається господарем усього суцього. Важливою є інформація, що живуть вони у бідних розпорощених будівлях та часто змінюють місця оселень. Зброї не знають, б'ються пішими зі щитом та дротиками. У них рудувате волосся та світла шкіра. Їхнє життя суворе та бідне, однак вони не жорстокі. Ту інформацію уточнює візантійський

хронікер Псевдо-Маврикій¹⁹⁰: обидва народи характеризуються силою та витримкою до змін погоди, нестачі їжі та одягу; підкреслюється їхня гостинність. Вони мають багато худоби та значні запаси хліба, які зберігають у копицях¹⁹¹.

Ці анти та склавини між кінцем IV та початком VI ст. сформували археологічну культуру між Карпатами, Прип'яттю та Дніпром. Культура ця в своїй початковій фазі дуже складна для виділення та однозначного визначення з огляду на її специфічну убогість та дуже невелику кількість металевих предметів, що в такому обсязі зустрічаються, як ми уже знаємо, у германських та гунських племен протягом усього періоду Великого переселення народів. Окрім того, ці найбільш ранні слов'яни дуже бідно споряджали померлих, спалюючи їхні тіла, а рештки складали у простий горщикоподібний посуд або ж просто у поховальні ями без жодного додаткового спорядження.

Оскільки найбільш рання слов'янська культура є так важко вловимою в археологічних джерелах, археолог Казіміж Годловські увів метод ретельного дослідження тих культур, що передували найбільш раннім слов'янським матеріальним елементам¹⁹². Тут особливо важливими є фази занепаду цих культур. У розділі про «порожні країни» ми спробували представити цей немонолітний, та й навіть не всюди виник-

¹⁹⁰ У вітчизняній історичній літературі домінує думка, що автора Стратигікона треба йменувати не вживаючи префікс «Псевдо-». — Ред.

¹⁹¹ Прокопій Кесарійський, *Война с готами*, 14.1. Пер. С. П. Кондратьєва, Москва 1996; Маврикій, *Стратигикон*, XI (у:) *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. I (I–VI вв.), Москва 1994, 369.

¹⁹² M. Parczewski (red.), K. Godłowski, *Pierwotne siedziby Słowian*, Kraków 2000. Це збірка найважливіших праць Казімежа Годловського, видатного дослідника римського періоду та ранньої фази раннього середньовіччя, що стосується слов'ян. Ці праці, розпорошені по різних важкодоступних часописах, були зібрані учнем проф. Годловського, Міхалом Парчевським, неперевершеним спеціалістом у царині історії ранніх слов'ян. Через кілька років з'явився переклад праць проф. Годловського німецькою мовою автором цієї книги: J. Bemmann, M. Parczewski, (ed.), *Frühe Slawen in Mitteleuropa. Schriften von Kazimierz Godłowski. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete* 6. Neumünster 2005.

лий, процес залишення раніш густо заселених просторів, де незабаром з'явилися слов'яни.

Ми оповіли, що слов'яни з'явилися, але не можемо оминати факт, що проблема прабатьківщини слов'ян іще недавно викликала жорсткі суперечки, а ще й сьогодні є достатньо прихильників т. зв. автохтоністської теорії. Вони доводять походження слов'ян із території між Віслою та Дніпром, Одером та Дніпром, й навіть тільки з міжиріччя Одера та Вісли, прагнучи показати, що т. зв. праслов'яни існували тут уже на початку епохи бронзи, або приблизно з XII ст. до н. е.

Повний розквіт цієї теорії, згідно з якою в кожному разі прабатьківщина слов'ян була в Середній або Середньо-Східній Європі, але не виключаючи Східної, припав на роки по Другій світовій війні, становлячи природну реакцію на пангерманізм нацистських часів, коли німецька археологія мала дуже яскраве політичне забарвлення. Аргументи польських дослідників, які висловлювалися за прибуття слов'ян на землі Польщі були на той час у значній меншості.

Не тільки археологи та історики вивчали цю проблему, але й мовознавці, які досліджували поширення назв слов'янського походження, переважно річок, оскільки їхні назви найтриваліше зберігаються в мові. Вони можуть навіть бути залишками мови народу, який покинув ці терени, а назва річки була прийнята прибульцями. Іншими такими джерелами є назви рослин, особливо дерев та їхнє географічне поширення.

Дані мовознавства мають, однак, той недолік, що неможливо точно визначити їх вік, а якщо й можна, то загалом у дуже широких межах. Тому теж важко на підставі існування іншомовних назв точно встановити їхню появу на території, колись заселеній іншим народом. Більше того, походження багатьох назв не вдається визначити, тому що мовознавчі дослідження часто не мають необхідної джерельної бази.

Робилися спроби археологічним шляхом довести перебування слов'ян, зокрема праслов'ян, уже від початку епохи бронзи, вважа-

ючи неперервність археологічних культур на польських землях від того часу беззаперечним аргументом¹⁹³. При цьому спиралися, це стосується вже більш пізніх епох, на ідентифікацію народу венетів або венедів, які згадуються в римських джерелах I—II ст. н. е. Але навіть тих венетів, у світлі найбільш достовірного переказу Тацита, слід було б шукати у Східній, а не Центральній Європі, тобто в Білорусі або північній частині України.

Для підтвердження автохтоністської тези серед археологічних аргументів найчастіше згадується формальна схожість між найбільш раннім горщиковим посудом слов'ян та схожим на нього посудом іще IV, та навіть III ст. Але сам цей факт не може вирішити питання про етнічну однорідність тих, хто його створював, тим більше, що йдеться про форми прості й навіть не оздоблені.

Які ж передумови свідчать про походження слов'ян зі східноєвропейських територій? Найбільш ранні, хоча й не чисельні поселення з керамікою слов'янського типу, знайденою в житлах нової, раніш не вживаної конструкції, що поширюються на всю слов'янську територію, походять з Середнього Дністра, Верхнього Прута та Південного Бугу. Такі житла, квадратної у плані форми з кам'яною піччю в куті, не використовувалися населенням, яке раніше заселяло ці землі, тобто, як ми уже казали, різнорідними племенами з участю готів. Їхня культура занепадає внаслідок гунської навали, а невдовзі з'являються тут перші слов'янські знахідки V ст., найбільш ранні з усіх до цього часу відомих на всьому просторі слов'янства. Їх локалізація також узгоджується з першими надійними історичними згадками про слов'ян — склавинів та антів, тому що ті найбільш ранні сліди слов'янського розселення сягають також далі на схід, аж до Дніпра. Якщо обидві категорії джерел, — матеріальні та писемні, — у такому разі узгоджуються, то в нас не залишається сумнівів. Таким чином слід припустити, що археологічна культура найбільш ранніх

¹⁹³ Серед вітчизняних археологів найвідомішим прихильником такої теорії щодо українських земель вважається Юліан Брайчевський, наприклад: Ю. М. Брайчевський, *Біля джерел слов'янської державності*. Київ 1964. — *Ред.*

слов'ян склалася на просторах між Східними Карпатами та Дніпром, — також на його лівому березі, — та на Прип'яті.

Звідси рушила перша хвиля слов'янської експансії, що охопила землі по Нижньому Дунаю, сягнула Верхньої, а можливо, Середньої Вісли, а також проникла до Карпатської улоговини.

Ретроспективний метод, як і К. Годловські, застосував у своїй праці київський археолог Р. В. Терпиловський¹⁹⁴, порівнюючи археологічні культури на Середньому та Верхньому Дніпрі, Десні та Південному Бузі. З середини I ст. н. е. там формуються групи пізньозарубинецької культури, з яких через 150—200 років розвивається київська культура, яка не є, правда, їх прямим продовженням, але займає ту саму територію. Київська культура зі своїм набором простої, неоздобленої, винятково ліпної кераміки, може вважатися археологічним попередником найбільш ранніх слов'янських культур — пеньківської та колочинської. Період існування київської культури приблизно до середини V ст., відповідає згадкам Йордана про війну остроготського короля Германаріка з венетами, що мала місце між рубежем III/IV ст. та 350—380 роками. Натомість онук Германаріка Вінітарій воював з антами, які вважаються вже безпосередньо слов'янами.

Оскільки групи пізньозарубинецької культури можна ідентифікувати з великим народом венетів/венедів, то київську культуру вже могли створити найбільш ранні анти/слов'яни.

До подібних висновків дійшов А. М. Обломський¹⁹⁵, який дослідив культурну ситуацію Дніпровського Лівобережжя в III—V ст., зайнятого київською культурою. Так само й там проста, неоздоблена кераміка дуже нагадує найбільш ранню слов'янську кераміку, а в житлах було знайдено кам'яні печі, типові для слов'янської людності. В південній частині лісової смуги та

¹⁹⁴ Р. В. Терпиловский, *Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э.* Monumenta Studia Gothica 3. Lublin 2004.

¹⁹⁵ А. М. Обломский, *Днепровское лесостепное левобережье в позднеимское и гуннское время (середина III — первая половина V в. н. э.)* Раннеславянский мир 5. Москва 2002.

північній частині лісостепу формується колочинська культура, а в південній частині лісостепу — пеньківська.

2001 р. в Кракові відбулася міжнародна конференція, предметом якої були археологічні свідчення про найранішу історію слов'ян¹⁹⁶. Крім дуже важливих доповідей, що підсумували існуючий стан досліджень цієї проблеми в Середній та Східній Європі, було також опубліковано жваву дискусію стосовно первісного розселення слов'ян. Здається, що перевагу таки мали прихильники так званого східного етногенезу, а доповіді з України, Білорусі та Росії додали нових аргументів на користь саме цієї прабатьківщини слов'ян.

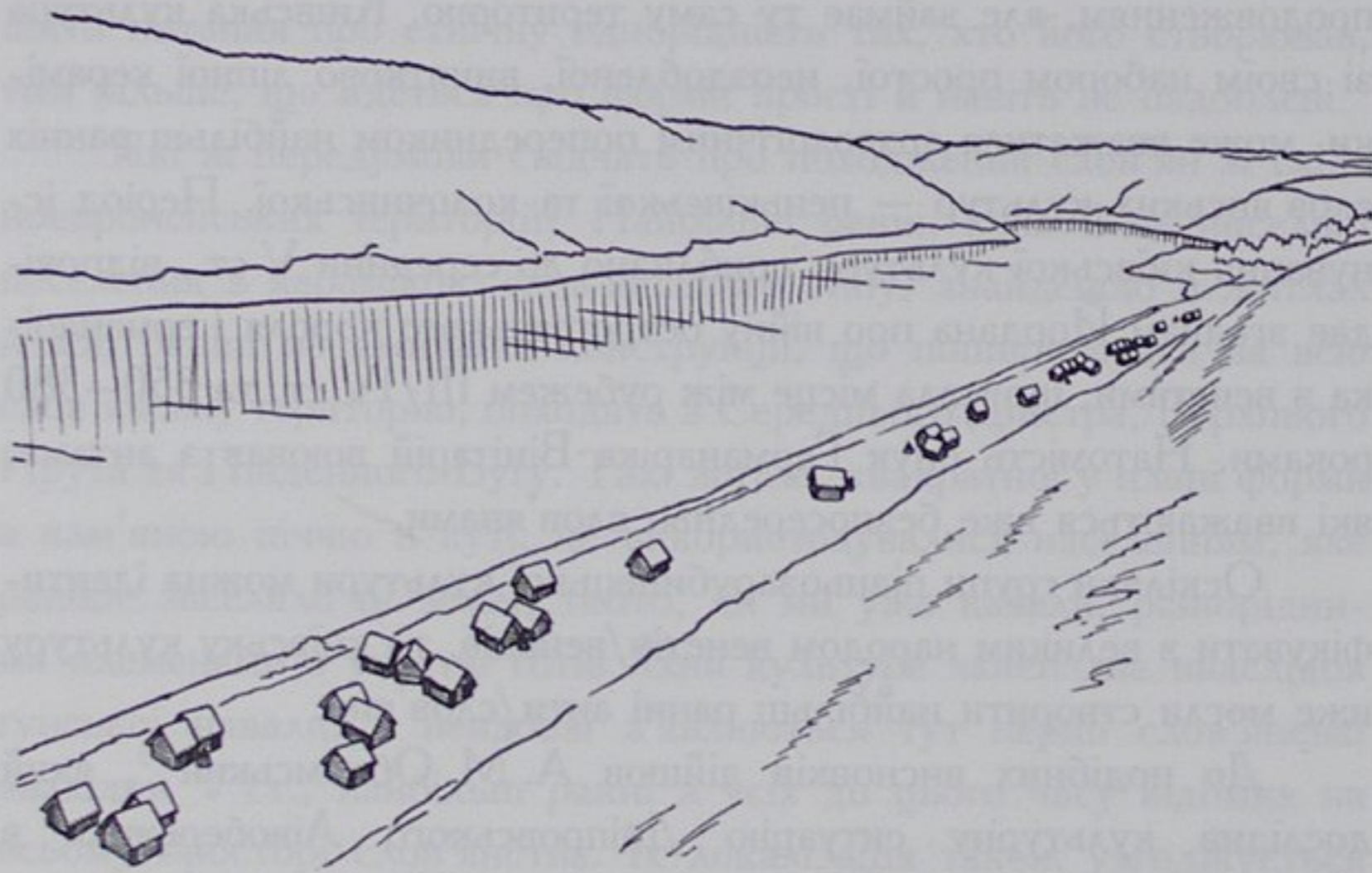

Рис. 112. Слов'янське поселення Рашків на Дністрі.
Реконструкція В. Д. Барана

Повернемося до цих найраніших слов'ян. Вони селилися в долинах річок відкритими, неукріпленими поселеннями, що за Псевдо-Маврикієм лежали в лісах, по річках та важкодоступних озерах і болотах. Найбільші поселення відомі на Середньому

Дністрі та на північ від Нижнього Дунаю, де налічується до 30 жител, заглиблених у землю та завжди з пічкою в куті. Використовувалися також літні печі за будинками.

Передусім слов'яни вирощували просо, а також і пшеницю; у тваринництві переважала рогата худоба, на другому місці були свині. Розведення коней радше відіграло невелику роль. Усі ці дані, почерпнуті з візантійських джерел, підтверджують також результати ботанічних та зоологічних досліджень, проведених на зернинках рослин та кістках тварин, знайдених на поселеннях.

Металеві предмети дуже нечисленні, а належать до них залізні ножі, гачки до вудок, гаки та цвяхи. Прикраси з бронзи у цей час надзвичайно рідкісні. На відміну від народів, що покинули територію, яку зайняли слов'яни, та які застосовували гончарний круг, ранні слов'яни свій посуд ліпили руками. Все це створює образ дуже вбогої матеріальної культури, стрімкий розквіт якої відбувся лише в більш пізній час, починаючи з VII ст. Але, з іншого боку, саме в тій найбільш ранній фазі слов'яни усі свої зусилля спрямовували на опанування все нових просторів. Для стабілізації та розвитку ремесел час надійшов пізніше.

Окремі, спочатку дрібні але чисельні племена управлялися зверхниками, про яких згадують візантійські джерела з явним задоволенням від факту, що у VI ст. у слов'ян іще не було сильної влади, а тому вони не становили великої загрози. Лише на початку VI ст. дійшло до чергової, другої хвилі слов'янської експансії, спрямованої передусім на південь та захід, на Балкани та Середню Європу. Перед серединою VII ст. вже були опановані величезні території.

У 517 р. слов'яни перетнули Дунай та ввійшли на територію колишньої Південної Югославії, Албанії та Північної Греції. Від того часу ці набіги постійно повторювалися, тож Юстиніан (527—565) відчув себе змушеним дозволити слов'янам, у тому числі й антам, оселитися в межах Імперії. Однак ті, що там оселилися і стали федератами Візантії, були 602 р. розбиті аварами, які з 568 р. осіли на колишніх лангобардських та частково гепідських землях на території сьгоднішніх Угорщини та Руму-

нії. Проте невдовзі слов'яни почали широкомасштабну колонізацію Балканського півострова, доходячи до Пелопоннесу. На початку VII ст. вони були вже на Криті, на Егейських островах і в Малій Азії. Археологічні сліди їхньої експансії спостерігаються на Балканах у вигляді слов'янських поселень, закладених на руїнах візантійських міст, а також у особливому типі прикрас, відлитої з бронзової та срібної бляхи, серед іншого — фібул, фантастичних звіринок та людських фігурок. У період розширення свого розселення слов'яни певною мірою змішалися з аварами та залишками романського, фракійського, грецького та албанського населення, про що іще йтиметься.

Рис. 113. Срібні золотені слов'янські прикраси VII ст. з Мартинівського скарбу на Черкащині

Слов'янська хвиля рушила також на захід. Франкський хронікер Фредегар 631 р. записав, що на східному кордоні держави франків виникла слов'янська держава Самона¹⁹⁷. Її центр був, напевно, у Моравії. Але вже раніше, хоча про це не згадують писемні джерела, у Чехії та Моравії з'являються сліди перебування слов'ян, археологічно помітні приблизно з середини VI ст. На одному з чеських поселень було знайдено германські та слов'ян-

ські житла, відокремлені одне від одного невеликим проміжком часу. Скоріш за все протягом приблизно двох поколінь ці народи мешкали по сусідству і, зрештою, злилися в один. У Південній Моравії, де також зустрічаються знахідки ранніх слов'ян, ще в першій декаді VI ст. мешкав германський народ, що складався з турингів або ж лангобардів, яких називають також пралангобардською людністю, до того як вони з'явилися в писемних та археологічних джерелах у Нижній Австрії та Паннонії. Ще раніше слов'янська кераміка з'являється у Східній Словаччині, тож знову підтвердився напрямок експансії зі сходу на захід. Далі на півдні, в Каринтії, поява слов'ян підтверджується близько 590 р.; проти них незабаром виступив баюварський князь Тассіло.

Між Нижньою Ельбою та Солавою і далі вгору по Ельбі з'явилися наприкінці VI та на початку VII ст. племена, які спалювали померлих та ховали їхні рештки у плоских ямах, часто викладених камінням. Урнами їм слугував простий горщикоподібний посуд того самого типу, який раніш з'явився у Наддністрянщині, на Пруті, Середньому та Нижньому Дніпрі. Ці групи слов'ян прийшли з Чехії, а на Гафелі зіткнулися в більш пізній час з тими, що у VII ст. прибули з території на сході від Одера. Та, пізніша, хвиля принесла з собою дещо інший тип будівництва: це також були невеликі будинки, але не заглиблені в землю, а наземні житла з льохами. По-іншому ховали померлих, яких теж спалювали, але рештки їх розвіювали у насипних курганах.

У VII ст. кордон між слов'янами та германцями проходив по Солаві та Середній Ельбі. Далі на захід простягалася держава франків, до складу якої увійшли підкорені ними туринги. Потім слов'янські племена приблизно в середині VII ст. прибули до східної частини Німеччини, а ще пізніше поширилися аж до Нижньої Ельби, досягаючи сьогоденнього передмістя Гамбурга. Їхнє розселення сягало дещо західніше Кельна, а його кордон проходив уздовж вододілу річок, що впадають у Балтійське та Північне моря. Нарешті держава Карла Великого стала перешкодою для цієї неустанної колонізації зі сходу.

Чеський археолог Зденек Ваня в своєму багато ілюстрованому альбомі про ранніх слов'ян¹⁹⁸ наводить рисунок-реконструкцію такого походу, що відбувався не стрімко, але чисельними та невеликими групами, верхи та на возах, з усім скарбом. Ми б могли сказати, що все це нагадувало мурах, які терпляче рухаються в одному напрямку. Це порівняння тим більш вдале, що ці мурахи, як і ті, справжні, часто також бували войовничими. Слов'яни брали в облогу балканські міста, а у візантійських джерелах постають як войовники та грабіжники. 626 р. вони брали участь, як частина аварської армії, у знаменитій облозі Константинополя. Відповідно до тих самих джерел, вони тягнулися разом зі своїми родинами та скарбом, готові до негайного заселення нових земель.

Ми тут обговорили тільки дві перші хвилі експансії слов'ян на захід та на південь, аби проілюструвати прибуття нового етнічного елемента, який абсолютно змінив культурну картину Середньої Європи. Іншим таким фактором, тією ж мірою вирішальним для долі середньовічної Європи, були авари. Ми вже згадували, що вони з'явилися в Європі у другій половині VI ст.

У 558 р., з якого їх почали згадувати у візантійських хроніках, авари, у кількості 20 тисяч, перебували на Північному Кавказі, куди вони втекли з Середньої Азії від тюркського вторгнення. З того ж Кавказу вони відрядили посольство до Константинополя, жадаючи отримати землю для заселення. Оскільки переговори з Візантією та правлячим тоді Юстиніаном затяглися, вони двічі виступили проти держави франків — у 561 та 566 р. Причини тих набігів дуже незрозумілі, однак, як припускає австрійський історик Вальтер Поль¹⁹⁹, автор детальної історії аварів, виданої 1988 р., вони бажали досягнути переваги над варварськими країнами, оскільки удар по самій Візантії був би передчасним. З іншого боку, у древній Паннонії та Карпатській улоговині, як ми знаємо, наростав лангобардсько-гепідський конфлікт, а король лангобардів Альбойн уклав союз проти гепідів з Баяном, авар-

ським каганом. Результатом цього було майже повне знищення гепідів, а аварам відійшли землі, які до цього займали лангобарди, що саме реалізували свій план переселення до Італії. Ось так виникла аварська держава з центром у сьогоднішній Угорщині, по обидва боки Дунаю; на схід простяглася вона через Тису до Семиграддя та Баната. На колишніх землях лангобардів та гепідів виникло зовсім нове утворення.

Перші археологічні знахідки культури аварів в Угорщині, що були зроблені на початку XIX ст., викликали сумніви, кому саме їх треба приписати. Й лише відкриття 1871 р. багатих поховань, де серед іншого були візантійські монети, дозволило не тільки визначити їхню хронологію, але й походження. У цих похованнях лежали вершники разом з кінями, упряж яких була оздоблена золотими та срібними окуттями. Вперше у цих похованнях було знайдено залізні стремена, до тих пір не відомі жодному європейському народу.

Чоловіки носили багато прикрашені металевими окуттями пояси, дуже довгі мечі, пізніше — шаблі. Як і гуни, вони використовували рефлексивні луки. Аварська кіннота була важко озброєна,

Рис. 114. Переселення слов'ян. Реконструкція Зд. Вані

¹⁹⁸ Z. Vaňa, *Die Welt der alten Slawen*. Praha 1983.

¹⁹⁹ W. Pohl, *Die Awaren*. München 1988.

тобто деякі воїни носили панцирі з невеликих залізних пластинок, кількість яких сягала близько тисячі. Ці пластинки були просвердлені та з'єднувалися між собою шкіряними ремінцями, тож ця броня вирізнялася великою еластичністю. Такого виду броню, імовірно аварського походження, знайдено на двох могильниках у Західній Європі, франкському та аламанському, а фрагменти такого військового обладунку зустрічаються і в похованнях лангобардів у Італії. Завдяки залізним стременам воїни могли підніматися в сідлах, через що сила їхнього удару була набагато більша.

До жіночого костюма належали срібні браслети, золоті підвіски та персні, а також — сережки; останні носили й чоловіки. Вони, у свою чергу, носили довге волосся, заплетене у косу, що при першому зіткненні з ними викликало велике здивування у візантійців²⁰⁰.

У період ранньої аварської держави, тобто до другої половини VII ст., аристократія мешкала в аулах — таборах для численних родин та їхніх невольників. Їм належали невеликі могильники з багато спорядженими похованнями. Особливу позицію займали золотарі, яких ховали не тільки зі знаряддями праці, але й у повному озброєнні та з конем. Тобто це були люди, як і у германців, високого суспільного статусу.

Бідніше населення мешкало в селах, що виникли невдовзі після заснування держави і налічували інколи близько сотні жител. Обробку землі та ремесло авари, уроджені кочовики, залишили романському, германському та слов'янському народам, які жили у межах їхньої держави. Така структура зберігалася принаймні в початковому періоді її існування.

Авари безустанно організовували збройні акції проти Візантії, та, як і гуни, жадали й отримували дуже значні суми золотом. Це пояснює також досить часту присутність золотих предметів у похованнях заможних аварів.

Однак золото перестало пливти, а сталося це тоді, коли авари разом зі слов'янами, які становили найсильніший чужорідний кон-

тингент у їхній армії, близько 615 р. здійснили чергову вилазку проти Візантії. Самі слов'яни у той час двічі брали в облогу Салоніки, спустошуючи після цього Фессалію, Ахайю, Епір та Кіклади.

Треба сказати, що в аварській державі окрім аварів жили також гепіди, рештки лангобардів, які залишилися тут, романське населення, яке мешкало в деяких містах старої провінції, кочовики протобулгари, які з кінця V ст. вдарили по Балканах із надчорноморського степу, нарешті, скоріш за все — нечисленні слов'яни. Останні, які були союзниками аварів та разом з ними виступали проти Візантії, походили, найімовірніше, не з Карпатської улоговини, а з-за кордонів аварської держави в Угорщині. Вже згаданий Вальтер Поль вважає, що саме роздробленість слов'ян на багато дрібних племен була ідеальною протиположністю великій аварській державі; роздрібнених слов'ян не вдавалося розбити одним махом.

У 626 р. авари разом зі слов'янами атакували Константинополь; авари — верхи, слов'яни — з флотилією своїх лодій. Понесли, однак, поразку, і з того часу «собака», званий так візантійцями аварський каган, змушений був відступити, не міг уже здійснювати жодних серйозних дій. Візантія припинила сплачувати данину, а якщо це ще робила, то суми, які виплачувалися, були радше невеликі. Ця поразка призвела до того, що і для заходу, для франків та баюварів, авари перестали бути грізними та небезпечними, а це ж вони наприкінці VI ст. загрожували цим двом державам.

Аварська держава проіснувала до 803 р.; у 791 р. військо аварів було розбите Карлом Великим, який уже кількома роками раніше здобув лангобардську Італію. У цьому ж 803 р. удар з іншого боку аварам завдали булгари, а каган утік до Регенсбурга, де здав свій народ Карлові. Розбиті авари тихо зникли з історії.

У цьому передостанньому розділі ми відійшли від головної теми, але мабуть не дарма. Велике переселення народів не скінчилося та й не мало скінчитися, але воно охопило інші народи, окрім тих, міграція яких призвела до виникнення успішних германських держав на землях Західної Римської Імперії.

²⁰⁰ Детально про аварську археологію див.: Ф. Дайм, *История и археология авар. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, Т. IX, Симферополь 2002, 273–384. — Ред.

Світло та темрява

У ході нашої розповіді ми пройшли разом з германцями та кочовиками через усю Європу. Вони знищували міста та оброблені поля, несли вогонь, смерть і злидні. Тричі сплюндрували Рим, незліченну кількість разів атакували усе слабкіший *limes romanus*. Невтомно кружляли спустошеними країнами, шукаючи для себе нових земель.

Майже всім народам, які здійснили переселення, вдалося створити власні держави на землях Римської Імперії. Доля цих держав була різна, але єдине їх об'єднувало: після «варварського» періоду наступав інший, у якому реалізовувалися мрії нападників про вищу цивілізацію. Обставини, за яких варвари оселилися в Імперії, також впливали на це. Вони отримували одну або дві третини сільськогосподарських земель, їхня аристократія оселялася в римських віллах, а римська культура купання та догляду за тілом у термах була в них особливо популярна. Вандалів цей новий стиль життя навіть довів до розніженості. Коли їхній останній король Гелімер, виснажений голодом, віддався до рук Велізарія, він просив про три речі: шматок хліба, щоб угамувати голод, губку, щоб утерти сльози, та ліру, щоб оспівувати свою гірку долю²⁰¹.

У порівнянні з Гейзеріком, який вів свій народ до Африки та знищував усе, що зустрічав на шляху, Гелімер справляє враження постаті з країни тіней. Хоча йому не можна відмовити у мужності; зате йому бракує політичного розуму, оскільки він абсолютно не оцінив загрози з боку Візантії. Але ця слабкість не була єдиним результатом процесу окультурювання варварів. Після остаточного оселення, принаймні деякі з них, особливо

члени панівних домів, почали цікавитися античною культурою. Теодагад, Трасамунд, пізніше також Сісебут були королями, вихованими за римським зразком. Теодорік Великий напевно не був інтелектуалом, але його прагнення до створення єдиної римо-готської держави та в цілому не варварська, дуже розсудлива політика, ще сьогодні викликає повагу.

Варвари прагнули стати римлянами. Цивільна адміністрація в нових германських державах у цілому залишалася римською. У той час, коли двір Теодоріка перебував у Равенні, у Римі ще збирався сенат, правда, з дуже обмеженими повноваженнями, проте все ще чинний.

На прикладі держави франків Егон Евіг у своїй праці «Пізньюантична та франкська Галлія»²⁰² вказує на подальше існування римських інституцій, оскільки в той час у Галлії процес германізації відбувався по-різному. Північна Галлія, відокремлена від римських осередків, піддалася йому швидко і виявилася густо заселена франками. Набагато повільніше це відбувалося на півдні країни та в Аквітанії, а Прованс зберіг римські риси аж до VIII ст. Навіть у центрі держави франків, між Сеною та Луарою, ще в VII ст. існували рештки сенаторського стану. Цю тенденцію з незначними винятками продовжувала і церква.

Усі ці обставини впливали на новоприбулих германців. Ми вже бачили, як створювався зародок іспанського народу, який виник з двох абсолютно різних етнічних елементів. Сидонія Аполлінарія від Ісідора Севільського відокремлювали довгі 150 років, але в той час, коли перший, та й не тільки він, бачив у варварах тільки диких, злосливих та примітивних істот, другий уже не розрізняв римлян та варварів.

Величезною заслугою церкви було збереження старої культури шляхом збереження рукописів, утримання шкіл та продовження суспільного будівництва. Не дивлячись на те, що церква була втягнута у внутрішні конфлікти, значно пост-

²⁰¹ Див.: Прокопій Кесарійський, *Война с вандалами*, 6.30–34 [у:] Прокопій Кесарійський, *Война с персами. Война с вандалами. Тайная история*. Пер. А. А. Чекаловой. Москва 1998. — Ред.

²⁰² E. Ewig, *Spätantikes und fränkisches Gallien*. 1. Beiheft der Francia 3/1, München 1976; 2. Beiheft der Francia 3/2, München 1979.

раждала в період переселення, а загального занепаду культури неможливо було уникнути, вона завжди стояла на сторожі збережених у ній знань. Роль Кассіодора як сполучної ланки між старим та новим світом стає тут відверто символічною. Нащадок давньої сенаторської родини, він обіймав найвищу посаду при дворі Теодоріка у Равенні як *magister officiorum*. Автор історії нових властителів та радник Амаласунти на схилі життя присвятив себе порятунку давніх текстів.

На порозі середньовіччя обличчя Європи було вже зовсім інше, — його змінили Каролінги, слов'яни та авари. Багато германських держав загинуло, але зростаюча сила королівства франків почала реалізовувати мрії Теодоріка Великого. Утім, настав темний період між античністю та гуманізмом — середньовіччя, зі своєю схоластиккою та нетолерантністю. Однак цьому обмеженому середньовіччю ми вдячні за кафедральні собори, *chansons des gestes*, Трістана та Ізольду, легенду про святий Грааль та Пісню про Нібелунгів, у яких іще чуємо відлуння Великого переселення народів.

Люди Ренесансу знехтували середньовіччям і не розуміли чудової готичної архітектури. Виникає питання, чи справді готичні споруди та готичне письмо мають щось спільне з готами, яких ми так довго супроводжували у подорожі? Ці терміни виникли у період гуманізму, а походять від готів, оскільки вони серед усіх варварів залишилися найвідомішим народом у більш пізні часи.

Ті, хто знищили античну культуру, прагнули потім, не завжди вдало, долучитися до неї. Роль варварів як грабіжників уже закінчилася. Справді, небагато з них знали латину, але саме це стало причиною виникнення національних мов, початок яких сягає періоду Великого переселення народів.

У римській Європі варвари спочатку зводили лише хати з дерева та глини, але також швидко навчилися як будувати кораблі на римський зразок, так і незабаром зважилися підносити перші церкви з каменю. Вони пожертвували старих богів і традиційний костюм новому. Вони несли руйнацію, але водночас

захоплювалися тим, що знищували, і звідси зародилася мрія створення такої самої культури і подібного способу життя.

Це правда, що варвари перетворили цивілізовану Європу на руїну. Але з цих руїн сяяло маленьке й слабе світло надії. Світло з попелу.

*Краків, 31 грудня 1995,
1590 років після переходу вандалів, свевів та аланів
по замерзлому Рейну до Галлії
в останню ніч року*

таблиця історичних подій

166	6000 маркоманів та обіїв перетинають кордон на Дунаї; початок маркоманських воєн
208/230	Готи з'являються на Чорному морі
233	Набіги аламанив на землі між Верхнім Рейном та Верхнім Дунаєм
238	Початок походів готів на Балкани та до Малої Азії
259/260	Велика навала германських племен на лімес від устя Дунаю до Нижнього Рейну
260	Аламани вторгаються до Реції
268	Набіг готів на Візантію та перемога Клавдія під Наїссом
270	Авреліан перемагає вандалів на Угорській низовині та готів на північ від Дунаю
277	Перемога Проба над аламанам
284/305	Діоклетіан і тетрархія
290/291	Розподіл готів: візи (тервінги) візиготи — гревтунги (остроготи) — гепіди
306—337	Константин Великий
330	Візантій (Константинополь) стає головною резиденцією Константина, потім другою столицею
355—363	Юліан Відступник (Апостата)
357	Битва під Страсбургом та перемога Юліана над аламанам
364—378	Валентиніан I — імператор Заходу, Валент — імператор Сходу
365—376/381	Ера Атанаріка
375	Похід гунів до Європи; смерть Германаріка
378	Битва під Адріанополем
379—395	Феодосій Великий
395—408	Аркадій, імператор Сходу
395—423	Гонорій, імператор Заходу
395	Розподіл Імперії; Стилихон бере владу в Західній Імперії
395—401	Походи готів на Балкани
401—418	Готи у Західній Римській Імперії
406	Вандали, алани та свеби переходять Рейн
407	Вихід римських легіонів з Британії
407—409	Вандали, алани та свеби у Галлії
408	Убивство Стилихона
409—429	Вандали в Іспанії
410	Аларік розгромлює Рим
412	Візиготи покидають Італію та займають Південну Галлію
413	Бургунди на Рейні як федерати
418—466	Візиготи у Аквітанії як федерати
418—507	Толозанська держава візиготів
428/430	Вторгнення саксів до Британії
429	Вандали висаджуються в Африці
430	Аецій — командувач Західної Римської Імперії
434	З'являється молодий повелитель Аттіла
436	Аецій та гуни перемагають бургундів

442	Договір між Римом та Гейзеріком; Північна Африка переходить до рук вандалів
443	Бургунди в Сапаудії
445	Аттіла після вбивства Бледи стає єдиним владикою гунів
451	Битва на Каталаунських полях
454	Смерть Аеція; візиготи поширюються по Галлії; франки-салії займають провінцію Белгіка II
454—455	Битва на Недао; виникнення Гепідії в Дакії та Паннонії, Ругіланда — в Нижній Австрії; герули — в Південній Моравії; наддунайські свеби — в Словаччині
455	Вандали підкорюють Балеари, Корсику, Сардинію та руйнують Рим
456/457—473	Держава остроготів у Паннонії
457—474	Лев I
близько 460	Франки займають Кельн
461	Ліон стає столицею бургундів
472	Рицимер та бургунди плондрують Рим
473	Навала остроготів під предводительством Відимара з Паннонії; готи покидають Паннонію
474—491	Зенон
476	Падіння Західної Римської Імперії
477	Смерть Гейзеріка
482	Смерть Хільдеріка та святого Северина
486/487	Одоакр розгромив ругів
486—511	Виникнення держави франків, ера Хлодвіга
489	Прибуття остроготів до Італії; лангобарди займають Ругіланд
489—546	Лангобарди у Ругіланді
493	Убивство Одоакра
493—526	Правління Теодоріка Великого в Італії
497	Хлодвіг підкорює аламанив; хрещення Хлодвіга
505/508	Перемога лангобардів над герулами; герули позбавлені землі
506	Повстання аламанив проти франків
507	Битва при Вуйе
507—711	Толедська держава візиготів
511	Смерть Хлодвіга та розподіл держави франків
511—561	Період моці Меровінгів
526/546—568	Лангобарди у Паннонії
527—565	Юстиніан
531	Франки підкорюють державу турингів
533	Велізарій висаджується в Африці; падіння держави вандалів
534	Франки підкорюють державу бургундів
536	Остаточне приєднання Аламаниї до держави франків
541—552	Тотила і Тейя
546	Тотила займає Рим
551	Битва на Асовому полі та перемога лангобардів над гепідами
552	Смерть Тотили в битві з Нарсесом біля Busta Gallorum; битва на Mons Lactarius та кінець держави остроготів
567	Перемога лангобардів над гепідами
568—774	Лангобарди в Італії
568—586	Леовігільд та період розквіту держави візиготів
585	Свеби переходять під панування Леовігільда

Бібліографія

Читач знайде в списку літератури тематично розташовані найважливіші позиції, що стосуються періоду Великого переселення народів. Щоб надмірно не збільшувати список публікацій, підбір бібліографічних позицій було задумано так, щоб передусім представити найновіші праці, а з давніших — найважливіші.

Історичні джерела

- Амвросій Медиоланський, *Коментарій к Євангелію от Луки* In: А. Алемань, *Аланы в древних и средневековых письменных источниках*, Москва 2003.
- Аммиан Марцеллин, *Римская история*. Пер. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни, Санкт-Петербург 1996.
- Беда Достопочтенный, *Церковная история народа англос*. Пер. В. В. Эрлихмана, Санкт-Петербург 2001.
- Боэций, *Утешение Философией и другие трактаты*. Пер. В. И. Уколовой и М. Н. Цейтлина, Москва 1990.
- М. Браневский, *Описание Таврии*. Записки Одесского общества истории и древностей 6, 1867, 333–367.
- Гильда Премудрый. *О гибели Британии. Фрагменты посланий. Жития Гильды*. Пер. Н. Ю. Чехонадской. Санкт-Петербург 2003.
- Григорий Турский, *История Франков*. Пер. В. Д. Савуковой, Москва 1987.
- Джувейни, *История завоевателя мира* In: Г. В. Вернадский, *О составе Великой Ясы Чингис Хана*. Исследования и материалы по истории России и Востока 1. Брюссель 1939.
- Житие святого Северина*. Пер. А. И. Донченко, Санкт-Петербург 1998.
- Иордан, *О происхождении и деяниях гетов (Getica)*. Пер. Е. Ч. Скржинской, Санкт-Петербург 1997.
- Исидор Севильский, *История готов* In: *Средневековая латинская литература IV–IX вв.*, Москва 1970.
- Корнелий Тацит, *Анналы*. Пер. А. С. Бобовича, ред. Я. М. Боровский, *Сочинения в двух томах*. Т. I, Ленинград 1969.
- Корнелий Тацит, *О происхождении германцев и местоположении Германии*. Пер. А. С. Бобовича, ред. М. Е. Сергеенко. *Сочинения в двух томах*. Т. I, Ленинград 1969.
- Маврикий, *Стратигикон*. Пер. В. В. Кучмы In: *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. I (I–VI вв.), Москва 1994, 364–393.
- Павел Диакон, *Из «Истории лангобардов»*. Пер. Т. И. Кузнецовой. *Средневековая латинская литература IV–IX вв.*, Москва 1970, 243–256.
- Песнь о Нибелунгах* In: *Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах*. Пер. Ю. Корнеева. Библиотека всемирной литературы 9, Москва 1975.
- Приск Панийский, *Готская история*. Пер. В. В. Латышева. *Вестник древней истории* 4, 1948.
- Прокопий Кесарийский, *Война с персами. Война с вандалами. Тайная история*. Пер. А. А. Чекаловой. Москва 1998.

- Прокопий Кесарийский, *Война с готами*. Пер. С. П. Кондратьева, Москва 1996.
- Прокопий Кесарийский, *О постройках*. Пер. С. П. Кондратьева In: Прокопий Кесарийский, *Война с готами*. Москва 1996.
- Сидоний Аполлинарий, *Панегирик в честь Антемия* In: Д. И. Иловайский, *Начало Руси*, Москва 2002, 467–621.
- Юлиан, *Антиохийцам или Брадоненавистник [Мисопогон]* In: Император Юлиан. *Сочинения*. Пер. Т. Г. Сидаша. Санкт-Петербург 2007, 252–292.
- Юлиан, *Послание Сенату и народу афинскому* In: Император Юлиан. *Сочинения*. Пер. Т. Г. Сидаша. Санкт-Петербург 2007, 338–359.
- Юлий Цезарь, *Записки о галльской войне*, Пер. В. О. Горенштейна и М. М. Покровского, Москва 1981.
- J. Herrmann, (ed.), *Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis zur Mitte des 1. Jahrtausends u. Z.* 1. *Vom Homer bis Plutarch*. Berlin 1988; 2. *Tacitus. Germania*. Berlin 1990; 3. *Von Tacitus bis Auzonius*. Berlin 1991; 4. *Von Ammianus Marcellinus bis Zosimos*. Berlin 1991.
- C. Dirlmeier, G. Gottlieb, *Quellen zur Geschichte der Alamannen von Cassius Dio bis Amianus Marcellinus*. Quellen zur Geschichte der Alamannen 1. Sigmaringen 1976.
- C. Dirlmeier, G. Gottlieb, *Quellen zur Geschichte der Alamannen von Libanios bis Gregor von Tours*. Quellen zur Geschichte der Alamannen 2. Heidelberg 1978.
- C. Dirlmeier, K. Sprigade, *Quellen zur Geschichte der Alamannen von Marius von Avenches bis Paulus Diaconus*. Quellen zur Geschichte der Alamannen 3. Heidelberg 1979.

Загальні праці: пізння античність,

період Великого переселення народів, раннє середньовіччя

- В. П. Буданова, *Варварский мир эпохи Великого переселения народов*. Москва 2000.
- Х. Вольфрам, *Готы*. Санкт-Петербург 2003.
- Я. Буркхард, *Век Константина Великого*. Москва 2003.
- Л. Мюссе, *Варварское нашествие на Европу: германский натиск*. Санкт-Петербург 2007.
- П. П. Толочко, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, М. Мюллер-Вилле, К. Шитцель (ред.) *Золото степи. Археология Украины*. Київ-Шлезвіг 1991.
- Э. А. Томпсон, *Римляне и варвары. Падение Западной империи*. Санкт-Петербург 2003.
- A. Angenandt, *Das Frühmittelalter. Die abendländische Christenheit von 400 bis 900*. Stuttgart 1990.
- V. Bierbrauer (red.), *I Goti*. Milano 1994.
- H. A. Cahn, A. Kaufmann-Heinimann, (red.), *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst*. Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 9. Derendingen 1984.
- C. Colpe, L. Honnenfelder, M. Lutz-Bachmann (ed.), *Spätantike und Christentum*. Berlin 1992.
- P. Courcelle, *Histoire littéraire des invasions germaniques*. Paris 1948.
- Y. A. Dauge, *Le Barbare. Recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilisation*. Collection Latomus 176. Bruxelles 1981.
- A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr.* München 1989.
- E. Demougeot, *La formation de l'Europe et les invasions barbares*. 1. Paris 1969; 2. Paris 1979.
- E. Ewig, *Spätantikes und fränkisches Gallien*. 1. Beiheft der Francia 3/1. München 1976; 2. Beiheft der Francia 3/2. München 1979.

- J. Fischer, *Die Völkerwanderung im Urteil der zeitgenössischen kirchlichen Schriftsteller Galliens unter Einbeziehung des heiligen Augustinus*. Heidelberg 1947.
- Gallien in der Spätantike. Von Kaiser Constantin zu Frankenkönig Childerich*. Ausstellungskatalog. Mainz 1980.
- P. Heather, *Goths and Romans 332–489*. Oxford 1991.
- J. Herrmann, (ed.), *Die Germanen*. Ein Handbuch. Band 2. Berlin 1983.
- A. Krawczuk, *Poczet cesarzy rzymskich. Dominat*. Warszawa 1991.
- A. Krawczuk, *Poczet cesarzy bizantyjskich. Wczesne Bizancjum*. Warszawa 1992.
- K. H. Krüger, *Königsgrabkirchen der Franken, Angelsachsen und Langobarden bis zur Mitte des 8. Jahrhunderts*. München 1971.
- J. Lebedinski, *Armes et guerriers barbares au temps des grandes invasions (IVe au VIe siècle apr. J.-C.)*. Paris 2001.
- F. Lot, *Les invasions germaniques*. Paris 1939.
- R. Menendez Pidal, *Historia de España*. Band 3. *España. Visigoda (414–711 de J. C.)*. Madrid 1963.
- A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*. London-Boston 1974.
- K. Modzelewski, *Barbarzyńska Europa*. Warszawa 2004.
- R. Moosbrugger-Leu, *Die Schweiz zur Merowingerzeit. Die archäologische Hinterlassenschaft der Romanen, Burgunder und Alamannen*. Bern 1971.
- Nibelungenlied*. Ausstellungskatalog des Vorarlberger Museums No 86. Bregenz 1979.
- P. Périn, (ed.), *Gallo-Romains, Wisigoths et Francs en Aquitaine, Septimanie et Espagne*. Actes des VIIe Journées internationales d'Archéologie mérovingienne Toulouse, 1985. Rouen 1991.
- K. Póczy, *Städte in Pannonien*. Budapest 1976.
- W. Pohl, *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*. Stuttgart 2002.
- E. Salin, *La civilisation mérovingienne d'après les sépultures, les textes et le laboratoire*. 1. *Les idées et les faits*. Paris 1949; 2. *Les sépultures*. Paris 1952; 3. *Les techniques*. Paris 1957; 4. *Les croyances*. Paris 1959.
- H. Schlunk, T. Hauschild, *Hispania Antiqua. Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit*. Mainz 1978.
- L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Westgermanen*. 1. München 1938; 2. München 1940.
- L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen*. München 1941.
- G. Schneider-Schnekenburger, *Churrätien im Frühmittelalter*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 26. München 1980.
- P. E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*. Band 1. Schriften der Monumenta Germaniae historica 13/1. Stuttgart 1954.
- H. Steuer, *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse 128. Göttingen 1982.
- F. Vallet, M. Kazanski, *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIe siècle*. Condé-sur-Noireau 1995.
- L. Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476)*. Amsterdam 1976.
- M. Weidemann, *Kulturgeschichte der Merowingerzeit nach den Werken Gregors von Tours*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien 3, 1. Mainz 1982.
- M. Wilczyński, *Germanie w służbie zachodniorzymskiej w V w. n. e.* Studium historyczno-prosopograficzne. Kraków 2001.

- E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*. Warszawa 1994.
- B. Zientara, *Świt narodów europejskich*. Warszawa 1985.
- F. Zöllner, *Geschichte der Franken*. München 1970.

Германиі до Великого переселення

- J. Andrzejowski, A. Kokowski, Ch. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*. Katalog wystawy. Lublin-Warszawa 2004.
- G. Behm-Blancke, *Gesellschaft und Kunst der Germanen*. Dresden 1973.
- H.-J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*. Atlas der Urgeschichte 1. Hamburg 1951.
- H.-J. Eggers, *Lübsow, ein germanischer Fürstensitz der älteren Kaiserzeit*. Prähistorische Zeitschrift 34/35 (1949/50), 1953, 58–111.
- M. Gebühr, *Zur Definition älterkaiserzeitlicher Fürstengräber vom Lübsower-Typ*. Prähistorische Zeitschrift 49, 1974, 82–136.
- K. Godłowski, *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*. Prace Archeologiczne 11, Kraków 1970.
- J. Herrmann (ed.), *Die Germanen*. Ein Handbuch. 1. Berlin 1976.
- J. Ilkjær, *Illerup Ådal – ein archäologisches Zauberspiel*. Højbjerg 2000.
- L. Jørgensen et alii (red.), *Sieg und Triumph. Der Norden im Schatten des Römischen Reiches*. Kopenhagen 2003.
- P. Kaczanowski, *Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum*. Kraków 1992.
- P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski, *Najdawniejsze dzieje ziem polskich*. Wielka Historia Polski 1. Kraków 1998.
- E. Keller, *Zur Chronologie der jünger-kaiserzeitlichen Grabfunde aus Südwestdeutschland und Nordbayern*. Festschrift J. Werner. München 1974, 247–291.
- A. Kokowski, *Schätze der Ostgoten*. Stuttgart 1995.
- A. Kokowski, *Starożytna Polska. Od trzeciego stulecia przed narodzeniem Chrystusa do schyłku starożytności*. Warszawa 2005.
- J. Kolendo, *A la recherche de l'ambre baltique. L'expédition d'un chevalier romain sous Neron*. Studia Antiqua 4. Warszawa 1981.
- J. Kolendo, *Źródła pisane w badaniach nad strefami kulturowymi i etnicznymi Europy środkowej w okresie rzymskim*. In: *Problemy kultury wielbarskiej*. Słupsk 1981, 65–78.
- J. Kolendo, M. Mączyńska, *Opis stroju germańskiego w "Germanii" Tacyta. Próba konfrontacji tekstu i danych archeologicznych*. Kwartalnik Historii Kultury materialnej 39, 1991, 247–277.
- U. Lund Hansen, *Römischer Import im Norden*. Nordiske Fortidsminder Serie B, 10. København 1987.
- J. Peška, J. Tejral, *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz, Monographien 55,1. Mainz 2002.
- P. Prohászka, *Das vandalische Königsgrab von Osztrópataka (Ostrovany, SK)*. Monumenta Germanorum Archeologia Hungariae 3. Budapest 2006.
- K. Raddatz, *Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*. Offa-Bücher 13. Neumünster 1957.
- M. Sailer, A. Roeder, (red.), *Das germanische Fürstengrab von Gommern. Gold für die Ewigkeit*. Halle (Saale) 2000.

- W. Schulz, *Das Fürstengrab von Hassleben*. Berlin 1933.
 W. Schulz, *Leuna. Ein germanischer Bestattungsort der spätrömischen Kaiserzeit*. Berlin 1933.
 M. Tempelmann-Maczyńska, *Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit*. Kraków 1989.
 L. Wamser (ed.), *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer*. Katalog-Handbuch zur Landesausstellung des Freistaates Bayern Rosenheim 2000. Mainz 2000.
 R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*. Köln 1961.
 J. Werner, *Der goldene Armring des Frankenkönigs Childerich und die germanischen Handgelenkringe der jüngeren Kaiserzeit*. Frühmittelalterliche Studien 14, 1980, 1–49.
 J. Wielowiejski, *Życie codzienne na ziemiach polskich w okresie wpływów rzymskich (I–V w.)*. Warszawa 1976.
 J. Wielowiejski, *Główny szlak bursztynowy w czasach cesarstwa rzymskiego*. Wrocław 1980.

Римський лімес

- D. Baatz, *Der römische Limes. Archäologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau*. Berlin 1974.
 T. Bechert, W. J. H. Willems, (ed.), *Die römische Reichsgrenze von der Mosel bis zur Nordseeküste*. Stuttgart 1995.
 J. Fitz, (ed.), *Der römische Limes in Ungarn*. Székesfehérvár 1976.
 M. Junkelmann, *Die Legionen des Augustus*. Mainz am Rhein 1991.
 M. Kandler, H. Vetters, *Der römische Limes in Österreich. Ein Führer*. Wien 1986.
 E. Keller, *Germanische Truppenstationen an der Nordgrenze des spätrömischen Raetiens*. Archäologischer Korrespondenzblatt 7, 1977, 63–73.
 J. Klemenc, *Der pannonische Limes in Jugoslawien*. Acta et Dissertationes Archaeologicae 3. Zagreb 1963, 55–68.
 T. Kolník, *Römische Stationen im slowakischen Abschnitt des nordpannonischen Limesvorlands*. Archeologické Rozhledy 38, 1986, 411–434; 467–472.
 J. Rajtár, *Das Holz-Erde-Lager aus der Zeit der Markomannenkriege in Iža* In: K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*. Kraków 1992, 149–170.
Die Römer an der Donau. Landesausstellung. Noricum und Pannonien. Wien 1973.
Römer in Rumänien. Ausstellungskatalog des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln 1969.
 P. Southern, K.R. Dixon, *The Late Roman Army*. London 1996.
Der römische Limes in Deutschland. Archäologie in Deutschland. Sonderheft 1992.
 S. Soproni, *Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38. München 1985.
 P. Southern, K. R. Dixon, *The Late roman army*. London 1996.
Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland. Köln 1967.
 J. Tejral, *Die archäologischen Zeugnisse der Markomannenkriege in Mähren – Probleme der Chronologie und historischen Interpretation* In: H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner (ed.), *Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 1. Brno 1994, 299–324.

Датування знахідок періоду Великого переселення народів

- A. И. Айбабин, *Хронология могильников Крыма позднеимского и ранневизантийского времени*. Материалы по археологии истории и этнографии Таврии I. Симферополь 1990, 5–86.
 Е. Л. Гороховский, *Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины*. Труды V международного конгресса археологов-славистов. Т. 4. Киев 1988, 34–46.
 И. П. Засецкая, *Материалы Боспорского некрополя второй половины IV – первой половины V вв. н. э.* Материалы по археологии истории и этнографии Таврии III. Симферополь 1993, 23–105.
 H. Ament, *Chronologische Untersuchungen an fränkischen Gräberfeldern der jüngeren Merowingerzeit im Rheinland*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 57, 1977, 285–336.
 H. Ament, *Zur archäologischen Periodisierung der Merowingerzeit*. Germania 55, 1977, 133–140.
 V. Bierbrauer, *Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien). Zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien*. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz 38, 1995, 541–592.
 H. W. Böhme, *Der Frankenkönig Childerich zwischen Attila und Ätius. Zu den Goldgriffspathen der Merowingerzeit* In: O.-H. Frey, H. W. Böhme, C. Dobiat (ed.), *Festschrift O.-H. Frey*. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 16. Marburg 1994, 69–110.
 K. Böhner, *Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie B,1. Berlin 1958.
 W. Ebel-Zepezauer, *Studien zur Archäologie der Westgoten vom 5.–7. Jh. n. Chr.* Iberia Archaeologica 2. Mainz am Rhein 2000.
 R. Harhoiu, *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. Archaeologia Romanica 1. Bukarest 1998.
 E. Hollstein, *Dendrochronologische Untersuchungen an Hölzern des frühen Mittelalters*. Acta Praehistorica et Archaeologica 1, 1970, 147–156.
 I. Ioniță, *Chronologie der Sintana-de-Mureș – Černjachov-Kultur (I)*. Peregrinatio Gothica, Archaeologia Baltica 7, Polonia 84/85. Łódź 1986, 295–301.
 M. Kazanski, R. Legoux, *Contribution à l'étude des témoignages archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des grandes migrations: La chronologie de la culture de Černjachov récente*. Archéologie médiévale 18, 1988, 7–53.
 U. Koch, *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 60. Stuttgart 2001.
 K. von der Lohe, *Das Gräberfeld von Skalistoje auf der Krim und die Ethnogenese der Krimgoten. Die Frühphase (Ende 4. bis Anfang des 6. Jahrhundert)* In: G. Gomolka-Fuchs, (ed.), *Die Sintana de Mureș – Černjachov-Kultur*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 2. Bonn 1999, 33–58.
 M. Martin, *Bemerkungen zur chronologischen Gliederung der frühen Merowingerzeit*. Germania 67, 1989, 121–141.
 W. Menghin, *Das Schwert im frühen Mittelalter*. Stuttgart 1983.
 P. Périn, *La datation des tombes mérovingiennes*. Hautes Etudes Médiévales et Modernes 39. Genève 1980.
 J. Tejral, *Zur Chronologie und Deutung der südöstlichen Elemente in der frühen Völkerwanderungszeit Mitteleuropas*. Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums 1987, 11–46.

- J. Tejral, *Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donaauraum*. *Archaeologia Austriaca* 72, 1988, 223–304.
- J. Tejral, *Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaauraum*. In: J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski, (ed.), *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 8. Brno 1997, 321–392.
- J. Werner, *Münzdatierte austrasische Grabfunde*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit 3. Berlin 1935.
- I. Zasetzkaya, *Les Steppes pontiques à l'époque hunnique (questions de chronologie)*. In: J. Tejral, Ch. Pilet, M. Kazanski, (red.), *L'occident romain et l'Europe Centrale à l'époque des Grandes Migrations*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 13. Brno 1999, 341–356.

Мистецтво періоду Великого переселення народів

- И. А. Бажан, М. Б. Щукин, *К вопросу о возникновении полихромного стиля cloisonné (эпохи Великого переселения народов)*. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа* 30, 1990, 83–96.
- И. П. Засецкая, *Классификация полихромных изделий гуннской эпохи по стилистическим данным*. In: *Древности эпохи Великого переселения народов V–VIII веков*. Москва 1982, 14–30.
- И. П. Засецкая, *Некоторые итоги изучения хронологии памятников гуннской эпохи южнорусских степей*. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа* 27, 1986, 79–91.
- С. А. Яценко, В. Ю. Малашев, *О полихромном стиле позднеимперского времени на территории Сарматии*. *Stratum Plus* 4, 2000, 226–250.
- B. Arrhenius, *Merovingian Garnet Jewellery*. Göteborg 1985.
- A. Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum. Symbolika prestiżu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku starożytności*. Światowit, Supplement Series A: Antiquity 2. Warszawa 1998.
- T. Cappelle, *Die Miniaturkette von Szilágysomlyó (Simleul Silvaniei)*. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 22. Bonn 1994.
- I. G. Damm, *Goldschmiedearbeiten der Völkerwanderungszeit aus dem nördlichen Schwarzmeergebiet*. *Katalog der Sammlung Diergardt* 2. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 21, 1988, 65–210.
- Goldhelm, *Schwert und Silberschätze. Eine Ausstellung des Dezernats Kultur und Freizeit*. Museum für Vor- und Frühgeschichte – Archäologisches Museum der Stadt Frankfurt am Main. Frankfurt am Main 1994.
- M. Kazanski, *La diffusion de la mode danubienne en Gaule (fin du IVe siècle – début du VIe siècle): essai d'interprétation historique*. *Antiquités Nationales* 21, 1989, 59–73.
- W. Menghin (red.), *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg 1987.
- D. Quast, *Das "Pektorale" von Wolfsheim, Kr. Mainz-Bingen*. *Germania* 77, 1999, 706–718.
- D. Quast, U. Schüssler, *Mineralogische Untersuchungen zur Herkunft der Granate merowingerzeitlicher Cloisonnéarbeiten*. *Germania* 78, 2000, 75–96.
- H. Roth, *Kunst und Handwerk im frühen Mittelalter*. Stuttgart 1986.

- W. Seipel, (ed.), *Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó*. Milano – Wien 1999.
- M. Schmauder, *Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert*. *Archaeologia Romana* 2. Bukarest 2002.
- A. Yeroulanou, *Diatrita. Gold pierced-work jewellery from the 3rd to the 7th century*. Athens 1999.
- A. Wiczorek, P. Périn (ed.), *Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prinkgräbern des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien*. Stuttgart 2001.
- H. Wolfram, *Gold von der Donau. Die Erben Roms und ihre Schätze*. Köln 1985.

Готи від Скандинавії до Чорного моря та Нижнього Дунаю

- В. Д. Баран, *Черняхівська культура*. Київ 1981.
- Ф. Бірбрауер, *Готи в I–VII ст.: територія розселення та просування за археологічними джерелами*. *Археологія* 2, 1995, 32–51.
- В. К. Воляник, *О «больших домах» в черняховской культуре*. In: *Славяне и Русь*. Киев 1979, 37–48.
- М. М. Казанский, *Оstrogothские королевства в гуннскую эпоху: рассказ Иордана и археологические данные*. *Stratum + Петербургский археологический вестник*. Санкт-Петербург – Кишинёв 1997, 181–193.
- Д. Н. Козак, *Вельбарская культура на Волини*. In: *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, 1. Lublin 1988, 117–136.
- Д. Н. Козак, *Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.)*. Київ 1992.
- М. Е. Левада (ред.), *Сто лет черняховской культуре*. Библиотека Vita Antiqua. Киев 1999.
- М. Е. Левада, Л. Г. Самойленко (ред.), *Готы и Рим*. Библиотека Vita Antiqua. Киев 2006.
- Б. В. Магомедов, *Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья*. Киев 1987.
- Б. В. Магомедов, *Черняховская культура. Проблема этноса*. *Monumenta Studia Gothica* 1. Lublin 2001.
- Б. В. Магомедов, *Геніди. Історичні відомості та археологічні реалії*. *Археологія* 2, 2001, 70–76.
- И. А. Рафалович, *Данчены, могильник черняховской культуры*. Кишинёв 1986.
- М. Б. Щукин, *Готский путь. Готы, Рим и черняховская культура*. Санкт-Петербург 2005.
- V. Bierbrauer, *Ostgermanische Oberschichtgräber der römischen Kaiserzeit und des frühen Mittelalters*. In: *Peregrinatio Gothica*. *Archaeologia Baltica* 8, Polonia 86. Łódź 1989, 39–106.
- G. Gomolka-Fuchs, (ed.), *Die Sintana de Mureş-Černjachov-Kultur*. *Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte* 2. Bonn 1999.
- T. Grabarczyk, J. Kmiecinski, J. Maik, K. Walenta, *Période romaine en Poméranie*. *Inventaria Archaeologica, Pologne, fasc. 43*. Warszawa 1979.
- A. Haralambieva, *Archäologische Spuren der Goten südlich der unteren Donau aus dem 5. Jh. n. Chr.* *Archaeologia Austriaca* 74, 1990, 79–84.
- R. Harhoiu, *The Fifth-Century A. D. Treasure from Pietroasa, Romania, in the light of recent research*. *BAR Supplementary Series* 24. Oxford 1977.
- K. Horedt, D. Protase, *Ein völkerwanderungszeitlicher Schatzfund aus Cluj-Someşeni (Siebenbürgen)*. *Germania* 48, 1970, 85–98.
- K. Horedt, D. Protase, *Das zweite Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen)*. *Germania* 50, 1972, 174–220.
- I. Ioniță, *Chronologie der Sintana-de-Mureş – Černjachov-Kultur (I)*. *Peregrinatio Gothica*, *Archaeologia Baltica* 7, Polonia 84/85. Łódź 1986, 295–301.

- H. Jaanusson, *Domaringarna*. TOR 11, 1967, 116-136.
- M. Kazanski, *Les Goths (Ier – VIIe siècle après J.-C.)*. Paris 1991.
- M. Kazanski, *Les arctoi gentes et "l'empire" d'Hermanaric*. Germania 70, 1992, 75–122.
- A. Kokowski, *Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*. Lublin 1995.
- A. Kokowski, *Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises – Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihrer Wanderungen*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 78, 1997, 643–833.
- A. Kokowski, *Goci. Od Skandzy do Campi Gothorum (od Skandynawii do Półwyspu Iberyjskiego)*. Warszawa 2007.
- I. Lundström, *Skagersvik – gravfält med domarringar*. Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift 1975/76, 1976, 87–102.
- S. Matei, *Al treilea mormint princiar de la Apahida*. Acta Musei Napocensis 19, 1982, 387–392.
- W. Nowakowski et alii (red.), *Goci i ich sąsiedzi na Pomorzu*. Koszalin 2006.
- A. Odobescu, *Le trésor de Pétrossa, étude sur l'orfèvrerie antique*. Paris 1889–1900.
- E. C. G. Graf Oxenstierna, *Die Urheimat der Goten*. Mannus-Bücherei 73. Leipzig 1945.
- V. Palade, *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă. Secolele III–V*. București 2000.
- A. Popa, *Romains ou barbares? Architecture en pierre dans le Barbaricum à l'époque romaine tardive (sur le matériel archéologiques du Nord-Ouest du Pont Euxin)*. Chișinău 2001.
- M. Strömberg, *Kultische Steinsetzungen in Schonen*. Meddelanden Lund 1962/63, 1963, 148–185.
- M. Schukin, O. Charov, *A propos de la date de la fin de la civilisation de Tscherniakhov*. In: J. Tejral, Ch. Pilet, M. Kazanski (red.), *L'occident romain et l'Europe Centrale à l'époque des Grandes Migrations*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 13. Brno 1999, 327–340.
- J. Strzelczyk, *Goci – rzeczywistość i legenda*. Warszawa 1984.
- O. L. Șovan, *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjacov de la Mihălășeni (județul Botoșani)*. Târgoviște 2005.
- S. Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien)*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 43. München 1992.
- J. Werner *Dančeny und Brangstrup*. Bönner Jahrbüher. Bd. 188. Bonn 1988.
- R. Wołagiewicz, *Gronowo 1973. Badania na cmentarzysku kurhanowym z okresu wpływów rzymskich*. Materiały Zachodniopomorskie 19, 1973, 129–168.
- R. Wołagiewicz, *Kurhany i kręgi kamienne w Grzybnicy*. Koszalin 1977.
- R. Wołagiewicz, *Die Goten im Bereich der Wielbark-Kultur*. Peregrinatio Gothica. Archaeologia Baltica 84/85. Łódź 1986, 63–98.
- R. Wołagiewicz, *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*. Szczecin 1993.

Гуни

- И. П. Засецкая, *Культура кочевников южнорусской степи в гуннскую эпоху (конец IV–V вв.)*. Санкт-Петербург 1994.
- М. М. Казанский, *Об искусственной деформации черепа у бургунов в эпоху Великого переселения народов*. In: М. Б. Медникова (ред.), *Искусственная деформация голов человека в прошлом Евразии*. Москва 2006, 127–139.

- A. Alföldi, *Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung*. Archaeologia Hungarica 9. Budapest 1932.
- F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*. Berlin 1959–1962.
- B. Anke, *Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 8. Weissbach 1998.
- Attila (les influences danubiennes dans l'Ouest de l'Europe en Ve siècle)*. Caen 1991.
- Attila und die Hunnen*. Speyer 2007.
- F. Beck, M. Kazanski, F. Vallet, *La riche tombe de Kertsch du Musée des Antiquités Nationales*. Antiquités Nationales 20, 1988, 63–81.
- I. Bóna, *Das Hunnenreich*. Stuttgart 1991.
- N. Fettich, *La trouvaille de tombe princière á Szeged-Nagyszéksós*. Archaeologia Hungarica 32. Budapest 1953.
- K. Godłowski, *Das "Fürstengrab" des 5. Jhs. und der "Fürstensitz" in Jakuszowice in Südpolen*. In: M. Kazanski, F. Vallet, *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*. Condé-sur-Noireau 1995, 155–179.
- I. Kiszely, *The Origins of Artificial Cranial Formation in Eurasia from the Sixth Millennium B.C. to the Seventh Century A.D.* BAR International Series (Suppl.) 50. Oxford 1978.
- O. J. Maenchen-Helfen, *Die Welt der Hunnen*. Wien 1978.
- M. Párducz, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn*. Acta Archaeologica Hungarica 11, 1959, 309–398.
- M. Párducz, *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*. Studia Archaeologica I. Budapest 1963.
- J. Tejral, *Das Hunnenreich und die Identitätsfragen der barbarischen "gentes" im Mitteldonauraum aus der Sicht der Archäologie*. In: J. Tejral (ed.), *Barbaren im Wandel*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 26. Brno 2007, 55–119.
- P. Tomka, *Der hunnische Fürstengrab von Pannonhalma*. Acta Archaeologica Hungarica 38, 1986, 423–488.
- J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Abhandlungen, N. F. 38 A. München 1956.

Алани

- М. П. Абрамова, *Центральное Предкавказье в сарматское время (III в. до н. э. – IV в. н. э.)*. Археология Великого переселения народов и раннего средневековья 2. Москва 1993.
- М. П. Абрамова, *Ранние аланы Северного Кавказа III–IV вв. н. э.* Москва 1997.
- А. Алемань, *Аланы в древних и средневековых письменных источниках*. Москва 2003.
- Г. Е. Афанасьев, *Донские Аланы*. Москва 1993.
- Т. А. Габуев, *Ранняя история алан (по данным письменных источников)*. Владикавказ 1999.
- В. А. Кузнецов, *Аланская культура Центрального Кавказа и её локальные варианты в V–VIII веках*. Советская археология 1, 1973, 60–75.
- Ю. А. Кулаковский, *Избранные труды по истории аланов и Сарматии*. Санкт-Петербург 2000.
- И. Н. Храпунов, *Могильник Дружное (III–IV в. нашей эры)*. Monumenta Studia Gothica 2. Lublin 2002.
- B. S. Bachrach, *A History of the Alans in the West*. Minneapolis 1973.

- M. Kazanski, A. Mastykova, *Les Alains sur le Dniepr à l'époque des Grandes Migrations: Le témoignage de Marcién et les données archéologiques* In: J. Bouzek et alii (ed.), *Gentes, Reges und Rom. Festschrift J. Tejral*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 16. Brno 2000, 209–219.
- M. Kazanski, A. Mastykova, *Le Caucase du Nord et la région méditerranéenne aux 5-6 siècles*. Eurasia Antiqua 5, 1999, 523–573.
- M. Kazanski, A. Mastykova, *Les peuples du Caucase du Nord. Le début de l'histoire (Ier – VIIe siècle apr. J.–C)*. Paris 2003.
- V. Kuznecov, *A propos des Alains et des Sarmates en Europe occidentale à l'époque des Grandes Migrations* In: M. Kazanski, V. Soupault (ed.), *Les sites archéologiques en Crimée et au Caucase durant l'antiquité tardive et le haut moyen-âge*. Colloquia Pontica 5. Leiden 2000, 3–14.
- V. Kuznecov, *Deux tombes alaines des Ve – VIe s. à Hasaut et à Klin-Yar (Caucase du Nord)* In: M. Kazanski, V. Soupault (ed.), *Les sites archéologiques en Crimée et au Caucase durant l'antiquité tardive et le haut moyen-âge*. Colloquia Pontica 5. Leiden 2000, 153–192.
- V. Kouznetsov, I. Lebedynsky, *Les Alains. Cavaliers des steppes, seigneurs du Caucase*. Paris 1997.
- P. Rau, *Die Hügelgräber römischer Zeit an der unteren Wolga*. Mitteilungen des Zentralmuseums der Aut. Soz. Räte-Republik der Wolgadeutschen 1/1–2. Pokrowsk 1927.

Кримські готи

- A. И. Айбабин, *Хронология могильников Крыма поздне римского и раннесредневекового времени*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 1, 1990, 3–86.
- A. И. Айбабин, *Основные этапы истории городища Эски-Кермен*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 2, 1991, 43–51.
- A. И. Айбабин, *О дате вторжения германцев в Крым* In: М. Е. Левада (ред.) *Сто лет черняховской культуре*. Киев 1999, 242–251.
- A. И. Айбабин, *Этническая история раннесредневекового Крыма*. Симферополь 1999.
- A. И. Айбабин, Э. А. Хайрединова, *Ранние комплексы могильника у села Лучистое в Крыму*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 6, 1998, 274–311.
- A. И. Айбабин, Э. А. Хайрединова, *Новые ранние комплексы могильника у села Лучистое в Крыму*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 8, 2001, 74–90.
- A. И. Айбабин, Э. А. Хайрединова, *Могильник у села Лучистое*. Т. 1. Боспорские исследования. Supplementum 4. Симферополь–Керчь 2008.
- X.-Ф. Байер, *История крымских готы как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро*. Екатеринбург 2001.
- Е. В. Веймарн, А. И. Айбабин, *Скалистинский могильник*. Киев 1993.
- А. Г. Герцен, *Крепостной ансамбль Мангуна*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 1, 1990, 87–166.
- И. П. Засецкая, *Материалы Боспорского некрополя второй половины IV – первой половины V вв. н. э.* Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 3, 1993, 23–105.
- М. М. Казанский, *Готы на Боспоре Киммерийском* In: М. Е. Левада (ред.) *Сто лет черняховской культуре*. Киев 1999, 277–297.
- М. М. Казанский, *Германцы в Юго-Западном Крыму в поздне римское время и в эпоху Великого переселения народов* In: М. Е. Левада, Л. Г. Самойленко (ред.) *Готы и Рим*. Киев 2006, 26–41.

- В. В. Кропоткин, *Могильник Суук-Су и его историко-археологическое значение*. Советская археология 1, 1959, 181–194.
- В. Л. Мыц, А. В. Лысенко, М. Б. Шукин, О. В. Шаров, *Чатыр-Даг – некрополь римской эпохи в Крыму*. Санкт-Петербург 2006.
- И. С. Пиоро, *Крымская Готия*. Киев 1990.
- И. А. Храпунов, *Древняя история Крыма*. Симферополь 2003.
- Archéologie de la Mer Noire. La Crimée à l'époque des grandes invasions, IVe–VIIIe siècle*. Caen 1997.
- Unbekannte Krim. Archäologische Schätze aus drei Jahrtausenden*. Heidelberg 1999.

Східні германці Західної Європи в V ст.

- К. Пиле, *От «Клада из Эрана» к могиле «княжны из Мульда»*. Материалы по археологии истории и этнографии Таврии 12,1, 2006, 251–270.
- G. Behrens, *Aus der frühen Völkerwanderungszeit des Mittelreingebietes*. Mainzer Zeitschrift 17/19, 1921/1924, 1924, 69–78.
- F. Garscha, *Das völkerwanderungszeitliche Fürstengrab von Altusheim*. Germania 20, 1936, 191–198.
- J. J. Hatt, *Une tombe barbare du Ve siècle à Hochfelden (Bas-Rhin)*. Gallia 23, 1965, 250–256.
- M. Kazanski, *Deux riches tombes de l'époque des grandes invasions au nord de la Gaule (Auran et Pouan)*. Archéologie médiévale 12, 1982, 17–34.
- M. Kazanski, *La diffusion de la mode danubienne en Gaule (fin du IVe siècle – début du VIe siècle): essai d'interprétation historique*. Antiquités Nationales 21, 1989, 59–73.
- M. Kazanski, *A propos des armes et des éléments de harnachement "orientaux" en Occident à l'époque des Grandes Migrations (IVe – Ve s.)*. Journal of Roman Archaeology 4, 1991, 123–139.
- M. Kazanski, *La Gaule et le Danube à l'époque des Grandes Migrations* In: J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski, (ed.), *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 8. Brno 1997, 285–319.
- P. T. Kessler, *Merowingisches Fürstengrab von Planig in Rheinhessen*. Mainzer Zeitschrift 35, 1940, 1–12.
- D. Quast, *Das "Pektorale" von Wolfsheim, Kr. Mainz-Bingen*. Germania 77, 1999, 706–718.
- K. Raddatz, *Das völkerwanderungszeitliche Kriegergrab von Beja, Südportugal*. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 6, 1959, 142–150.
- J. Tejral, Ch. Pilet, M. Kazanski (red.), *L'occident romain et l'Europe Centrale à l'époque des Grandes Migrations*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 13. Brno 1999.

Германці на Середньому Дунаї

- E. Beninger, *Germanengräber von Laa a. d. Thaya (N.–Ö.)*. Eiszeit und Urgeschichte 6, 1929, 143–155.
- V. Bierbrauer, *Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jhs. in Südosteuropa* In: H. Wolfram, F. Daim, (ed.), *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Wien 1980, 131–143.
- I. Bóna, *Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969)*. Acta Archaeologica Hungarica 23, 1971, 265–336.
- I. Bóna, *Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken*. Budapest 1976.

- D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, *Seoba naroda – arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*. Zemun 1962.
- H. Friesinger, B. Vacha, *Die vielen Väter Österreichs*. Wien 1987.
- J. Hampel, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn 1-3*. Braunschweig 1905.
- A. Kiss, *Ein Versuch, die Funde und das Siedlungsgebiet der Ostgoten in Pannonien zwischen 456–471 zu bestimmen*. Acta Archaeologica Hungarica 31, 1979, 329–339.
- A. Kiss, *Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft*. Acta Archaeologica Hungarica 35, 1983, 95–131.
- W. Kubitschek, *Grabfunde in Untersiebenbrunn (auf dem Marchfelde)*. Jahrbuch für Altertumskunde 5, 1911, 32–74.
- W. Menghin (red.), *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg 1987.
- W. Seipel, (ed.), *Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó*. Milano – Wien 1999.
- J. Tejral, *Morava na sklonku antiky*. Monumenta Archaeologica 19. Praha 1982.
- J. Tejral, *Zur Chronologie und Deutung der südöstlichen Elemente in der frühen Völkerwanderungszeit Mitteleuropas*. Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums 1987, 11–46.
- J. Tejral, *Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donaauraum*. Archaeologia Austriaca 72, 1988, 223–304.
- J. Tejral, *Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaauraum* In: J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski (ed.), *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 8. Brno 1997, 321–392.

Вандали

- Г.-И. Диснер, *Королевство вандалов. Взлёт и падение*. Санкт-Петербург. 2002.
- J. Andrzejowski, A. Kokowski, Ch. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*. Katalog wystawy. Lublin-Warszawa 2004.
- E. Beninger, *Der Wandalenfund von Czeke-Cejkov*. Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien 45, 1931, 183–224.
- Ch. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*. Paris 1955.
- J. Diesner, *Das Vandalenreich*. Stuttgart 1966.
- Ch. Eger, *Koudiat Zâteur*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Berlin – New York 2000, 267–269.
- Ch. Eger, *Vandalische Grabfunde aus Karthago*. Germania 79, 2001, 347–390.
- W. Grempler, *Der Fund von Sackrau*. Brandenburg a. d. M. 1888.
- W. Grempler, *Der II. und III. Fund von Sackrau*. Berlin 1888, 59–60.
- G. Koenig, *Wandalische Grabfunde des 5. und 6. Jahrhunderts*. Madrider Mitteilungen 22, 1981, 299–361.
- P. Prohászka, *Das vandalische Königgrab von Osztrópataka (Ostrovany, SK)*. Monumenta Germanorum Archeologia Hungariae 3. Budapest 2006.
- D. Quast, *Völkerwanderungszeitliche Frauengräber aus Hippo Regius (Annaba/Bône) in Algerien*. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz 52, 2005, 237–315.
- Ph. v. Rummel, *Habitus vandalarum? Zur Frage nach einer gruppenspezifischen Kleidung der Vandalen in Nordafrika*. Antiquité Tardive 10, 2002, 131–141.
- Ph. v. Rummel, *Der Forschungsstand zum afrikanischen Vandalenreich nach den*

internationalen Kolloquien "L'Afrique vandale et byzantine" in Tunis und Paris 2001 und 2002. Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 44, 2003, 85–97.

- Ph. Von Rummel, *Where have the Vandals gone? Migration, Ansiedlung und Identität der Vandalen im Spiegel archäologischer Quellen aus Nordafrika*. G. M. Berndt, R. Steinacher (ed.), *Das Reich der Vandalen und seine (Vor-) Geschichten*. Wien 2008, 151–182.
- L. Schmidt, *Geschichte der Wandalen*. München 1942.
- J. Strzelczyk, *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*. Warszawa 1992.

Свеби

- P. C. Díaz Martín, *La monarquía sueva en el s. V. Aspectos políticos y prosopográficos*. Revista de Historia de la Universidad de Salamanca. Studia Historica 4–5,1, 1986/1987 (1987), 205–226.
- P. C. Díaz Martínez, *El alcance de la ocupación sueva de "Gallaecia" y el problema de germanización* In: *Galicia: de romanidad a xermanización*. Santiago de Compostela 1992, 209–226.
- A. Koch, *Zum archäologischen Nachweis der Sueben auf der Iberischen Halbinsel. Überlegungen zu einer Gürtelschnalle aus der Umgebung von Baamorto/Monforte de Lemos (Prov. Lugo, Spanien)*. Acta Praehistorica et Archaeologica 31, 1999, 156–198.
- W. Reinhart, *Historia general del reino hispanico de los Suevos*. Madrid 1952.

Візианти в Галії

- C. Barrière-Flavy, *Etudes sur les sépultures barbares du Midi et de l'Ouest de France*. Toulouse-Paris 1893.
- M. Kazanski, *Quelques documents du Ve siècles ap. J.-C. attribuables aux Wisigoths découverts en Aquitaine*. Aquitania 13, 1995, 193–202.
- P. Périn, (ed.), *Gallo-Romains, Wisigoths et Francs en Aquitaine, Septimanie et Espagne*. Actes des VIIe Journées internationales d'Archéologie mérovingienne Toulouse, 1985. Rouen 1991.
- M. Rouche, *L'Aquitaine des Wisigoths aux Arabes*. Paris 1979.

Візианти в Іспанії

- Д. Клауде, *История вестготов*. Санкт-Петербург 2002.
- M. Almagro Basch, *La necropolis hispano-visigoda de Segobriga Saelices (Cuenca)*. Excavaciones Arqueológicas en España 84. Madrid 1975.
- F. de Ansoleaga, *El cementerio de Pamplona (Navarra)*. Pamplona 1914.
- X. Barrat i Altet, *La circulation des monnaies suèves et wisigothiques*. Beiheft der "Francia" 4. München 1976.
- D. Claude, *Adel, Kirche und Königtum im Westgotenreich*. Sigmaringen 1971.
- W. Ebel-Zepezauer, *Studien zur Archäologie der Westgoten vom 5.–7. Jh. n. Chr.* Iberia Archaeologica 2. Mainz am Rhein 2000.
- Ch. Eger, *Westgotische Gräberfelder auf der Iberischen Halbinsel als historische Quelle: Probleme der ethnischen Deutung* In: B. Paffgen, E. Pohl, M. Schmauder, (ed.), *Cum grano salis. Beiträge zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*. Festschrift V. Bierbrauer. Friedberg 2005, 165–181.

- G. Koenig, *Archäologische Zeugnisse westgotischer Präsenz im 5. Jahrhundert*. Madrider Mitteilungen 21, 1980, 220–247.
- A. Molinero Pérez, *La necropolis visigoda de Duratón*. Acta Arqueologica Hispanica 4. Madrid 1948
- A. Molinero Pérez, *Aportaciones de las excavaciones y hallazgos casuales (1941–1959) al Museo Arqueológico de Segovia*. Excavaciones Arqueológicas en España 72. Madrid 1971.
- P. de Palol, G. Ripoll, *Die Goten*. Stuttgart 1990.
- G. Ripoll, *La necropolis visigoda de El Carpio de Tajo (Toledo)*. Madrid 1985.
- H. Zeiss, *Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich*. Denkmäler der Völkerwanderungszeit 2. Berlin 1934.
- B. Sasse, "Westgotische" Gräberfelder auf der Iberischen Halbinsel am Beispiel der Funde aus El Carpio de Tajo (Torrijos, Toledo). Madrider Beiträge 26. Mainz am Rhein 2000.
- A. Vigil-Escalera Guirado, *Cabañas de época visigoda: evidencias arqueológicas des sur de Madrid. Tipología, elementos de datación y discusión*. Archivo Español de Arqueología 73, 2000, 223–252

Остроготи в Італії

- G. Annibaldi, J. Werner, *Ostgotische Grabfunde aus Acquasanta, Prov. Ascoli Piceno (Marche)*. Germania 41, 1963, 356–373.
- V. Bierbrauer, *Die ostgotischen Funde von Domagnano, Republik San Marino (Italien)*. Germania 51, 1973, 499–523.
- V. Bierbrauer, *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien*. Spoleto 1975.
- V. Bierbrauer, *Historische Überlieferung und archäologischer Befund. Ostgermanische Einwanderer unter Odoaker und Theoderich nach Italien. Aussagemöglichkeiten und Grenzen der Archäologie* In: K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (ed.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*. Kraków 1992, 263–277.
- V. Bierbrauer, *Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien)*. Zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 1995, 541–592.
- V. Bierbrauer, *Neue ostgermanische Grabfunde des 5. und 6. Jahrhunderts in Italien*. Acta Praehistorica et Archaeologica 39, 2007, Festschrift W. Menghin, 93–124.
- M. Vogt, *Spangenhelme. Baldenheim und verwandte Typen*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 39. Mainz 2006.

Геніги

- V. Bierbrauer, *Gepiden im 5. Jahrhundert – eine Spurensuche* In: V. Mihailescu-Birliba et alii, *Miscellanea Romano-Barbarica*. București 2006, 167–216.
- I. Bóna, *Gepiden in Siebenbürgen – Gepiden an der Theiss. (Probleme der Forschungsmethode und Fundinterpretation)*. Acta Archaeologica Hungarica 31, 1979, 9–50.
- I. Bóna, M. Nagy, *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Budapest 2002.
- T. Capelle, *Die Miniaturkette von Szilágysomlyó (Simleul Silvaniei)*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 22. Bonn 1994.

- D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.)*. Archaeologia Hungarica 38. Budapest 1961.
- J. Cseh et alii, *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest 2005.
- W. Pohl, *Die Gepiden und die gentes an der mittleren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert* In: H. Wolfram, F. Daim (ed.), *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Wien 1980, 239–305.
- W. Seipel, (ed.), *Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó*. Milano – Wien 1999.

Бургунди

- H. H. Anton, *Burgunden*. Raellexikon der Germanischen Altertumskunde 4. Berlin – New York 1981, 235–248.
- H. Baudot, *Mémoire sur les sépultures des barbares de l'époque mérovingienne, découvertes en Bourgogne*. Dijon – Paris 1860.
- L. Blondel, *Praetorium, palais burgonde et château comtal*. Genava 18, 1940, 69–87.
- Ch. Bonnet, *Le groupe épiscopal de Genève*. Archäologie der Schweiz 1991, 221–228.
- G. Domański, *Kultura luboszycka między Łabą a Odrą w II-IV wieku*. Wrocław 1979.
- H. Gaillard de Sémainville, *Les cimetières mérovingiens de la côte chalonaise et de la côte mâconnaise*. Dijon 1980.
- H. Gaillard de Sémainville, (ed.), *Les Burgondes*. Apports de l'archéologie. Actes du colloque international de Dijon 5–6 novembre 1992. Dijon 1995, 97–102.
- A. Leube, *Die römische Kaiserzeit im Oder-Spree-Gebiet*. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 9. Berlin 1975.
- R. Marti, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Saint-Sulpice VD*. Cahiers d'Archéologie Romande 52. Lausanne 1990.
- M. Martin, *Burgunden*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Hoops 4. Berlin – New York 1981, 248–271.
- O. Perrin, *Les Burgondes. Leur histoire, des origines à la fin du premier Royaume (534)*. Neuchâtel 1968.
- B. Privati, *La nécropole de Sézégny (Avusy-Genève)*. Genève 1983.
- A. Thevenin, *Les cimetières mérovingiens de la Haute-Saône*. Annales littéraires de l'Université de Besançon 89 (Archéologie 20). Paris 1968.
- H. Zeiss, *Studien zu den Grabfunden aus dem Burgunderreich an der Rhône*. Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 4. München 1938.

Арамани

- L. Bakker, *Raetien unter Postumus – Das Siegesdenkmal einer Juthungenschlacht im Jahre 260 n. Chr. aus Augsburg*. Germania 71, 1993, 369–386.
- A. Burzler, M. Höneisen, J. Leicht, B. Ruckstuhl, *Das frühmittelalterliche Schleithem – Siedlung, Gräberfeld und Kirche*. Schaffhausen 2002.
- R. Christlein, *Besitzabstufungen zur Merowingerzeit im Spiegel reicher Grabfunde aus West- und Süddeutschland*. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 20, 1973, 147–180.

- R. Christlein, *Der Runde Berg bei Urach I. Die frühgeschichtlichen Kleinfunde auuserhalb der Plangrabungen*. Heidelberg 1974.
- R. Christlein, *Die Alamannen*. Archäologie eines lebendigen Volkes. Stuttgart 1978.
- M. Franken, *Die Alamannen zwischen Iller und Lech*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit 5. Berlin 1944.
- K. Fuchs et alii (ed.), *Die Alamannen. Begleitband zur Ausstellung "Die Alamannen"*. Stuttgart 1998.
- F. Garscha, *Die Alamannen in Südbaden*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit 11. Berlin 1970.
- D. Geuenich, (ed.), *Die Franken und die Alemannen bis zur "Schlacht bei Zülpich" (496/97)*. Ergänzungsband zum Reallexikon des Germanischen Altertumskunde 19. Berlin – New York 1998, 270–324.
- S. Junghans, *Sweben – Alamannen und Rom*. Stuttgart 1986.
- U. Koch, *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit 13. Berlin 1978.
- U. Koch, *Der Runde Berg bei Urach VI. Die Glas- und Edelsteinfragmente aus den Plangrabungen 1967–1983*. Heidelberg 1987.
- U. Koch, *Der Runde Berg bei Urach VII. Frühgeschichtliche Funde von den Hängen und Terrassen und Nachträge zu Urach V und VI*. Heidelberg 1991.
- U. Koch, *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 60. Stuttgart 2001.
- D. Quast, *Die merowingerzeitlichen Grabfunde von Gültlingen (Stadt Wildberg, Kreis Calw)*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 52. Stuttgart 1993.
- R. Roeren, *Zur Archäologie und Geschichte Südwestdeutschlands im 3. bis 5. Jahrhundert n. Chr.* Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 7, 1960, 214–294.
- H. Steuer, *Der Zähringer Burgsberg bei Freiburg im Breisgau. Eine Höhlesiedlung des 4./5. Jahrhunderts*. Archäologisches Korrespondenzblatt 19, 1989, 169–184.
- W. Veeck, *Die Alamannen in Württemberg*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit 1. Berlin 1931.

Франки

- C. Лебек, *Происхождение франков. V–IX века*. Москва 1993.
- J. Alénus-Lecerf, *Le cimetière de Vieuxville. Bilan des fouilles 1980–1984*. Archaeologia Belgica N. S. 1, 1985, 121–139.
- H. Ament, *Fränkische Adelsgräber von Flonheim*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie B, 15. Berlin 1970.
- H.W. Böhme, *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 19. München 1974.
- K. Böhner, *Zur historischen Interpretation der sog. Laetengräber*. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 10, 1963, 139–167.
- R. Brulet et alii, *Les fouilles du Quartier Saint-Brice à Tournai. 2*. Collection d'Archéologie Joseph Mertens 7. Louvain-la-Neuve 1991.
- D. Claude, *Aspekte des Binnenhandels im Merowingerreich auf Grund der Schriftquellen*. Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in

- Mittel- und Nordeuropa III. Göttingen 1985, 9–99.
- G. Clauss, *Die Tragsitte von Bügelfibeln*. Eine Untersuchung zur Frauentracht im frühen Mittelalter. Jahrb. RGZM 34, 1989, 491–603.
- H. Dannheimer, *Die germanischen Funden der späten Kaiserzeit und des frühen Mittelalters in Mittelfranken*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A 7. Berlin 1962.
- O. Doppelfeld, *Das fränkische Frauengrab unter dem Chor des Kölner Domes*. Germania 38, 1960, 89–113.
- O. Doppelfeld, *Das fränkische Knabengrab unter dem Chor des Kölner Domes*. Germania 42, 1964, 156–188.
- M. Fleury, A. France-Lanord, *Les trésors mérovingiens de la basilique de Saint-Denis*. Woippy 1998.
- A. France-Lanord, M. Fleury, *Das Grab der Arnegundis in Saint-Denis*. Germania 40, 1962, 341–359.
- F. Fremersdorf, *Das fränkische Reihengräberfeld von Köln-Müngersdorf*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A 6. Berlin 1955.
- E. James, *The Franks. The peoples of Europe*. Oxford 1990.
- W. Janssen, *Reiten und Fahren in der Merowingerzeit*. Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa 5. Göttingen 1989, 174–228.
- M. Kazanski, P. Périn, *Le mobilier funéraire de la tombe de Childéric I^r. Etat de la question et perspectives*. Revue archéologique de Picardie 3/4, 1988, 13–38.
- M. Kazanski, P. Périn, *La tombe de Childéric et la question de l'origine des parures de style cloisonné*. Antiquités Nationales 28, 1996, 203–209.
- Ch. Landes (ed.), *Gaule mérovingienne et le monde méditerranéen*. Actes des IXe Journées d'Archéologie Mérovingienne. Lattes 1988.
- M. Müller-Wille, *Zwei religiöse Welten: Bestattungen der fränkischen Könige Childerich und Chlodwig*. Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse 1. Stuttgart 1998.
- P. Périn, *Pour une révision de la datation de la tombe d'Arégonde, épouse de Clotaire I^r, découverte en 1959 dans la basilique de Saint-Denis*. Archéologie médiévale 21, 1991, 21–50.
- P. Périn, Th. Calligaro, *Neue Erkenntnisse zum Arnegundegrab. Ergebnisse der Metallanalyse und der Untersuchungen organischer Überreste aus Sarkophag 49 aus der Basiika von Saint-Denis*. Acta Praehistorica et Archaeologica 39, 2007, 147–179.
- P. Périn, L.-Ch. Feffer, *Les Francs. 1. A la conquête de la Gaule 2. A l'origine de la France*. Paris 1987.
- R. Pirling, *Ein fränkischer Fürstengrab aus Krefeld-Gellep*. Germania 42, 1964, 188–216.
- R. Pirling, *Römer und Franken am Niederrhein*. Mainz 1986.
- H. Roosens, J. Alenus-Lecerf, *Sépultures mérovingiennes au "Vieux Cimetière" d'Arlon*. Archaeologia Belgica 68, 1965.
- H. Roth, *Zum Handel der Merowingerzeit auf Grund ausgewählter archäologischer Quellen*. In: Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa 3. Göttingen 1985, 161–192.
- W. Sage, *Die fränkische Siedlung bei Gladbach, Kreis Neuwied*. Rheinisches Museum Bonn. Kleine Museumshefte 7, 1969.
- J. Werner, *Zur Entstehung der Reihengräberzivilisation*. Archaeologia Geographica 1, 1951, 23–32.
- J. Werner, *Childerichs Pferde*. In: Germanische Religionsgeschichte. Ergänzungsbände zum

Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 5. Berlin 1992, 145–161.

A. Wiczorek et alii, *Die Franken – Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben*. Mainz 1996.

J. Willems, *Le quartier artisanal gallo-romain et mérovingien de "Batta" à Huy*. *Archaeologia Belgica* 148, 1973.

Лангобарди

H. Adler, *Die Langobarden in Niederösterreich* In: *Germanen, Awaren, Slawen in Niederösterreich*. Wien 1977, 73–86.

J. Bemmam, M. Schmauder (ed.), *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*. Bonn 2008.

V. Bierbrauer, *Langobarden*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 18. Berlin – New York 2001, 69–93.

I. Bóna, *Die Langobarden in Ungarn*. *Acta Archaeologica Hungarica* 7, 1956, 183–244.

R. Busch (ed.), *Die Langobarden. Von der Unterelbe nach Italien*. Neumünster 1988.

Ch. Eger, *Zum Ende der langobardischen Besiedlung an der Niederelbe* In: M. Maćzyńska, T. Grabarczyk, (ed.), *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*. Łódź 2000, 32–51.

H.-J. Eggers, *Zur Umwelt der Fürstengräber von Marwedel I und II*. *Die Kunde* N. F. 16, 1965, 95–99.

H. Friesinger, H. Adler, *Die Zeit der Völkerwanderung in Niederösterreich*. Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 41/42. St. Pölten – Wien 1979.

H.-J. Hässler (ed.), *Ur- und Frühgeschichte in Niedersachsen*. Stuttgart 1991.

G. Körner, *Marwedel II. Ein Fürstengrab der älteren römischen Kaiserzeit*. *Lüneburger Blätter* 3, 1952, 34–64.

G. Körner, *Die Vervollständigung des Fürstengrabes Marwedel II*. *Die Kunde* N. F. 16, 1963, 99–106.

F. Krüger, *Das Reitergrab von Marwedel*. Festblätter des Museumsvereins für das Fürstentum Lüneburg 1, 1928.

R. Leineweber, *Ein spätrömerzeitlicher Verhüttungsplatz im Bereich eines zeitgleichen Brandgräberfeldes von Zethlingen, Kr. Salzwedel*. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 72, 1989, 97–120.

R. Leineweber, *Die Altmark in spätrömischer Zeit*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie – Landesmuseum für Vorgeschichte – Sachsen-Anhalt 50. Halle (Saale) 1997.

I Longobardi. Ausstellungskatalog. Milano 1990.

W. Menghin, *Die Langobarden. Archäologie und Geschichte*. Stuttgart 1985

V. Starè, *Kranj, nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*. Katalogi in Monografije 18. Ljubljana 1980.

F. Stein, *"Da erhoben sich die Langobarden aus ihren Sitzen und wohnten etliche Jahre in Rugiland"*. *Zu den Grenzen von Siedlungsräumen nach schriftlichen und archäologischen Quellen* In: *Grenzen erkennen – Begrenzungen überwinden. Festschrift R. Schneider*. Sigmaringen 1999, 35–101.

H.-U. Voss, *"...alles geordnet mit Maas, Zahl und Gewicht"? Anmerkungen zur Ausstattung einiger frühkaiserzeitlicher "Fürstengräber" des unteren Elbegebietes* In: S. Burmeister et

alii (ed.), *Zweiundvierzig. Festschrift M. Gebühr*. Rahden/Westf. 2007, 181–190

W. Wegewitz, *Das langobardische Gräberfeld von Putensen, Kr. Harburg*. *Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen* 10. Hildesheim 1972.

J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien*. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Abhandlungen, N. F. 55 A. München 1962.

R. Worbs, *Zethlingen, ein Brandgräberfeld der spätrömischen Kaiserzeit aus der Altmark*. Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1979/12 (L 14). Halle/Saale 1979.

Туринги

H. W. Böhme, *Les Thuringiens dans le monde du Royaume franc*. *Revue archéologique de Picardie* 3/4, 1988, 57–69.

B. Schmidt, *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland*. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 18. Halle 1961.

B. Schmidt, *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Katalog (Südteil)*. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 25. Halle 1970.

B. Schmidt, *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Katalog (Nord-Ost-Teil)*. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 29. Berlin 1976.

B. Schmidt, *Hermunduren – Warnen – Thüringer. Zur Geschichte des 3. bis 5. Jh. im Saalegebiet anhand des birtuellen Gräberfeldes von Merseburg-Süd*. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 65, 1982, 173–215.

W. Timpel, *Das altthüringische Wagengrab von Erfurt-Gispersleben*. *Alt-Thüringen* 17, 1980, 181–238.

L. Wamser, *Eine thüringische Adelsgrablege des 6. Jahrhunderts bei Zeuzleben*. *Das archäologische Jahr in Bayern* 1983, 1984, 133–138.

Баюбари

H. Dannheimer, H. Dopsch, (ed.), *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488–788*. Ausstellungskatalog. Salzburg 1988.

E. Keller, *Das spätrömische Gräberfeld von Neuburg an der Donau*. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Reihe A, 40. München 1979.

U. Koch, *Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Regensburg*. *Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit* 10. Berlin 1968.

H. Ladenbauer-Orel, *Linz-Zizlau, das bairische Gräberfeld an der Traunmündung*. Wien 1960.

H. Losert, A. Pleterski, *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und "Ethnogenese" der Bajuwaren*. Berlin-Bamberg-Ljubljana 2003.

W. Menghin, *Frühgeschichte Bayerns*. Stuttgart 1990.

W. Sage, *Gräber der älteren Merowingerzeit aus Altenerding, Ldkr. Erding (Oberbayern)*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 54, 1973, 212–319.

Слов'яни

А. М. Обломский, *Днепровское лесостепное левобережье в поздне римское и гуннское время*. *Раннеславянский мир* 5. Москва 2002.

- О. М. Приходнюк, *Пеньковская культура. Культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж 1998.
- О. М. Приходнюк, *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Київ — Чернівці 2001.
- Р. В. Терпиловский, *Словяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э.* Monumenta Studia Gothica 3. Lublin 2004.
- G. Fusek, *Slovensko vo včasnოსlovenskom období*. Nitra 1994.
- Р. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian*. Kraków 2005.
- M. Parczewski, *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*. Kraków 1988.
- M. Parczewski, (red.) K. Godłowski, *Pierwotne siedziby Słowian*. Kraków 2000.
- A. Pleterski, *Etnogeneza Slovanov*. Ljubljana 1990.
- Z. Vaňa, *Świat dawnych Słowian*. Warszawa 1985.

Абари

- Ф. Дайм, *История и археология авар*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 9, 2002, 273—384.
- Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes. 6.—8. Jh.* Frankfurt a. Main 1985.
- F. Daim (ed.), *Awarenforschungen*. Archaeologia Austriaca, Monographien 1, Band 1. Wien 1991.
- F. Daim, (ed.), *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt*. Monographien aus Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7, Innsbruck 1999.
- É. Garam, I. Kovrig, J. G. Szabó, G. Tórok, *Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary 1*. Budapest 1975.
- A. Kiss, *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary 2*. Budapest 1977.
- W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* München 1988.

Джерела ілюстрацій

(номери відновляють нумерації рисунків у тексті)

1. A. Wiczorek, P. Périn (Her.), *Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräben des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien*. Darmstadt 2001, 26.
2. K. Düwel, *Frühe Schriftkultur bei den Barbaren. Germanische Runen, Lateinische Isschriften*. In: *Die Alamannen*. Stuttgart 1997, 491—498.
3. K. Walenta, *Die Goten im Norden. Die Vandalen. Nordstemmen* 2003, 404—405.
4. K. Walenta, *Die Goten im Norden. Die Vandalen. Nordstemmen* 2003, 404—405.
5. Фото Я. Стробіна, розкопки М. Петшака.
6. Фото Я. Стробіна, розкопки М. Петшака.
7. K. Godłowski, T. Wichman, *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Świętokrzyskie-Gebirge*. Monumenta Archaeologica Barbarica VI. Kraków 1998.
8. Фото М. В. Потупчика, розкопки М. Є. Левади та Б. В. Магомедова.
9. K. Bierbrauer, *Le miniature. I Goti*. Milano 1994, 266—275.
10. M. Kazanski, *Die Hunnen im nördlichen Kaukasusgebiet*. In: *Attila und die Hunnen*. Stuttgart 2007, 75—81.
11. C. Herberichs, *Die Jungfrau und der Hunnenkönig. Attila in der Ursula-Legende*. In: *Attila und die Hunnen*. Stuttgart 2007, 359—367.
12. И. П. Засецкая, *Золотые украшения гуннской эпохи*. Ленинград 1975, табл. I.
13. 1) Ф. Фюлеп, *Венгерский Национальный музей*. In: *Будапештские музеи*. Будапешт 1985, 12, кат. № 8; 2) *Attila und die Hunnen*. Stuttgart 2007, 218.
14. Фото та розкопки І. М. Храпунова.
15. И. Н. Храпунов, *Могильник Дружное (III—IV в. нашей эры)*. Monumenta Studia Gothica 2. Lublin 2002.
16. Фото І. Ю. Ройченка.
17. A. Wiczorek, P. Périn (Her.), *Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräben des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien*. Darmstadt 2001.
18. 1) A. Wiczorek, P. Périn (Her.), *Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräben des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien*. Darmstadt 2001; 2) M. Kazanski, *France et autres barbares dans le royaume mérovingien*. L'archeologue 29, 1997, 16—19.
19. А. В. Подосинов, *Восточная Европа в римской картографической традиции*. Москва 2002, илл. 6—8.
20. A. Yeroulanou, *Diatrita. Gold pierced-work jewellery from the 3rd to the 7th century*. Athens 1999.
21. A. Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum. Symbolika prestiżu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku starożytności*. Światowit Supplement Series A: Antiquity, vol. II. Warszawa 1998, tabl. H:29,II.
22. W. Grempler, *Der II. und III. Fund aus Sackrau*. Berlin 1888.
23. D. Quast, *Germanische Fürstengräber der Römischen Kaiserzeit im Spannungsfeld zwischen*

- Römischen Reich und germanischem Umfeld. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Jahrbuch 2006. Mainz 2007, 50.
24. P. Prohászka, *Das Vandalische Königsgrab Von Osztrópataka (Ostrovany, SK.)*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 3, Budapest 2006.
 25. I. Zaseckaja, *Kerc, via Gospital'naja*. I Goti. Milano 1994, 116–123.
 26. H.-J. Diesner, *The Grate Migration*. Leipzig 1978, fig. 34.
 27. А. Г. Фурасьев, *Эпоха Меровингов: орлы Рима и вороны Вотана*. СПб 2007.
 28. A. Aibabin, E. Chajredinowa, *Die Gräberfeld von Lutschistoe*. In: *Unbekannte Krim*. Heidelberg 1999, 134–147.
 29. Фото О. Г. Герцена.
 30. A. Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum. Symbolika prestiżu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku starożytności*. Światowit Supplement Series A: Antiquity, vol. II. Warszawa 1998, tabl. I:29, V.
 31. M. Kazanski, J. Tejral, *Die materiale Kultur der östlichen Barbaren zur Zeit der Hunnenherrschaft*. In: A. Wiczorek, P. Périn (Her.), *Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräben des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien*. Darmstadt 2001, 45–53.
 32. *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*. Frankfurt am Main 1994.
 33. *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*. Frankfurt am Main 1994.
 34. L. Börner, *Ardarich und die Gepiden*. In: *Attila und die Hunnen*. Stuttgart 2007, 303–311.
 35. *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*. Frankfurt am Main 1994.
 36. *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*. Frankfurt am Main 1994.
 37. R. Harhoiu, *Die Völkerwanderungszeit*. In: *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*. Frankfurt am Main 1994, Abb. 33.
 38. *Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó*. Wien 1999, Katalog.
 39. D. Freiberger, K. Gschwanner, *Beobachtungen zu Herstellungstechnik und Tragweise der Goldkette*. In: *Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó*. Wien 1999, 97–111.
 40. R. Stark, *Die Fibeln*. In: *Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó*. Wien 1999, 139–159.
 41. *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg 1988, 319, Taf. VII,33a-c.
 42. Фото И. Р. Ахмедова, *Державний історичний музей (Москва)*.
 43. А. Г. Фурасьев, *Эпоха Меровингов: орлы Рима и вороны Вотана*. СПб 2007.
 44. A. van Scheltema, *Eine neue germanische Adlerpange*. Germanen-Erbe 2, 1937, 338–341.
 45. G. Ripoll Luyez, *Archeologia visigota in Hispania*. In: *I Goti*. Milano 1994, 301–327.
 46. В. Хардаев, *Пам'ятки ювелірного мистецтва середньовіччя IV–XIV ст.* In: *Золота скарбниця України*. Київ 1999, 37–66, рис. 62.
 47. M. Kazanski, *France et autres barbares dans le royaume mérovingien*. L'archeologue 29, 1997, 16–19.
 48. A. Wiczorek, P. Périn (Her.), *Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräben des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien*. Darmstadt 2001.
 49. A. Wiczorek, P. Périn (Her.), *Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräben des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien*. Darmstadt 2001.
 50. B. Kürti, *Hunnische Grabfunde*. Germanen, In: *Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg 1988, 181–186, Taf. 13.
 51. J. Tejral, Ch. Pilet, M. Kazanski (dir.), *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. Brno 1999.
 52. S. Berthelot, Ch. Pilet, *Östliche Einflüsse im Gräberfeld Saint-Martin-de-Fontenay (Clavados, Frankreich)*. In: *Attila und die Hunnen*. Stuttgart 2007, 320–321.
 53. M. Kazanski, U. Koch, *Die Westgoten*. In: A. Wiczorek, P. Périn (Her.), *Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräben des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien*. Darmstadt 2001, 65–66.
 54. A. Bursche, *Die Rolle römischer Goldmedaillone in der Spätantike*. In: *Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó*. Wien 1999, 39–53.
 55. K. Bierbrauer, *Le miniature*. I Goti. Milano 1994, 266–275.
 56. T. Gabuev, *Ein hunnenzeitliches Fürstengrab aus dem Kaukasusgebiet. Kurgan 2 des Gräberfeldes Brut*. In: *Attila und die Hunnen*. Stuttgart 2007, 292–301.
 57. М. Б. Цукин, *Готский путь*. Санкт-Петербург 2005.
 58. Ch. Eger, *Vandalische Grabfunde aus Karthago*. Germania 79–2, 2001, 347–390.
 59. Cathédrale St-Pierre, Genève. Фото з листівки.
 60. *Des celtes aux burgondes. Musée d'Yverdon et région Yverdon-les-Bains*. Ecole-musée 11. Canton de Vaud 2006, 17.
 61. M. Knaut, *Anfahrt, Zugang und Besichtigung. Der Runde Berg bei Urach*. Führer zu archäologischen Denkmälern in Baden-Württemberg 14. Stuttgart 1991, 13–22.
 62. M. Martin, *Die Alamannen*. In: *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788*. München 1988, 79–86.
 63. Ch. Bücken, *Reibschalen, Gläser und Militärgürtel. Römischer Lebensstil im freien Germanien*. In: *Die Alamannen*. Stuttgart 1997, 135–143.
 64. U. Koch, *Ethnische Vielfalt im Südwesten. Beobachtungen in merowingerzeitlichen Gräberfeldern an Neckar und Donau*. In: *Die Alamannen*. Stuttgart 1997, 219–232.
 65. R. Windler, *Franken und Alamannen in einem romanischen Land*. In: *Die Alamannen*. Stuttgart 1997, 261–268.
 66. I. Stork, *Als Persönlichkeit ins Jenseits. Bestattungssitte und Grabraub als Kontrast*. In: *Die Alamannen*. Stuttgart 1997, 418–432.
 67. U. Giesler, *Völker am Hochrhein*. In: *Die Alamannen*. Stuttgart 1997, 209–218.
 68. J. Oldenstein, *Die spätrömische Armee*. In: *Attila und die Hunnen*. Stuttgart 2007, 195–207.
 69. А. Г. Фурасьев, *Эпоха Меровингов: орлы Рима и вороны Вотана*. СПб 2007.
 70. M. Kazanski, P. Périn, *Die Gräber des Heva von Pouan und des Childerich von Tournai*. In: A. Wiczorek, P. Périn (Her.), *Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräben des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien*. Darmstadt 2001, 75–79.
 71. 1) A. Wiczorek, P. Périn (Her.), *Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräben des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien*. Darmstadt 2001; 2) I. Lebedynsky, *La fer et l'or: l'art de la guerre chez les Barbares*. L'Archéologue, Archéologie nouvelle 50, 2000.
 72. *Gallien in der Spätantike*. Ausstellungskatalog. Mainz 1980.
 73. M. Kazanski, *France et autres barbares dans le royaume mérovingien*. L'Archéologue,

- Archéologie nouvelle 29, 1997, 16–19.
74. R. Pirling, *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep 1960–1963*. Berlin 1974.
 75. M. Pfaffenbichler, *Spanghelme*. In: *Attila und die Hunnen*. Stuttgart 2007, 245–251.
 76. P. Périn, *La basilique de Saint-Denis, nécropole royale mérovingienne*. L'Archéologue, Archéologie nouvelle 29, 1997, 22–26.
 77. G. Clauss, *Die Tragsitte der Bügelfibeln. Eine Untersuchung zur Frauentracht im frühen Mittelalter*. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 34. Mainz 1989, 491–603.
 78. 1) *Paris de Clovis à Dagobert*. Paris, 1997, No 60; 2) P. Périn, *La basilique de Saint-Denis, nécropole royale mérovingienne*. L'Archéologue, Archéologie nouvelle 29, 1997, 22–26.
 79. фото Dombauarchiv Köln.
 80. P. Périn, *La basilique de Saint-Denis, nécropole royale mérovingienne*. L'archeologue 29, 1997, 22–26.
 81. P. H. Feist, *Galeria Narodowa w Londone*. Warszawa 1974, No 36.
 82. J. Tejral, *Probleme der Völkerwanderungszeit nördlich der mittleren Donau*. In: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg 1988, 351–382, Taf. VIII, 13.h.
 83. *Das Gold von Nyíregyháza*. Archäologische Sammlungen in Nyíregyháza 1. 1997.
 84. M. Хорват, *Музей истории Будапешта*. In: *Будапештские музеи*. Будапешт 1985, 78, кат. № 125.
 85. *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*. Frankfurt am Main 1994.
 86. M. Schmauder, *Die Onyxfibel aus Szilágyosomlyó und die Gruppe der sogenannten Kaiserfibeln*. In: *Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágyosomlyó*. Wien 1999, 121–131.
 87. M. G. Maioli, *Ravenna e la Romagna in epoca gota*. In: *I Goti*. Milano 1994, 232–243.
 88. C. Compostella, *Ritratto femminile*. In: *I Goti*. Milano 1994, 384.
 89. V. Bierbrauer, *Roma, via Flaminia*. In: *I Goti*. Milano 1994, 182–183.
 90. V. Bierbrauer, *Archeologia degli Ostrogoti in Italia*. In: *I Goti*. Milano 1994, 170–213.
 91. V. Bierbrauer, *Archeologia degli Ostrogoti in Italia*. In: *I Goti*. Milano 1994, 170–213.
 92. *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg 1988, 421–422, Taf. 70–71.
 93. J. Tejral, *Die germanische Oberschicht an der Wende der älteren zur jüngeren Römischen Kaiserzeit: Das Grab von Mušov*. In: A. Wiczorek, P. Périn (Her.), *Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräben des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien*. Darmstadt 2001, 19–21.
 94. *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg 1988, Taf. 93–94.
 95. W. Menghin, *Die Langobarden*. Stuttgart 1985.
 96. U. Koch, *Die Thüringer*. In: A. Wiczorek, P. Périn (Her.), *Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräben des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien*. Darmstadt 2001, 60–61.
 97. H.-J. Diesner, *The Grate Migration*. Leipzig 1978, fig. 99.
 98. L. Wamser, *Eine thüringisch-fränkische Adelsgrablege des 6./7. Jahrhunderts bei Zeuzleben, Gemeinde Werneck, Landkreis Schweinfurt*. Jahrbuch der Bayerischen Denkmalpflege 38, 1987, 30–50.
 99. W. Timpel, *Das altthüringische Wagengrab von Erfurt-Gispersleben*. Alt-Thüringen 17, 1980, 181–238.
 100. L. Wamser, *Eine thüringisch-fränkische Adelsgrablege des 6./7. Jahrhunderts bei Zeuzleben, Gemeinde Werneck, Landkreis Schweinfurt*. Jahrbuch der Bayerischen Denkmalpflege 38, 1987, 30–50.
 101. U. von Freeden, D. Lehmann, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Peigen, Gem. Pilsting*. Schriftenreihe des Niederbayerischen Archäologiemuseums Landau. Landau a.d. Isar 2005.
 102. G. Diepolder, *Grundzüge der Siedlungsstruktur*. In: *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788*. München 1988, 168–178.
 103. G. Ripoll López, *Archeologia visigota in Hispania*. In: *I Goti*. Milano 1994, 301–327.
 104. G. Ripoll López, *Archeologia visigota in Hispania*. In: *I Goti*. Milano 1994, 301–327.
 105. S. Berthelot, Ch. Pilet, *Östliche Einflüsse im Gräberfeld Saint-Martin-de-Fontenay (Clavados, Frankreich)*. In: *Attila und die Hunnen*. Stuttgart 2007, 320–321.
 106. P. Périn, *Avant-propos*. Gallo-Romains, wisigoths et francs en Aquitaine, Septimanie et Espagne. Actes des VIIe Journées internationales d'Archéologie mérovingienne Toulouse, 1985. Rouen 1991, VII–XVI.
 107. G. Clark, *Illustrated history of Great Britain*. Hong Kong 1982, 18.
 108. *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg 1988, 421–422, Taf. 78.
 109. K. Pieta, *Die Slowakei im 5. Jahrhundert*. In: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg 1988, 385–406, Taf. 65.
 110. Ph. Adlung, C. v. Carnap-Bornheim, T. Ibsen, A. Valuev (Hrsg.), *Die Prussia-Sammlung*. In: *Der Bestand im Museum für Geschichte und Kunst Kaliningrad*. Schleswig 2005.
 111. P. Kaczanowski, J.-K. Kozłowski, *Wielka historia Polski*. T. 1. Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.). Kraków 1998, rys. 188.
 112. В. Д. Баран, *Истоки раннеславянских культур Восточной Европы в свете ретроспективного анализа*. In: *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев 1990, 335–362, рис. 73.
 113. Музей історичних коштовностей України. Фото Д. В. Клочка.
 114. Z. Vaňa, *Die Welt der alten Slawen*. Praha 1983.

Географічний покажчик

Абріттус 65, 101
Аванш 193
Авентікум 193
Австразія 222
Австрія 25, 32, 33, 259
 А. Верхня 305
 А. Нижня 41, 245, 246, 258, 281, 284, 285, 335
Адамклісі 36
Адріанополь 18, 72, 81–83
Адріатика 271
Азія 17, 21, 124
 А. Мала – див. Мала Азія
 А. Передня – див. Передня Азія
 А. Середня – див. Середня Азія
 А. Центральна – див. Центральна Азія
Азовське море 47, 70, 78, 103, 113, 246, 327
Азукека 315
Айфель 196
Аквілея 28, 92, 154
Аквінкум 35, 37, 250
Аквітанія 95, 163, 165, 166, 174, 212, 313, 341
Аламанія 194, 197, 203
Албанія 333
Ален 102
Аленкурт 102
Алжир 174, 182
 А. Східний 183
Аловера 147
Алтай 104
Альпи 32, 163, 276
Альтенердінг 303
Альтлюсшайм 158, 159, 216
Альтмарк 23, 283
Альцай 232
Ам'єн 101
Америка 10
Аммаедра 183
Англія 30, 130, 316, 318
 А. Середня 318
 А. Східна 318, 319
Андалузія 9, 173
 А. Західна 171
 А. Східна 171
Анкона 271
Аннаба 175, 182
Антиохія 67, 72
Апахіда 131–137, 218, 250, 251, 254
Апенніни 269
Аргенторатум 200
Ардени 211
Аре 203
Арлон 232
Арль 41, 101, 165, 168, 261
Арсі-Сент-Рестію 162
Асколі Пічено 271
Асове поле 286
Атлантика 102, 151, 162, 173
Аугуста Рауріка 200
Аусбург 194, 301
Аустерліц 247
Афганістан 105
Афіни 199
Африка 11, 18, 21, 40, 44, 93, 119, 163, 171, 172, 174–178, 180–183, 255, 266, 340
 А. Північна 39, 93, 105, 106, 174, 176, 279
Ахайя 339
Баварія 25, 41, 223, 301, 303
Баденське озеро 203, 225
База 101
Базас 164
Базель 200, 202, 203
Базель-Готтербармвег 200
Базель-Кляйнгюнінген 200, 206, 207
Балатон 37, 248
Балкани 22, 37, 47, 64, 67, 88, 246, 257, 258, 274, 333, 339
Балканський півострів 248, 288, 334

Балканські гори 32, 65, 87
Балльор 162
Балтика 28, 49, 51, 56, 59, 187, 246, 321
Балтійське море 49, 335
Банат 337
Барселона 313
Бежа 172
Безье 101
Белгіка I 186, 212, 214
Белгіка II 209
Белград 250
Бельгія 113, 214, 232
 Б. Південна 209
Бергамо 154
Берлін 97, 130
Берн 203
Берн (Верона) 184, 265, 323
Бессарабія 62
Бетіка 171
Бидгощ 52
Бізантій 17
Бііня 324
Білорусь 332
Бірія 126
Блучіна 218, 246, 247
Болгарія 32, 67, 115
 Б. Північна 87, 249
 Б. Північно-Західна 64
Больсена 267
Бона 175
Бордо 164, 168
Бори Тухольські 49
Борнгольм 323
Боспор 103, 107, 108, 110
Боспор, протока 65
Брандербургія 187
Бретонь 225
Брешія 154, 265, 270
Британія 16, 32, 255, 296, 316, 318, 319
Брігеціо 35
Брно 247, 285
Бронгольм 187
Брут 177
Буг Західний 60, 61, 62
Буг Південний 63, 330, 331
Будапешт 35, 138, 250, 252
Бургеланд 288
Бургундаргольм 187
Бургундія 30, 222, 262
Буста Галлорум 269, 272
Бухарест 127–130
В'єн 200, 225
Вага 35
Ваймар 293
Валанс 189, 225
Валахія 64, 80, 125, 127
Валерія 87, 122
Варта 187
Варшава 49, 60, 96
Везер 22, 24, 30, 316
Векліци 57
Велике Тирново 67
Вельбарк 57
Вельс 318
Вендсюзсель 95
Венерк 313
Верман 210
Верона 92, 154, 258, 265, 270
Вессекс 319
Вестерготланд 49
Віденська улоговина 288
Відень 11, 25, 28, 32, 33, 35, 101, 122, 137, 170, 189, 220, 246, 284, 285
Візантія 11, 65, 90, 108, 117–119, 156, 171, 176, 178, 223, 228, 248–250, 259, 261, 263, 266, 267, 269, 270, 272, 327, 333, 336, 339, 340
Вік 312
Вімозе 317
Вінковці 286
Вірменія 78
Вісла 25, 26, 28, 30, 31, 47, 49, 57, 60, 96, 187, 246, 321, 327, 329
 В. Верхня 331
 В. Нижня 49, 50, 52, 57, 62, 187, 321, 325, 326
 В. Середня 62, 331
Віфлеєм 101
Во 191
Волга Нижня 71, 104, 125
Волинь 60, 62
Вольфшайм 159

Вормс 40, 92, 101, 117, 184–186, 188, 216
Вроцлав 97–99
Вуйє 169, 208, 261, 306
Вюрцбург 292
Гаїдра 183
Галле 293
Галлінгдал 95
Галлія 16, 22, 25, 31, 35, 39, 40, 43, 47, 74, 94,
95, 101, 102, 107, 111, 117, 122, 150, 151,
157, 162–166, 168, 169, 171, 176, 199,
200, 208, 210–213, 216, 221, 222,
224, 225, 244, 246, 248, 255, 294,
306, 316, 318, 325, 341, 343
Г. Південна 101, 163, 165, 166, 189, 224,
256, 261
Г. Північна 40, 42, 242, 303, 313, 314, 341
Г. Північно-Західна 102
Гамбург 335
Гаронна 151, 165
Гасслебен 293
Гаускірхен 284
Гафель 192, 282, 335
Гданск 50
Гелго 321
Геншир Казбат 182
Германія 21, 47, 60, 96, 209
Г. Верхня 32, 34, 38, 193
Г. Нижня 32, 38, 227
Гертен 200
Гібралтар 163, 172, 306, 307
Гіппо Регіус 39, 175
Гіппон 175, 180, 182, 183
Голландія 241
Г. Західна 209
Гольштейн 23
Г. Східний 296
Гохфельден 161, 216, 237
Гранада 173
Греція 18, 78, 176, 307
Г. Північна 249, 333
Грубешув 62
Грузія 106
Гава 251
Галатія 180
Галіція 171, 173, 174
Г. Західна 171

Г. Південна 173
Галлеюс 320
Галлека 171
Гелдуб 226
Гельбе Бюрг 198, 207
Гельма 183
Гепедойос 321
Гепідія (Мала та Велика) 250
Гіспершлебен 279, 294, 298
Гладбах 241
Голанда 280, 281
Готискандза 48, 49, 56
Готія тервінгів 66
Готланд 30, 49, 322, 323
Гроново 54
Гросс Бодунген 293
Гроссорнер 293
Гуадалахара 147, 315
Гуальдо–Тадіно 269
Дакія 32, 36, 37, 64, 66, 77, 88, 97, 114, 251
Д. Прибрежна 18
Далекий Схід 71
Далмація 259, 269, 272, 294
Данія 24, 51, 321
Дебрецин 250
Девна 88
Десана 276–278
Десна 62, 331
Десятинні поля 34
Джабаль-аль-Тарік 307
Діттенгайм 198
Дйор 124
Дніпро 7, 28, 68, 79, 156, 245, 327–331
Д. Верхній 331
Д. Нижній 335
Д. Середній 325, 331, 335
Дніпровське Лівобережжя 331
Дністер 77, 81, 84, 89, 246, 327
Д. Верхній 62, 65
Д. Середній 330, 332, 333
Добруджа 36, 65, 89, 156
Дойч-Альтенбург 33, 35
Доманьяно 276, 278
Дон 7, 78
Д. Нижній 76, 78, 79
Дорі 108

Дорос 112
Драва 87, 117, 248, 285
Дравськ 54
Дружне 80
Дунай 18, 23, 25, 27, 28, 31–37, 45,
62, 64, 68, 78, 79, 81, 82, 84,
87–89, 92, 101, 109, 111, 117,
119, 122, 127, 143, 154, 156, 162,
202, 215, 216, 226, 245–248,
251, 254, 271, 273, 281, 285,
288, 292, 302, 310, 325, 327,
333, 337
Д. Верхній 32, 34, 193, 194
Д. Нижній 20, 34, 37, 89, 101, 103, 115,
193, 245, 249, 331, 333
Д. Середній 18, 122, 125, 141, 166, 245,
246, 323
Дунапатай-Бьодпуста 143
Дуратон 308–310
Дуросторум 115
Дюранс 189
Дюрсо 158
Егейські острови 334
Еланвіль 102
Еланд 323
Ельба 22, 23, 195, 201, 203, 283, 284,
292, 297, 335
Е. Верхня 28, 283
Е. Нижня 31, 281, 283, 316, 322, 335
Е. Середня 28, 192, 193, 292, 296, 335
Ельблонська височина 57
Ельзас 77, 147, 161, 207
Ена 210, 241
Енс 305
Епір 248, 339
Еран 160, 216
Ерфурт 279, 294, 298, 299
Ессекс 319
Естажель 313
Естерготланд 49, 323
Етна 81, 82
Ефес 9
Європа 7, 9–11, 17, 22, 31, 45, 47, 56,
73, 76, 78, 81, 105, 113, 117, 118,
152, 175, 177, 182, 205, 257, 287,
301, 316, 336, 340, 342, 343

Є. Західна 7, 74, 114, 125, 245, 338
Є. Південна 105, 106
Є. Південно-Східна 62, 321
Є. Північна 323
Є. Середня 7, 21, 47, 62, 105, 123,
124, 326, 327, 329, 332, 333,
335, 336
Є. Східна 7, 8, 329, 330, 332
Є. Центральна 327, 330
Єгипет 18, 39, 174, 242
Є. Північний 136
Женева 189, 212, 225
Женевське озеро 187, 188, 190
Жураань 247, 284
Жювінкур-е-Дамар 241
Заграй 158
Закшув 97–99
Золотий Ріг 17
Іберійський півострів 105, 163, 171, 173,
306, 308
Іберія 106
Івлін 312
Іллер 35, 202
Іллеруп 317
Іллірик 37
Іллірія 176
Індія 105
Ісландія 185
Іспанія 39, 40, 44, 45, 47, 84, 102, 107,
109, 111, 146–148, 163–166, 168,
169, 171–174, 188, 208, 220,
261, 273, 307, 309, 311–315
І. Південна 308
І. Північна 174, 313
І. Північно-Західна 171
І. Північно-Східна 167, 174, 306
Істрія 64
Італія 7, 16, 21, 28, 30, 31, 37, 39, 40,
44, 45, 47, 48, 64, 84, 90,
92–95, 101, 103, 107, 109, 111,
115, 151, 156, 174, 176, 179, 191,
194, 200, 218, 249, 250, 255,
257–261, 266, 269–272, 274,
279, 280, 284, 285, 287, 288,
291, 305, 336, 339
І. Південна 272

I. Північна 22, 154, 194, 209, 223, 228,
268, 271
Кавказ 78, 105, 125, 158, 173, 336
К. Північний 73, 106, 158, 177, 336
Казахстан 104
К. Західний 79
Казімежа Велика 125
Кайдач 290
Кайзераугуста 199, 202
Кальвадос 162, 313
Кама 59
Камбре 212
Кампанья 93
Каппадокія 67, 78
Каринтія 335
Каркасон 222
Карнунтум 28, 33, 35, 37
Карпати 127, 246, 328
К. Східні 331
Карпатська улоговина 141, 144, 172, 245,
246, 251, 286, 287, 336, 339
Карпіо де Тахо 312
Картагеніка 171
Картахена 171, 307
Карфаген 119, 174, 175, 180, 182
Каспійське море 71, 78
Кастельболонезе 271
Кастилія 308, 311, 313
Кастілітерра 308
Каталаунські поля 150, 151, 153, 154, 156,
158, 162, 164, 188, 292
Кашубські озера 49, 57
Кельн 11, 40, 46, 75, 107, 208, 209, 212,
223, 242, 335
Кематен 210
Кент 318, 319
Керч 8, 103, 105, 106
Керченський півострів 108
Кесарія 179
Київ 8
Київщина 62, 143, 144
Киренаїка 174
Китай 75
К. Північний 71
Кіклади 9, 339
Кіпр 65

Кірхгайм 305
Клемон 74, 164
Клімковіце 145
Клін-Яр 73
Клуз 132, 137, 251
Кобленц 33
Козенца 93
Колхіда 105
Константинополь 17, 39, 65, 80, 83, 90,
113, 115, 116, 119, 126, 130, 156,
177, 178, 180, 217, 218, 248, 256,
257, 262, 263, 269, 336, 339
Констанца 36
Корсика 260
Кошалін 50
Краєнські озера 57
Краків 343
Крань 289
Крефельд 226
Крефельд-Геллеп 226, 227, 229–232,
242, 272
Крим 8, 65, 67, 78, 80, 89, 103, 108–
113, 158, 162, 172, 273, 310
К. Південний 108
К. Південно-Західний 78, 108
К. Східний 63
Крит 65, 334
Кроссевен 325
Ксатен 184, 212
Куми 270
Кюнцінг 305
Кьонігсберг 145, 147
Ла 247
Ла-Манш 162, 316
Лавінї 191
Лангедок Східний 313
Лаугариціо 35
Лезу 166, 167
Леманське озеро 188
Ленція 302
Лептіс Магна 279
Лех 188, 202, 301
Лещно 52–54
Литва 28, 325
Лівія 18, 174, 279
Лінц 28, 302

Ліон 101, 189, 212, 225
Ліхтенштейн 206
Лодзь 11
Лозанна 190
Ломбардія 271
Лондон 128
Лоріакум 35, 302
Лорх 34, 35, 302
Луара 151, 164, 165, 212, 341
Лужиці 187, 188, 322
Лузітанія 171, 173
Лучисте 110, 162
Любешово 26
Люблін 62
Любуські землі 187
Люнебург 282
Лютеція 41, 151
Льєж 244
Льодовитий океан 70
Льойна 293
Маас 208
Мавретанія 174
Мадрона 308
Мазов'я 49, 60, 61
Мазури 323, 325
М. Західні 57
Майен 242
Майн 34, 188, 192
Майнц 15, 28, 34, 40, 92, 101, 117, 159,
212, 242
Македонія 9, 90
Мала Азія 9, 65, 103, 106, 175, 180,
246, 307, 334
Малага 173
Малопольща 125, 322
Мальборк 57
Ман 292
Мангуп 111–113
Марведель 282
Маріца 82
Маркіанополь 88
Марна 151
Марокко 174
Марош (Муреш) 126, 250
Марсель 22, 165
Массілія 22

Маурінга 280, 281
Мекленбург Західний 23
Мекленбургія 282
Меларен 321
Меотида 47, 70
Мерсебург 293
Мерція 319
Мец 151
Мілан 16, 76, 90, 91, 154, 194, 305
Мілет 9
Мозель 212
Мойград 148, 254
Молдавія 64
Молдова 62
Монголія 70, 71
Моне-ла-Віль 190
Монс Лактаріус 270
Монц 90, 91, 305
Морава 246
Моравія 35, 66, 86, 141, 145, 146, 148,
149, 193, 246, 247, 285, 334
М. Південна 246, 283–285, 335
М. Північна 145, 146
Моравські ворота 28
Москва 8, 143
Мульт 160
Мундольшайм 77, 158
Муреш, див. Марош
Мушов 283, 284
Мюнхен 145, 303, 305
Мьозія 32, 40, 64, 65, 67, 294
М. Нижня 36, 80, 249
М. Перша 18
Надніпрянщина 326
Н. Верхня 84
Н. Середня 84
Надністриянина 335
Наддунав'я 167, 325
Надрейнія 196, 232, 241
Надчорномор'я 84, 173
Н. Північне 158
Наїсс 66, 119
Наксос 106
Нарбонна 101, 163, 168, 261, 313
Неаполь 257, 268–270
Недао 156, 245, 252

Нейбург 302
Нейзац 79
Нейстрія 222
Неккар 34, 159, 202
Н. Середній 195
Нидам 317, 321
Нідерланди 184, 185, 220
Ніжин 144
Нікополіс 67
Німан 323
Німеччина 7, 33, 130, 319, 335
Н. Південна 184, 194
Н. Південно-Західна 102, 207
Н. Північна 22, 29, 51, 241, 318
Н. Середня 193, 194, 213, 260, 292, 296
Ніш 66, 119
Нова Кастилія 171
Нови 249
Новінка 326
Новоросійськ 158
Нойвід 241
Норвегія 245
Н. Південно-Східна 54
Норік 25, 32, 35, 38, 259, 302, 304
Нормандія 160
Нотец 187
Ноумбрія 319
Нумідія 174, 175, 180
Нюрнберг 145
Овернь 164, 165, 166
Оденвальди 34
Одер 23, 25, 26, 49, 96, 322, 329, 335
О. Середній 188
Одеса 75
Ойум 59
Ока 59
Олександрія 39
Ольвія 63, 64
Оре 292
Орлеан 102, 151, 242
Осло 95
Остров'яни 100
Ош 95
Пайген 303
Палестина 179
Памплона 164, 313
Паннонія 18, 32, 35–37, 79, 84, 87, 103, 111, 116, 119, 122, 126, 156, 245, 248, 250, 254–256, 270, 274, 286–288, 290, 294, 296, 335, 336
П. Сірмійська 261
Паннонгальма 124
Пантікапей 63, 103
Папуа 180
Париж 8, 41, 102, 114, 128, 130, 151, 208, 214, 220, 222, 223, 234, 235, 242
Пассау 184
Пелла 163
Пелопоннес 9, 65, 90, 334
Передня Азія 106
Перпіньян 313
Персія 75, 105
Пертоаса 127–131, 134, 251
Петриківці 63
Петроаселе 127
Південний Буг – див. Буг Південний
Північне море 23, 24, 28, 208, 244, 316, 319, 322, 335
Підляшшя 60
Піренеї 102, 164, 166, 173, 222, 261, 306
П. Східні 313
Плайдельсгайм 202, 204
Пловдив 65
Подоль 247
Познань 57
Пойсдорф 285
Полісся 60
Полленція 92
Полленцо 92
Польща 125, 329
П. Південна 26, 47, 96, 125
П. Середня 26, 96, 321
П. Східна 28, 62, 67
Помор'я 23, 50, 51, 54, 55, 57–60, 62, 64, 84, 187, 323, 326
Помор'я Західне 24, 26, 54, 246
Понт 59
Понтійське море 49
Португалія 167
П. Південна 171, 172
П. Північна 171

П. Середня 171
Пржестьшовіце 302
Прип'ять 328, 331
Прованс 222, 223, 259, 268, 306, 341
Прут 77, 89, 335
Прут Верхній 330
П. Нижній 65
Пруц Гданський 55, 56
Пуан 157, 158
Пуатьє 169, 223, 296, 301
Пустабакодь 143
Пшеворськ 60
Равенна 48, 91, 92, 115, 116, 150, 172, 179, 193, 258, 259, 261, 264, 265, 268, 269, 271, 272, 341, 342
Разград 65
Расава 305
Реген 207
Регенсбург 33, 34, 303, 339
Реджіо Емілія 274–276
Реймс 101, 151, 162, 208, 212, 242,
Рейн 21–23, 27, 28, 31–35, 40, 92, 95, 101, 107, 117, 151, 158, 159, 162, 186, 187, 192, 200, 208–210, 212, 216, 225, 343
Р. Верхній 22, 32, 35, 194
Р. Нижній 28, 35, 193, 208, 226, 230, 242, 296
Р. Середній 186
Реція 25, 32, 34, 35, 193, 194, 259, 302, 304, 305
Р. Східна 301
Рим 16, 36, 39, 90, 92–95, 115, 116, 154, 156, 176, 177, 180, 193, 222, 255, 256, 259, 263, 268, 269, 273, 316, 340, 341
Родан 244
Родос 65
Рона 189, 222, 260
Р. Верхня 225
Росія 8, 332
Р. Південна 71
Ругіланд 246, 281, 284–286, 323
Румунія 32, 36, 62, 64, 86, 114, 127, 130, 253, 333, 334
Р. Північно-Західна 96
Рундер Берг 195–199, 207
Рюген 246
Рьок 323
Сава 87, 156, 259
Саварія 37
Савія 259
Сад 85
Саксонія Нижня 23, 210
Салоніки 339
Самбійській півострів 28, 323
Самона 334
Самос 106
Санкт-Петербург 8, 76, 106, 109, 144
Сан-Марино 276
Сапаудія 188, 190, 191
Сарагоса 164
Сардинія 260
Сарматія 47
Сассекс 319
Свентокшиські гори 96
Свіштов 249
Севастополь 110, 112
Севілья 171, 307
Сегед 123
Сегед-Надьсекшош 123, 123, 154
Сеговія 308, 309
Семиграддя 66, 77, 88, 132, 137, 156, 245, 250, 287, 337
С. Західне 114
С. Східне 62
Сена 151, 212, 220, 341
Сен-Мартен-де-Фонтене 161, 162, 313, 314
Сен-Слюпіс 190
Септиманія 222, 225, 313
Сербія Південна 66
Сердіка 119
Середземне море 86, 102, 105, 106, 138, 164, 173, 176, 181, 218, 222, 244, 306, 307
Середня Азія 73, 336
Сеута 172, 306
Сирія 174, 321
Сицилія 9, 93, 175, 176, 180, 260, 268, 272
Сіверський Донець 62
Сіканч 126

Сладьшоміо 106, 137–140, 251
Слезія 96, 125
Слезія Нижня 322
С. Нижня 125
Сімферополь 8
Сінгдунум 250
Сірак 148
Сірміум 250, 258, 287
Скандза 48, 56
Скандинавія 9, 21, 30, 31, 47, 49, 54, 95,
96, 118, 141, 184, 187, 265, 280,
281, 320, 321, 323, 326
С. Південна 22, 26, 27, 29–30, 57,
318, 325
Скандія 47, 48
Скіфія 20, 48
С. Мала 37
Скорінга 280, 281
Словаччина 26, 35, 126, 193, 246, 247, 324
С. Західна 101
С. Південно-Західна 26, 193
С. Східна 96, 100, 335
Словенія 288, 289
Смолін 86, 87
Солава 193, 292, 297, 335
Сомбатхей 37
Сомма 212
Сомшень 136, 251
Сона 189
Сона і Луара 162
Сорвіодурум 302
Софія 119
Спанія 307
Сремська-Мітровиця 250, 286
Страсбург 34, 40, 101, 200, 221
Суассон 162, 212, 242
Суми 85
Суук-Су 108, 109
Сьонь-Комаром 35
Тайя 247
Тамань 103
Танаїс 63, 103
Танжер 172, 175
Тарна 166
Таррагона 164, 208
Таррагона 35
Тарраконіка 171
Таубершішофгайм-Діттіггайм 206
Тафіра 172
Тебесса 183
Тевтобурський ліс 281
Тежу 173
Темза 318
Тетуан 35
Тибр 268
Тиса 36, 79, 88, 122, 126, 245, 246,
248, 250, 252, 254, 287, 337
Т. Верхня 96, 251, 275
Тіра 63
Толедо 306, 312, 313
Толоса 163
Тольбіакум 207
Томи 36, 37
Торсберг 317
Тоскандрія 208, 209
Трансільванія 148
Трапезунд 65
Тренто 265
Тренчина 35
Трієр 16
Тріполіс 174
Трір 212, 242
Тронбе 185
Труа 125, 151
Тубурбіо Майус 182, 183
Тулуза 101, 163–166, 168, 222, 313
Тульн 285
Туніс 182, 183
Тур 213
Турин 92, 276
Турингія 292, 297
Турне 101, 214, 218
Тюринзький ліс 292
Тюрингія 28, 202, 292
Т. Північна 288
Тянь-Шань 73
Тьортел 77
Угорщина 32, 33, 77, 79, 123, 126, 141, 148,
186, 288, 290, 333, 337, 339
У. Західна 285
У. Північна 148
У. Північно-Східна 96

У. Східна 103, 115
Україна 7, 8, 28, 47, 62, 63, 67, 84, 86,
108, 144, 153, 167, 332
У. Закарпатська 96
У. Південна 89, 103, 115
Унструт 295
Унтерзібенбрунн 141–143, 161, 237
Упландія 96
Урал 71, 104
У. Південний 79
Урах 195
Фаенца 269
Фанагорія 63, 103
Фасис 65
Фермопіли 117
Фессалія 9, 90, 339
Філіполіс 65
Флонгайм 232
Флоренція 92
Форарльберг 170
Фрайбург 198
Фракія 32, 37, 64, 65, 82, 84, 87–89,
103, 117, 119, 156
Франконія Нижня 297, 299, 300
Франкфурт-на-Майні 130
Франція 7, 41, 112, 125, 130, 148, 165,
225, 241, 312
Ф. Південно-Західна 167
Ф. Південно-Східна 190
Ф. Північна 209
Ф. Північно-Східна 212
Фризія 30
Фріулі 280
Фула 47
Фундетура 253
Фурфоз 211
Херес де ля Фронтера 307
Херсонес 63, 109, 110
Хмелюв Пяскови 61
Хорватія 289
Цеєрінгер Бюргберг 198
Цейков 100
Центральна Азія 74, 104, 287
Цетліген 283
Цимбрійський півострів 316
Цойцлебен 297, 299
Цюльпіх 207
Цюріх II
Цюріх-Бейкерштрассе 205
Черкащина 334
Черняхів 62
Чеська улоговина 47, 192, 193
Чехія 26, 28, 82, 193, 218, 283, 302,
323, 334, 335
Ч. Північно-Західна 302
Чорна 125
Чорне море 28, 36, 47, 49, 59, 62–65,
76, 78, 82, 84, 92, 97, 103, 105,
106, 112, 192, 246, 323
Шампань 157
Шарне 30
Шаффаузен 201
Швабія 197
Швайнфурт 299
Швейцарія 25, 190, 199–203, 207
Ш. Середня 203
Ш. Східна 206, 259
Швеція 30, 49, 194
Ш. Південна 23, 54
Шель 223
Шімлеул-Сільваней 137
Шлайтгайм 201, 202
Шлезвіг 317
Ш. Південний 296
Шпайєр 40, 101
Шрі-Ланка 105
Шрітцгайм 202
Штарнберг 148
Штоссен 295
Штраубінг 302
Югославія 18
Ю. Південна 333
Юї 244
Юра 190
Ютландія 95, 316, 317
Ю. Південна 320
Ю. Північна 22, 23, 31, 95
Ютландський півострів 317
Якушовіце 125
Ялта 108

Етнічний покажчик

авари 19, 37, 205, 285, 287, 288, 297, 327, 333, 336–339, 342
аламани 15, 31, 34, 40–42, 102, 188, 192–195, 199, 200, 203, 206–208, 211, 221, 225, 226, 276, 279, 301, 305
алани 8, 33, 39, 76–80, 91, 92, 95, 102, 108–110, 122, 151, 152, 163, 164, 170–173, 176–178, 212, 306, 318, 343
амсівари 208
англосакси 316, 319
англи 296, 316, 317, 319
анти 327, 328, 330, 331, 333
араби 19, 307, 311
балти 21, 323, 325, 326
бастарни 15, 64, 246
баювари 41, 223, 225, 292, 300–303, 305, 339
беотійці 9
бруктери 208
булгари 19, 339
бургунди 15, 23, 40, 41, 49, 57, 117, 151, 170, 184–188, 190, 191, 193, 199, 208, 212, 223, 225, 226, 255, 256, 260–262, 279, 301, 322
бургундіони 187
бури 36
вандали 11, 19, 33, 39–41, 44, 64, 92, 93, 95–97, 102, 114, 119, 122, 150, 163, 164, 170–181, 183, 187, 188, 212, 221, 245, 255, 256, 260–262, 266, 279, 280, 306, 307, 318, 322, 340, 343
ванділії 96
варвари 10, 13, 15, 18, 19, 27–29, 32, 33, 43, 63, 65, 66, 79, 81–83, 92, 94, 95, 101, 102, 106, 107, 110, 115, 120, 121, 135, 157, 165, 171, 173, 193, 194, 200, 218, 340–342
варни 282
венеди 330, 331
венети 8, 330, 331
відіварії 321, 326
візантійці 19, 119, 180, 287, 288, 308, 337, 338
візиготи 19, 39, 41, 44, 50, 65–68, 77, 81, 82, 90, 91, 93, 94, 102, 111, 114, 115, 117, 130, 150–154, 158, 163–169, 171–176, 181, 188, 208, 212, 213, 222, 226, 248, 255, 256, 260–262, 266, 268, 273, 306–311, 313, 314, 315
вікінги 316
вініли 280
гасдінги 64, 95, 97, 101, 171, 172
германці 10, 11, 13, 19–23, 25, 29, 31, 33, 35, 36, 38–42, 44, 64, 78, 92, 99, 115, 126, 162, 187, 190, 191, 194, 195, 200, 208, 211, 217, 225, 226, 240, 245, 250, 260, 271, 274, 276, 287, 302, 305, 318, 320, 322, 335, 338, 340, 341
герміони 23
гермундури 35, 193, 292
герули 40, 141, 246, 247, 257, 260, 284–286, 305, 323, 326
греки 9, 17, 27, 70, 79
гуни 8, 10, 18, 31, 33, 41, 47, 60, 62, 66, 68–78, 81, 82, 90, 102–106, 108, 114–119, 122–126, 131, 135, 136, 144, 150–154, 156–159, 164, 177, 186, 190, 245, 246, 250, 251, 256, 257, 287, 292–294, 337, 338

гаути 320
гепіди 57, 65, 66, 114, 122, 132, 135, 136, 140, 141, 151, 152, 155, 156, 187, 218, 225, 226, 245, 246, 250–254, 258, 260, 261, 275, 279, 286–288, 291, 321, 325, 336, 337, 339
готи 8, 15, 18, 31, 34, 36, 45, 47–51, 54, 56, 59, 60, 62–68, 70, 73, 77, 79–83, 90–93, 97, 101, 103, 104, 107–111, 113, 128, 136, 152, 158, 163, 165, 168, 179, 187, 193, 199, 245–249, 251, 252, 257–263, 266, 268–270, 272, 279, 303, 307, 308, 320, 321, 323, 325, 326, 342
греутунгі 65
гутони 47
даки 36
дани 185
дорійці 9
естії 323
інгевони 23
ісаври 33
істевони 23
карпи 15, 64
квади 26, 35, 193, 301
кельти 22–25, 43
копти 242
кутригури 19, 107
лангобарди 11, 19, 31, 40–42, 44, 199, 225, 226, 237, 247, 254, 258, 260, 270, 275, 279–291, 294, 296, 301, 303, 305, 322, 323, 336–339
лугії 26, 47, 49, 96, 187
маври 33, 179–181
маркомани 26, 35, 47, 49, 192, 193
монголи 71, 74
наристи 35
ойногури 107
остроготи 11, 19, 41, 44, 48, 50, 65, 67, 77, 81, 92, 103, 111, 122, 141, 151, 152, 156, 191, 222, 245, 248, 250, 255, 257–263, 266–269, 271, 272, 274, 277, 279, 288, 289, 294, 296, 301, 302, 306, 310
перси 15, 19, 119, 175, 180
пикти 318
праслов'яни 25, 329
протобулгари 339
римляни 23, 25, 27, 34, 41, 59, 65, 68, 70, 77, 78, 81–83, 102, 110, 117, 119, 153, 158, 163–165, 168, 171, 172, 175, 181, 188, 193, 194, 208, 209, 212, 213, 250, 259, 263, 280, 281, 293, 302, 305, 306, 311, 318, 341
роксолани 79, 103
росомони 60
ругії 40, 122, 151, 156, 245, 246, 257, 258, 260, 281, 284, 305, 323
савромати 79
сакси 151, 225, 255, 257, 288, 296, 297, 316–319, 322
салії 151, 208, 209, 222
сармати 8, 15, 36, 64, 77–80, 103, 246, 248, 250, 288
себеи 22, 23, 33, 39, 40, 92, 95, 101, 102, 122, 163, 167, 171, 173, 174, 188, 192, 193, 212, 246, 288, 301, 305, 307, 318, 343
секвани 192
семнони 194, 282
сілінги 96, 97, 101, 171
скіри 141, 151, 156, 246, 257, 271, 274, 275
скіфи 8, 22, 63, 103, 121
склавіни 327, 328, 330
скоти 318
слов'яни 19, 26, 37, 285, 286, 288, 297, 326–335, 338, 339, 342
тайфали 64, 77, 80
татари 71
тевтони 22, 31
тервінги 65
туринги 151, 208, 213, 223, 225, 226,

260, 279, 284, 286, 292–294,
296, 299–301, 305, 323, 334, 335
турки 112
тюрки 287
утігури 107, 327
фессалійці 9
фіни 21
франки 11, 15, 19, 35, 40, 41, 46, 132, 151,
157, 165, 166–170, 184, 191, 197, 199,
203, 205, 207–215, 218, 221–229,
232, 239–242, 244, 245, 257, 260–
262, 267–269, 272, 279, 286, 296,
297, 301, 303, 306, 313, 314, 318, 319,
321, 334–336, 339, 341, 342
фризи 41, 225
хавки 316
хазари 112
хамави 208
хаттуарії 208
херускі 22
цимбри 22, 30, 31
юти 317
ютунги 193, 194
язигі 79

Іменний покажчик

Август 13
Августин 39, 175
Авдоїн 286, 287, 294
Авіт 164, 255
Авреліан 15, 36, 66, 114
Аврелій (Ураній) 101
Адарік 245
Адріан 34, 99
Аецій 102, 115–117, 151–153, 156, 176,
177, 186–188, 212, 255
Айбабін, О. І. 8
Алавів 81
Аларік I 10, 88, 90–95, 118, 154, 155, 158,
163, 176, 200, 209, 222, 256
Аларік II 167, 168, 169, 170, 221, 222,
260, 261, 306
Алатей 81
Александр Север 15
Альбойн 270, 287, 288, 336
Альтгайм, Ф. 71
Амалаберга 260, 279, 294, 296
Амаларік 261, 306
Амаласунта 260, 262, 266–268, 342
Амалафреда 260, 279
Амали 48, 59, 67, 248, 249, 268
Амвросій Медиоланський 76
Амміан Марцеллін 18, 33, 59, 60, 69,
70–72, 75, 77, 81–83, 199, 280
Анастасій 228, 261, 323
Антемій 255, 256
Аполлон 38
Арбогаст 33
Ардабур 177, 178
Ардарік 135, 136, 152, 155
Ардашир I 160
Арії 39, 40
Аріфрідос 183
Аркадій 18, 90, 211
Арнегунда 223, 233–237
Аровіст 22, 192
Арпвар 228
Аси 286
Аспар 33, 80, 177, 178, 255
Аталарік 260, 266
Атанарік 67, 68, 81, 83, 130
Атаульф 94, 115, 163
Аттила 114, 117–122, 125, 126, 131, 141,
144, 150–152, 154–156, 162, 175,
186, 216, 245, 246, 256, 265,
292, 294, 302, 323
Аудофледа 260
Аферухія 101
Афра 301
Балти 68, 88
Басіна 213, 215, 294
Баторій, Стефан 113
Бахус 97, 99
Баян 336
Беда Високоповажний 318
Беллона 81
Беріг 48, 56
Беріх 121
Бернштам Н. А. 73
Бірбрауер, Ф. 271, 276
Бісін 294
Бледа 117, 118, 175
Боецій 263
Бона, І. 88, 251
Боніфатій 172
Браневські, М. 113

Брунгільда 185
Буркгардт, Я. 12
де Бюзбек, О. 113
Бьоме, Г. В. 209, 211
Вагнер, Р. 184
Валамір 248
Валент 18, 40, 68, 81–83, 87, 137, 159
Валентиніан I 36, 137, 317
Валентиніан III 115, 116, 150, 156, 176, 177
Валільв 183
Валія 163, 164, 171, 306
Валлей Патеркул 281
Ванній 26, 193
Ваня, Зд. 336
Вахо 237, 286, 294
Веґецій Ренат 292
Велізарій 179, 180, 266, 268, 269, 272, 296, 340
Венацій Фортунат 296, 301
Верді, Дж. 114
Вернер, Й. 74
Веруссі 127
Відімір 81
Вікторія 27, 194, 263
Вінітарій 331
Вісигарда 223, 237, 286
Вітігіс 223, 262, 268, 269
Водан 31, 128, 280
Волонгевич, Р. 56
Вольфрам, Г. 83, 90, 118
Вортігерн 318
Вульфїла 40, 66, 67
Габсбург, Леопольд Вільгельм 220
Габуєв, Т. 177
Гаврітухін, І. О. 8
Гаген 185, 186
Гардіан 268
Гахман, Р. 49
Геренія Етрусцилла 101
Германарік 59, 63, 81, 246
Германафрід 260, 294, 296
Германік 23, 331
Герцен, О. Г. 8
Герцена, Н. В. 8
Гідацій 173
Гільдігер 183
Гімлер, Г. 148
Гонорій 18, 90, 91, 93, 115, 163, 323
Гонорія 150,
Горедт, К. 135
Григорій Турський 213, 222, 233
Гунерік 178
Гадаріг 48
Гайна 90
Галла Плацидія 93, 94, 115, 116, 150
Гейзерік 150, 172, 175–181, 255, 256, 261, 340
Гелімер 180, 340
Гібульд 305
Гіддас 318
Гіча, М. 127
Гліцерій 256
Годловські, К. II, 328, 331
Годомар 262
Граціан 82, 87, 137, 242
Гундобад 189, 191, 256, 261
Гундовех 189
Гунтер 185, 186
Данте 72
Демандт, А. 38
Денгізик 156
Децій 64, 65, 101
Джеймс, Е. 166
Джувейні 71
Дитрік з Берна 184, 265, 323
Діокл 16
Діоклетіан 12, 14–17, 35, 122, 208
Діон Кассій 281
Дож, І. А. 32
Донар 31
Друз 23
Евіг, Е. 341

Еврік 164, 165, 168, 221
Евтарік 260
Егідій 212, 213
Елігій 243
Еллак 156
Ернак 156
Еттіла 274
Етцель 186
Євгіїв 304
Женев'єва 41, 151, 222, 223
Зенон 156, 214, 249, 257, 258
Зигфрід 114, 184–186
Зінько, В. М. 8
Зінько, О. О. 8
Ієронім 101
Ізольда 342
Ільдіко 154
Інгунда 233
Іоанн 115, 116, 177
Іоанн I 263
Ісидор Сивільський 126, 307, 308, 341
Йовіан 106
Йордан 47, 48, 56, 57, 59, 60, 69, 70, 119, 151, 153, 154, 187, 246, 251, 262, 280, 301, 321, 323, 327, 331
Казанський, М. М. 8, 87, 155, 158
Канн, Г. А. 199
Карл Великий 41, 280, 288, 335, 339, 340
Каролінги 223, 342
Кассіодор 48, 262, 280, 320, 342
Катерина II 113
Кацфманн-Гайніманн, А. 199
Квін, Е. 114
Кіш, А. 248
Клавдій I 318
Клавдій II Готський 66, 99
Клауде, Д. 311
Кніва 65
Коковські, А. 62
Констант 199
Константин Великий 12, 14, 16, 17, 36, 39, 59, 66, 208, 317, 338, 339
Константин III 293, 318
Констанцій II 148, 199, 200
Констанцій III 115, 137, 171
Корнель, П. 114
Костшевські, Ю. 25
Кох, У. 202
Кримгільда 114, 184–186
Кроль, Г. II
Куртуа, К. 102
Ланг, Ф. 114
Лев I 256
Лев I Великий 154, 176, 178
Левада, М. Є. 8
Ленін, В. І. 75
Леовігільд 173, 307, 313
Лібій Север 255, 256
Ліутпранд 280
Ліціній 16
Локі 31
Лорен, С. 114
Магомедов, Б. В. 8
Магнецій 199, 200
Майоріан 255
Максенцій 16
Максим 176
Максиміан 137
Максимін Фракієць 14, 15
Манн 23
Манштейн, Е. 112
Мао Цзедун 75
Марбод 26, 192, 193, 281
Марвітц, Г. 145–148
Марк 274
Марк Аврелій 14, 193
Маркіан 177, 178, 245
Марс 27
Мартін, М. 191
Марцеллін Коміт 117
Мастикова, А. В. 8
Менгін, В. 291

Менхен-Гельфен, О. 118, 150
Меровех 212
Меровінги 208, 211, 212, 221–223, 225,
226, 237, 241, 244, 252
де Монтфорт, У. 170
Мюллер-Вілле, М. 11
Наполеон Бонапарт 220, 247
Нарсес 269, 270, 272, 288
Нібелунг 185, 342
Нумеріан 14
Обломський, А. М. 8, 331
Овідій 36
Один 31, 66
Одоакр 218, 257–260, 271, 274, 276,
281, 284, 285, 304, 305
Одобеску, А. 130
Олібрії 255
Ольсен, Д. 11
Омарус (Omharus) 132, 134, 136, 217
Оногесій 121
Орест 119, 256, 257
Оріентій 95
Острогото 260, 261
Павліній 163, 164
Павло 39
Павло Диякон 280
Парчевські, М. 328
Пепін Молодший 224
Пепініди 212, 223
Перен, П. 217, 229, 236, 239
Перктаріт 41
Петро 39
Пірлінг, Р. 226, 228
Пірцль 147
Піфей 22
Платон 266
Пліній Старший 21, 23, 28, 29, 95
Поль, В. 336, 339
Помпей 106
Приск Панійський 117, 119, 122, 154
Проб 188
Прокопій Кесарійський 37, 108, 179,
222, 266, 268, 269, 278, 327
Протасе, Д. 135
Прохаска, П. 101
Псевдо-Маврикій 328, 332
Птолемей 23, 47, 49, 95, 281, 316
Радагайс 92, 95, 103
Радегунда 296
Реккаред 307
Рицимер 19, 33, 218, 255–257
Родерік 307
Родрігез 307
Ромул Августул 120, 256, 257
Рот, Г. 105
Ротарі 280
Руа 115, 117
Рубрук, В. 112
Сапор II 106
Сасаніди 105, 160
Сафракс 81
Свабіла 183
Свінтіла 307, 308
Северин 41, 304, 305
Септимій Север 99
Сидоній Аполлінарій 74, 164, 168, 341
Сіагрії 212–214, 221, 313
Сігісмунд 260–262
Сісебут 341
Стафара 274
Спільхон 33, 90–92, 101, 103, 115, 209, 255
Страбон 47
Сунільда 60
Тассіло 335
Тафель, Е. 11
Тацит 17, 21, 23, 47, 72, 95, 281, 330
Тейя 263, 270, 279
Теодагад 263, 266–268, 279, 296, 341
Теоделінда 305
Теодемір 173
Теодерід I 152, 156, 158, 164
Теодорік Великий 36, 41, 48, 156, 208,

223, 248–250, 257–267, 273,
274, 276, 278, 279, 285, 286, 294,
296, 302, 306, 323, 341, 342
Теодорік II 168
Теодорік Страбон 249
Терпиловський, Р. В. 8, 331
Теудеберт 223, 237, 286
Теудерік 223
Теудіс 306
Тиберій 23
Тідрек 265
Тімпел, В. 298
Тіудігото 260, 261
Тор 31
Торисмунд 152, 153, 156
Тотіла 269, 270, 287
Трасамунд 178, 183, 260, 341
Траян 32, 36
Тризна, І. Г. 8
Трістан 342
Турісмунд 166
Ульдін 103, 115, 117
Фастіда 57, 187
Феодосій I Великий 13, 14, 18, 87, 88,
90, 92, 109
Феодосій II 126, 177, 214
Фердинанд I 113
Філімер 48
Філіп Араб 64
Філіп IV 220
Фортуна 81
Франчизи, П. 114
Фредегар 334
Фрея 31
Фрітігерн 68, 81–83, 87
Фуکیدід 9
Хайредінова, Е. А. 8
Хархойу, Р. 130
Хільдерік 43, 44, 132, 212–221, 228,
229, 243, 257, 294
Хільдерік III 223
Хільперік I 189
Хлодвех 221
Хлодвіг 40, 166, 168, 169, 203, 207,
221, 222, 224, 232, 237, 242,
260, 261, 262, 267, 303
Хлойо 212
Хлотар 233, 234, 296
Хнодомар 199, 200
Храпунов, І. М. 8, 78
Храпунова, Л. М. 8
Христос 17, 39, 42
Хродехільда 40, 221–223
Цезарій 41
Цейсс, Г. 146, 148, 149
Цьольнер, Е. 224
Шаров, О. В. 8
ван Шелтема, А. 145
Шильбунг 185
Шіфле, Ж.-Ж. 219, 220
Шмаудер, М. 130
Шмідт, Б. 292
фон Штокар, В. 146, 148, 149
Цукін, М. Б. 8
Юліан Відступник (Апостата) 18, 72,
199, 200, 208, 317
Юлій Непот 256
Юлій Цезар 22, 23, 32, 43, 192
Юпітер 38, 128, 176
Юстиніан 12, 19, 33, 37, 47, 108, 110,
112, 179, 180, 250, 266, 267, 269,
286, 287, 296, 333, 336

Наукові праці проф. М. МОНЧУНЬСЬКОЇ

АБРЕВІАТУРА:

Folia Arch. – Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica

RA – Recherches Archéologiques

RGA – Reallexikon der Germanischen Altertumskunde von Johannes Hoops.

2. Auflage. Berlin-New York

WA – Wiadomości Archeologiczne

1. M. Mączyńska, *Materiały z okresu wpływów rzymskich z Jaskini Ciemnej w Ojcowie, pow. Olkusz*. Materiały Archeologiczne 11, 1970, 199–209
2. M. Mączyńska, *Z badań nad paciorkami szklanymi i bursztynowymi w okresie rzymskim w Polsce*. Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie 14, 1970, 474–476
3. M. Mączyńska, *Cmentarzysko i osada z okresu rzymskiego w Krapkowicach*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne 1, 1971, 251–316
4. M. Mączyńska, *Uwagi o chronologii i rozprzestrzenieniu paciorków w okresie rzymskim i wczesnej fazie okresu wędrówek ludów w Polsce*. Archeologia Polski 17, 1972, 349–390
5. M. Mączyńska, *Badania zespołu osad z okresu rzymskiego w Opatowie, pow. Kłobuck*. Sprawozdania Archeologiczne 24, 1972, 121–128
6. K. Godłowski, M. Mączyńska, *Kryspinów, district of Kraków*. RA de 1971, 1972, 31–37
7. M. Mączyńska, E. Rook, *Materiały z Jaskini Wierzchowskiej Górnej w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie*. Materiały Archeologiczne 13, 1972, 113–135
8. M. Mączyńska, *Osada ludności kultury łużyckiej i kultury przeworskiej w Opatowie, pow. Kłobuck, stan. 4*. Fontes Archaeologici Posnanienses 23, 1972, 1973, 95–117
9. M. Mączyńska, *Szklany paciorek „z twarzami” z Balic, pow. Mościska*. WA 39, 1975, 297–300
10. M. Mączyńska, *Datowanie zespołów zwartych metodą importów*. In: M. L. Bernhard, J. K. Kozłowski, *Wprowadzenie w zagadnienia archeologii*. Kraków 1975, 194–207
11. M. Mączyńska, *Opatów, district of Kłobuck, site 6 (A settlement of the Roman Period)*. RA de 1974, 1976, 43–47
12. M. Mączyńska, *Die Perlen aus der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Recherches Archéologiques de 1975, 1976, 85–89
13. M. Mączyńska, *Die Perlen aus der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Résumé des Communications, IX-e Congrès, Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Nice 1976, 574–575
14. M. Mączyńska, (Rez.) *T. Stawiarska, Paciorki szklane z okresu wpływów rzymskich występujące w kulturze bałtyjskiej*. Rocznik Białostocki 13, 1976, 545–549
15. M. Mączyńska, *Paciorki z okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów na obszarze środkowoeuropejskiego Barbaricum*. Archeologia 28, 1977, 61–96
16. M. Mączyńska, *Opatów, Gem. Opatów, Woj. Częstochowa, Fundstelle 6*. RA de 1976, 1977, 17–21
17. M. Mączyńska, *Babi Dół-Borc, Woiwodschaft Gdańsk (Gräberfeld aus der römischen Kaiserzeit)*. RA de 1978, 1979, 32–33
18. M. Mączyńska, *Opatów, Woiwodschaft Częstochowa, Fundstelle 6 (Siedlung aus der jüngeren Kaiserzeit)*. RA de 1978, 1979, 33–37
19. M. Tempelmann-Mączyńska, *Babi Dół-Borc, Woiwodschaft Gdańsk, Fundstelle 2 (Gräberfeld aus der römischen Kaiserzeit)*. RA de 1979, 1980, 22–24
20. M. Tempelmann-Mączyńska, *Opatów, Woiwodschaft Częstochowa, Fundstelle 6 (Siedlung aus der römischen Kaiserzeit)*. RA de 1979, 1980, 24–30
21. M. Mączyńska, *Przemiany stroju kobiecego w kulturach wielbarskiej i czerniachowskiej*. In: *Problemy kultury wielbarskiej*. Słupsk 1981, 235–243
22. M. Tempelmann-Mączyńska, *Babi Dół-Borc, Woiwodschaft Gdańsk, Fundstelle 2 (Gräberfeld aus der römischen Kaiserzeit)*. RA de 1980, 1982, 34–41
23. M. Tempelmann-Mączyńska, *Opatów, Woiwodschaft Częstochowa, Gemeinde Opatów, Fundstelle 6*. RA de 1980, 1982, 30–34
24. M. Mączyńska, (Rez.), *A. Cofta-Broniewska, Grupa kruszańska kultury przeworskiej*. Poznań 1979. *Slavia Antiqua* 29, 1983, 269–276
25. M. Tempelmann-Mączyńska, *Babi Dół-Borc, Woiwodschaft Gdańsk, Fundstelle 2 (Gräberfeld aus der römischen Kaiserzeit)*. RA de 1981, 1983, 19–20
26. M. Tempelmann-Mączyńska, *Badania osady z okresu rzymskiego w Opatowie, stan. 6, woj. Częstochowa, w latach 1971–1980*. *Spraw. Arch.* 34, 1983, 183–199
27. M. Tempelmann-Mączyńska, *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. *Römisch-Germanische Forschungen* 43. Mainz am Rhein 1985
28. Tempelmann-Mączyńska, M., 1985 – *Części stroju kobiecego w okresie rzymskim na obszarze środkowoeuropejskiego Barbaricum*. *Rozprawy Habilitacyjne UJ 98*. Kraków 1985
29. M. Tempelmann-Mączyńska, *Babi Dół-Borc, Woiwodschaft Gdańsk, Gemeinde Somonino, Fundstelle 2*. RA de 1984, 1986, 40–43
30. M. Tempelmann-Mączyńska, *Der Goldfund aus dem 5. Jahrhundert n. Chr. aus Granada – Albaicín und seine Beziehungen zu Mittel- und Osteuropa*. *Madrider Mitteilungen* 27, 1986, 375–388
31. M. Tempelmann-Mączyńska, *Próba rekonstrukcji stroju kobiecego kultury zachodniobałtyjskiej w okresie wpływów rzymskich*. WA 48, 1987, 3–19
32. M. Tempelmann-Mączyńska, *Strój kobiecy kultury wielbarskiej i jego powiązania z sąsiednimi obszarami*. In: *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim 1*. Lublin 1988, 205–220
33. M. Tempelmann-Mączyńska, *Babi Dół-Borc, Woiwodschaft Gdańsk, Gemeinde Somonino, Fundstelle 2 (Gräberfeld aus der römischen Kaiserzeit)*. RA de 1985, 1987, 19–27
34. M. Tempelmann-Mączyńska, *Babi Dół-Borc, Woiwodschaft Gdańsk, Gemeinde Somonino, Fundstelle 2*. RA de 1986, 1988, 29–34
35. M. Tempelmann-Mączyńska, *Das „reduzierte” Trachtmodell der gotischen Frauen und seine Ursprünge*. *Peregrinatio Gothica*. *Archaeologia Baltica* 8. Polonia 1986. Łódź 1989, 203–230
36. M. Tempelmann-Mączyńska, *Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit*. Kraków 1989
37. M. Tempelmann-Mączyńska, *Babi Dół-Borc, Woiwodschaft Gdańsk, Gemeinde Somonino, Fundstelle 2 (Gräberfeld aus der römischen Kaiserzeit)*. RA de 1987, 1989, 13–20
38. M. Tempelmann-Mączyńska, *Totenfurcht und Totenglauben bei den Germanen im 4. bis 7. Jahrhundert n. Chr. aufgrund der sog. Sonderbestattungen und des Grabraubs*. *Zeitschrift für Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 106, 1989, 274–283
39. M. Mączyńska, (Rez.) *U. Koch, Der Runde Berg bei Urach VI. Die Glas- und Edelsteinfunde aus den Plangrabungen 1967 – 1983*. Heidelberg 1987. *Prähistorische Zeitschrift* 65, 1990, 113–115

40. M. Tempelmann-Maczyńska, *Babi Dół-Borc, Woiwodschaft Gdańsk, Fundstelle 2 (Gräberfeld aus der römischen Kaiserzeit)*. RA de 1988, 1990, 39–40
41. M. Maczyńska, *Babi Dół-Borc, Woiwodschaft Gdańsk, Gemeinde Somonino, Fundstelle 2 (Gräberfeld aus der römischen Kaiserzeit)*. RA de 1989, 1990, 24–31
42. J. Kolendo, M. Maczyńska, *Opis stroju germańskiego w „Germanii” Tacyty. Próba konfrontacji tekstu i danych archeologicznych*. Kwartalnik Historii Kultury materialnej 39, 1991, 247–277
43. M. Tempelmann-Maczyńska, „Specyficzne” pochówki kultury wielbarskiej. Folia Arch. 16, 1992, 191–199
44. M. Maczyńska, *Westgotische Perlen. Funde vom Gräberfeld Carpio de Tajo und aus den Sammlungen in Barcelona und Nürnberg*. Madrider Mitteilungen 33, 1992, 145–183
45. J. Kolendo, M. Maczyńska, *Die Darstellung der germanischen Tracht in Tacitus „Germania”. Ein Vergleich der Textangaben mit den archäologischen Quellen*. Barbaricum 2, 1992, 191–211
46. M. Maczyńska, *Niektóre niepublikowane plany późnorzymskich grobów szkieletowych z Żernik Wielkich, woj. Wrocław*. In: Miscellanea Thaddeo Malinowski dedicata. Słupsk 1993, 263–270
47. M. Maczyńska, *Die Völkerwanderung. Geschichte einer ruhelosen Epoche im 4. und 5. Jahrhundert*. Zürich 1993. 2. Ausgabe: Zürich-Düsseldorf 2001; 3. Ausgabe: Düsseldorf 2004
48. M. Maczyńska, *Der Hortfund der frühen Völkerwanderungszeit aus Łubiana, Woi. Gdańsk, in Pommern*. In: H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner (Hrsg.), *Markomannkriege – Ursachen und Wirkungen*. Spisy Archeologického Ústavu AVČR Brno 1. Brno 1994, 149–157
49. M. Maczyńska, *Badania w Babim Dole-Borczu w latach 1978–1984, gmina Somonino, woj. gdańskie, stanowisko 2*. In: W. Filipowiak (Red.), *Najnowsze kierunki badań najdawniejszych dziejów Pomorza*. Szczecin, marzec 28–30 1985. Szczecin 1995, 221–224
50. M. Maczyńska, *Babi Dół-Borc, Woiwodschaft Gdańsk, Gemeinde Somonino, Fundstelle 2*. RA de 1991 et 1992, 1995, 46–50
51. M. Maczyńska, *Wędrowki ludów. Historia niespokojnej epoki*. Warszawa – Kraków 1996
52. M. Maczyńska, *Eine provinzialrömische (?) Fibel aus dem Hortfund von Łubiana, Woi. Gdańsk*. Studia Gothica 1, 1996, 211–218
53. M. Maczyńska, *West-Ost orientierte Körpergräber der Černjachov-Kultur*. Mat. Tavnica 5, 1996, 338–342
54. M. Maczyńska, (Rez.), *L. V. Pekarskaja, D. Kidd, Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert*. Innsbruck 1994. Prähistorische Zeitschrift 71, 1996, 254–256
55. M. Maczyńska, (Rez.), *A. Kokowski, Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*. Lublin 1995. Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej 2, 1997, 330–332
56. M. Maczyńska, *Die „barbarische” Kette der Römischen Kaiserzeit – ihre Zusammensetzung am Beispiel der Černjachov-Kultur*. In: U. von Freedon, A. Wieczorek (Hrsg.), *Perlen. Archäologie – Techniken – Analysen*. Bonn 1997, 103–116
57. М. Мончинска, *Страх перед умершими и культ мертвых у германцев в IV–VII вв. н. э. (на основании так называемых погребений специфического обряда)*. Stratum + Петербургский археологический вестник. Санкт-Петербург – Кишинёв 1997, 207–213
58. M. Maczyńska, (Rez.), *A. Kokowski, Schätze der Ostgoten*. Stuttgart 1995. Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej 2, 1997, 333
59. M. Maczyńska, (Rez.), *M. P. Abramova, Central'noe Predkavkaz'e v sarmatskoe vremja (III v. do n. e. – IV v. n. e.)*. Moskva 1993. Prähistorische Zeitschrift 72, 1997, 126–128
60. M. Maczyńska, (Rez.), *G. E. Afanas'ev, Donskie Alany. Moskva 1993*. Prähistorische Zeitschrift 72, 1997, 128–130
61. M. Maczyńska, (Rez.), *J. Ilkjær, Illerup Ådal, vol. 1–2. Die Lanzen und Speere. Moesgård 1990; vol. 3/4. Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör. Moesgård 1993*. Folia Arch. 22, 1998, 187–200
62. M. Maczyńska, *Ein spätkaiserzeitliches „Totenhaus” aus Ostpolen und seine Beziehungen zu Skandinavien*. In: A. Wesse (Hrsg.), *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Festschrift M. Müller-Wille*. Neumünster 1998, 299–308
63. M. Maczyńska, *Die Endphase der Przeworsk-Kultur*. Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 39, 1998, 66–99
64. M. Maczyńska, *Die Fibel als Tracht- und Schmuckelement in der Przeworsk-Kultur*. In: J. Kunow (Hrsg.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren*. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5. Wünsdorf 1998, 417–424
65. M. Maczyńska, D. Rudnicka, *Uwagi wstępne o skarbie z okresu rzymskiego z Łubianej, woj. gdańskie*. In: Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I. Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Supplement t. 1. Warszawa 1998, 41–45
66. M. Maczyńska, *Schellenberg-Borscht*. Ein prähistorischer Siedlungsplatz im Fürstentum Liechtenstein. Befunde, Keramik, Metallfunde. Band 1–3. Liechtenstein 1999
67. M. Maczyńska, *Dwa złote pierścienie z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Babim Dole-Borczu, pow. kartuski*. In: J. Andrzejowski (Red.), *Comhlan. Studia z archeologii młodszego okresu przedrzymskiego i okresu rzymskiego w Europie środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65 rocznicę urodzin*. Warszawa 1999, 273–277
68. M. Maczyńska, *La fin de la culture de Przeworsk*. In: J. Tejral, Ch. Pilet, M. Kazanski (Red.), *L'occident romain et l'Europe Centrale à l'époque des Grandes Migrations*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 13. Brno 1999, 141–170
69. M. Maczyńska, *Schyłkowa faza kultury przeworskiej*. Kultura przeworska 4, 1999, 25–53
70. М. Мончыньська, *О так называемых “сарматских” фибулах в Средней и Восточной Европе*. In: М. Е. Левада (Ред.) *Сто лет черняховской культуре*. Библиотека Vita Antiqua. Киев 1999, 87–111
71. M. Maczyńska, (Rez.), *Andrzej Kokowski, Archeologia Gotów. Goci w Kotlinie Hrubieszowskiej. Lublin 1999*. Archeologia Polski środkowo-wschodniej 4, 1999, 256–257
72. M. Maczyńska, D. Rudnicka, *Skarb z okresu rzymskiego z Łubiany koło Kościerzyny. Z Otchłani Wieków Pomorza Gdańskiego*. Gdańsk 1998/1999 (1999), 77–80
73. M. Maczyńska, *Zwei Rohlinge von kreuzförmigen Fibeln aus dem Hortfund in Łubiana, Pommern*. In: J. Bouzek et alii (Hrsg.), *Gentes, Reges und Rom. Festschrift J. Tejral*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 16. Brno 2000, 245–248
74. M. Maczyńska, *Badania bagiennego stanowiska ofiarowego przy cmentarzysku kultury wielbarskiej w Babim Dole-Borczu, pow. Kartuzy*. In: R. Madyda-Legutko, T. Bochnak (Red.), *Superiores Barbari. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*. Kraków 2000, 271–286
75. M. Maczyńska, (Rez.) *M. J. Bode, Schmalstede. Ein Urnengräberfeld der Kaiser- und Völkerwanderungszeit*. Neumünster 1998. Prähistorische Zeitschrift 75, 2000, 255–256
76. A. Gercen, M. Maczyńska, *Ein frühvölkerwanderungszeitliches Kammergrab aus dem Gräberfeld Almalyk-dere bei Mangup auf der Krim*. In: M. Maczyńska, T. Grabarczyk (Hrsg.), *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*. Łódź 2000, 522–544

77. M. Mączyńska, *Einige Fibeln südlicher Herkunft im Hortfund von Łubiana in Pommern*. In: E. Istvánovits, V. Kulcsár (Hrsg.), *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st – 5th centuries A.D.* Aszód – Nyíregyháza 2001, 77–93
78. M. Mączyńska, *O etnogenezie Słowian*. In: S. Skibiński (Red.), *Polska na przełomie I i II tysiąclecia*. Poznań 2001, 15–26
79. M. Mączyńska, *Europa w okresie wędrówek ludów*. Xenia Posnaniensia, series altera. Wykłady gościnne w Zakładzie Historii Społeczeństw Antycznych 11. Poznań 2001
80. M. Mączyńska, (Rez.), *Claus von Carnap-Bornheim, Jørgen Ilkjær, Illerup Ådal. Die Prachtausrüstungen. Band 5 – 8. Jutland Archaeological Society Publications 25,5–8. Højbjerg 1996*. Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica 23, 2001, 193–205
81. M. Mączyńska, *Łubiana*. RGA 19. Berlin – New York 2001, 77–79
82. M. Mączyńska, *Das Verbreitungsbild der Fibeln A. 67/68 und A. 68 im Barbaricum*. Slovenská Archeológia 49, 2001, 165–179
83. M. Mączyńska, *Die Ausgrabungen eines Mooropferplatzes beim Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Babi Dół-Borc, Kr. Kartuzy (Pommern)*. Etnographisch-Archäologische Zeitschrift 42, 2001, 505–520
84. M. Mączyńska, *Die Archäologie über die Anfänge der Slawen*. Tagung in Kraków, 19.–21. November 2001. EAZ 3. 2001, 419
85. M. Mączyńska, *Odry*. RGA 19. Berlin – New York 21, 2002, 576–579.
86. M. Mączyńska, *O dwóch modelach kulturowych – późnorzymskim i wczesnośredniowiecznym*. In: A. Kokowski (Red.), *Cień Światowita, czyli pięć głosów w sprawie etnogenezy Słowian*. Lublin 2002, 69–83
87. M. Mączyńska, *La question de l'origine des pendeloques en forme de lunules de la période romaine et de l'époque des Grandes Migrations*. Bulletin de liaison 26, XXXIIIe Journées internationales d'archéologie mérovingienne. Arles 2002, 93–95
88. M. Mączyńska, *Ur- und in Kraków in den Jahren 1933–1945*. In: A. Leube (Hrsg.), *Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933–1945*. Heidelberg 2002, 511–516
89. M. Mączyńska, *Die zukünftige Zusammenarbeit in Europa und gewisse Lehren aus der Vergangenheit*. In: A. Leube (Hrsg.), *Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933–1945*. Heidelberg 2002, 625–626
90. M. Mączyńska, (Rez.) P. Ethelberg, *Skovgårde. Ein Bestattungsort mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n. Chr.* Prähistorische Zeitschrift, 77, 2002, 254–256
91. M. Mączyńska, A. Bursche, A. Kokowski, *Zapomniana inskrypcja staropolska z germańskiego cmentarzyska Hagenow w Meklemburgii. Pierwsze ślady obecności Słowian na zachód od Odry*. In: A. Kokowski (Red.), *Cień Światowita, czyli pięć głosów w sprawie etnogenezy Słowian*. Lublin 2002, 15–20
92. M. Mączyńska, M. Jagusiak, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Czarnocinie, pow. Piotrków Trybunalski, stanowisko 1*. In: J. Andrzejowski et alii (Red.), *Varia Barbarica. Festschrift Zenon Woźniak*. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina 1. Warszawa 2002, 353–374
93. D. Rudnicka, M. Mączyńska, *Czarnówko, pow. Łęborg. Grób 430 z importami rzymskimi*. In: *Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina, t. 1*. Warszawa 2002, 11–28
94. M. Mączyńska, (Rez.), *Jørgen Ilkjær, Illerup Ådal. Die Schilde. Band 9 – 10. Jutland Archaeological Society Publications 25,9–10. Højbjerg 2001*. Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne 8, 2002–2003 (2003), 415–420
95. M. Mączyńska, (Rez.), *Andrzej Michałowski, Osady kultury przeworskiej z terenów ziem polskich. Poznań 2003*. Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne 8, 2002–2003 (2003), 421–428
96. M. Mączyńska, *Das Ende der Przeworsk-Kultur*. In: Ch. Leiber (Red.), *Die Vandalen. Die Könige. Die Eliten. Die Krieger. Die Handwerker*. Nordstemmen 2003, 185–201
97. M. Mączyńska, *Die sogenannten "sarmatischen" Fibeln in Mittel- und Osteuropa*. In: C. von Carnap-Bornheim (Hrsg.), *Kontakt – Kooperation – Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Schriften des Archäologischen Landesmuseums Ergänzungsreihe Bd. 1. Neumünster, 303–332
98. M. Mączyńska, *Opinia o nadaniu prof. dr hab. Siegmrowi von Schnurbeinowi tytułu doktora honoris causa przez Senat Uniwersytetu Warszawskiego*. In: P. Dyczek (Red.), *Uroczystość wręczenia dyplomu Doktora Honoris Causa Uniwersytetu Warszawskiego*. Warszawa 2003, 39–44
99. M. Mączyńska, *Przeworsk-Kultur. Jüngere und späte Römische Kaiserzeit*. RGA 23. Berlin – New York 2003, 553–567
100. M. Mączyńska, *Das Ende der Przeworsk-Kultur*. In: A. Kokowski, Ch. Leiber (Hrsg.), *Die Vandalen. Die Könige. Die Eliten. Die Krieger. Die Handwerker*. Nordstemmen 2003, 185–196
101. M. Mączyńska, A. Dudek, *Badania cmentarzyska z wczesnego okresu żelaza i z okresu rzymskiego w Babim Dole-Borczu, powiat Kartuzy, stanowisko 2*. In: M. Fudziński, H. Paner (Red.), XIII Sesja Pomorzoznawcza 1. Gdańsk 2003, 271–275
102. D. Rudnicka, M. Mączyńska, *La Poméranie durant la période romaine précoce: une tombe avec des récipients romains en bronze à Czarnówko, distr. de Łęborg*. 54e Sachsensymposium de l'Internationales Sachsensymposium. Saint-Germain-en-Laye 2003, 32–33
103. M. Mączyńska, *Sakrau*. RGA 27. Berlin – New York 2004, 320–325
104. M. Mączyńska, *Schwellin*. RGA 27. Berlin – New York 2004, 514–516
105. M. Mączyńska, *Bemerkungen über einige Typen der Augenfibeln im Barbaricum*. In: H. Friesinger, A. Stuppner (Hrsg.), *Zentrum und Peripherie. Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte*. Wien 2004, 211–240
106. M. Mączyńska, *Die Kartierung der kaiserzeitlichen Fibeltypen aufgrund des Hortfundes in Łubiana (Pommern)*. Archäologischer Anzeiger 2004, 56–58
107. M. Mączyńska, *Zmierzch kultury przeworskiej*. In: J. Andrzejowski, A. Kokowski, Ch. Leiber (Red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku. Katalog wystawy*. Lublin – Warszawa 2004, 191–198
108. E. Buda, M. Mączyńska, K. Orenkiewicz, *Na marginesie dawnych badań osady z okresu rzymskiego i wczesnośredniowiecznego w Olewinie, pow. Wieluń*. In: J. Gancarski (Red.), *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich*. Krosno 2004, 455–469
109. M. Mączyńska, D. Rudnicka, *Ein Grab mit römischen Importen aus Czarnówko, Kr. Łęborg (Pommern)*. Germania 82, 2004, 397–429
110. M. Mączyńska, (Rez.) *Jaroslav Peška/Jaroslav Tejral, Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren*. Germania 83, 2005, 456–462
111. M. Mączyńska, *La question de l'origine des pendeloques en forme de lunules*. In: X. Delestre, P. Périn, M. Kazanski (Hrsg.), *La Méditerranée et le monde mérovingien: témoins archéologiques*. Aix-en-Provence 2005, 247–255
112. M. Mączyńska, *Dwie zapinki z Gródka nad Bugiem – o fibulach A. VI 181 i pochodnych*. In: C. von Carnap-Bornheim, J. Ilkjær, A. Kokowski (Red.) *Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu*. Monumenta Gothica 4. Lublin 2005, 325–334

113. M. Maćczyńska, *Zanik kultury przeworskiej*. In: P. Kaczanowski, M. Parczewski, *Archeologia o początkach Słowian*. Kraków 2005, 157–163
114. M. Maćczyńska, M. Parczewski, *Die Forschungen Kazimierz Godłowski zu den Anfängen des Slawentums. Anmerkungen zu Werk und Textauswahl*. In: J. Bemmman, M. Parczewski (Hrsg.), *Frühe Slawen in Mitteleuropa. Schriften von Kazimierz Godłowski*. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 6. Neumünster 2005, 13–17
115. M. Maćczyńska, *Wichulla*. RGA 33. Berlin – New York 2006, 568–571
116. M. Maćczyńska, *Uwagi o niektórych typach zapinek II grupy, serii wschodniej Oscara Almgrena*. WA 58, 2006, 159–184
117. M. Maćczyńska, *Wielbark-Kultur*. RGA 34. Berlin – New York 2006, 1–20
118. M. Maćczyńska, M. Pawlikowski, J. Żychowski, *Wyniki badań mineralogicznych i chemicznych grobu 104 i jego otoczenia. Cmentarzysko kultury wielbarskiej Babi Dół-Borcz, powiat Kartuski*. Pomorania Antiqua 21, 2006, 249–262
119. M. Maćczyńska, A. Urbaniak, *Prowincjonalna zapinka tarczowata z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Babim Dole-Borczu, pow. Kartuski*. WA 58, 2006, 145–158
120. М. Мончинська, *Распространение типов фибул в Барбарикуме и проблемы картографирования*. Боспорские чтения VII. Керчь 2006, 229–230
121. M. Maćczyńska, *Pommern in der Völkerwanderungszeit – 20 Jahre nach dem Aufsatz von Kazimierz Godłowski*. In: J. Tejral (Hrsg.), *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 26. Brno 2007, 147–171
122. М. Мончинська, *Проблема картографирования типов фибул римского времени*. Боспорские исследования XVI. Симферополь – Керчь 2007, 213–238
123. М. Мончинська, А. Урбаняк *Жертвенное место при "готском" могильнике на Поморье*. Боспорские чтения VIII. Керчь 2007, 226–227
124. A. G. Gercen, S. Černyš, J. Bemmman, K. Schneider, U. von Freeden, M. Maćczyńska, A. Urbaniak, *Die frühgeschichtlichen Gräberfelder am Fuss des Mangup-Plateau*. Archäologie in Deutschland 1, 2008, 15–16
125. M. Maćczyńska, *Zmierzch kultury wielbarskiej – czego nie wiemy?* In: M. Fudziński, H. Paner (Red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*. Gdańsk 2007, 365–401
126. M. Maćczyńska, A. Urbaniak, *Badania cmentarzyska z okresu rzymskiego w Babim Dole-Borczu, powiat Kartuski, stanowisko 2, w 2005 roku*. In: G. Nawrońska (Red.), *XV Sesja Pomoroznawcza*. Elbląg 2007, 159–163
127. M. Maćczyńska, A. Urbaniak, *Babi Dół-Borcz, pow. Kartuski, stan. 2. Badania cmentarzyska z okresu rzymskiego w latach 1993–2003*. Folia Arch. 25, 2007, 25–52
128. M. Maćczyńska, *The Treasure of Łubiana (Poland)*. In: J. J. Aillagon (Hrsg.), *Rome and the Barbarians. The birth of New World*. Venice 2008, 122–123
129. М. Мончинська, *Клад литейщика или жертвенная находка? – Депозит эпохи Великого переселения народов*. Боспорские чтения IX. Керчь 2008, 201–202
130. М. Е. Левада, М. Мончинська, *Крест из собрания Богдана и Варвары Ханенко*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии XIV. Симферополь 2008, 145–160

Проф. д-р Магдалена Мончиньська є одним з провідних європейських спеціалістів з археології римського часу та епохи переселення народів.

М. Мончиньська закінчила в 1968 р. Ягелонський Університет, у 1975 р. захистила в тому самому університеті докторську дисертацію (*doktor nauk humanistycznych*), а в 1986 р. – габілітацію (*doktor habilitowany*).

До 1982 р. працювала в Інституті археології Ягелонського Університету, а потім – у Швейцарії, де в 1988 р. отримала *venia legendi* в Цюріхському Університеті.

У 80-их роках минулого століття була учасником проекту Німецького

археологічного інституту «Археологія візиготів в Іспанії».

Викладала в Цюріхському, Кельнському, Віденському та Берлінському університетах.

Протягом 6 років працювала в службі охорони пам'яток Князівства Ліхтенштейн. 1993 р. була запрошена на посаду професора Лодзького Університету, де працює до цього часу керівником кафедри бронзи та заліза в Інституті археології.

З 1993 р. плідно співпрацює з Національним Таврійським університетом ім. В. І. Вернадського, останні три роки бере участь у спільному україно-німецько-австрійсько-польському проекті, опрацьовуючи знахідки з могильників ґотів у Криму.

Проф. Магдалена Мончиньська є авторкою понад 120 наукових праць та 4 монографій, з яких курс лекцій «Велике переселення народів. Історія неспокоїної епохи IV та V століть» було перевидано чотири рази.

ISBN 978-966-8684-60-9

9 789668 684609